790

नं० ७६० - घ

राघवपाण्डवीयटीका प्रकाशः

नं० ७६० - घ

पत्राणि १४८

त्रयोदशसर्गकं राघवपांडवीयकाव्यं ४८००.१२४६

रा॰
टी॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ स्वाधिष्ठानाम्बुजरजःपुंजपिंजरमूर्तये इच्छाधीनजगत्सृष्टिकर्मणे ब्रह्मणे नमः श्री
गणेशं रमानाथं नत्वा गुरुपदाम्बुजं रकपाङ्कमयेकोऽश्मया टीका प्रतन्यते तत्रादौ कविरारब्धग्रन्थस्या
माप्तिमिष्टदेवतानमस्काररूपं मंगलं कुर्वन्नाह स्वेति तस्मै ब्रह्मणे नमोऽस्तु ब्रह्माणं नमामीत्यर्थः की
दृशाय स्वमधिष्ठानमासनं यदम्बुजं पद्मं तस्य रजःपुंजः परागसमूहस्तद्वत्पिंजरा पीता मूर्तिः शरीरं
यस्य तस्मै अधिष्ठानं पुरे चक्रे प्रभावे व्यासनेऽपि चेति मेदिनीकारः पिंजरोऽश्ववैरे पीते क्लीवं स्वले
ऽपि तले इति च मूर्तिः काठिन्यकाययोरित्यमरः पिंजरो रक्तपीते इति विश्वः ब्रह्मणो रक्तत्वेऽपि पीतत्वं
रजोगुणख्यापनाय इच्छेति इच्छा स्वकं तत्तदधीनं स्वायत्तं जगतो विश्वस्य सृष्टिः कर्म सृष्टिः कर्म
सृष्टिक्रिया यस्य तस्मै सृष्टिकर्त्रे इति नतिः काव्यसामर्थ्याय १ पुनातु वः सरस्वत्या विलासशिशुकः शु
कः करांशुमयमाणिक्यपंजरांतरगोचरः सरस्वत्या विलासशिशुकः शुको वो युष्मान्पुनातु सरस्व
त्याः विलासाय क्रीडायै शिशुको बालकः शिशुरिव शिशुकः इवे प्रतिकृताविति कः प्रशंसायां वा
शिशुः शिशुकः एकपादे वा सरस्वत्या आसमंताद्यो विलासस्तदर्थी शिशुः विलासो हावभेदे स्याल्ली
लायामपीति मेदिनीकरः शिशुकः शिशुमारी स्याद्बालकद्रुमयोरपि शुको व्याससुते कीरे इति वि
श्वः कीदृशः शुकः सरस्वत्याः करस्य हस्तस्य ये अंशवः किरणास्तद्विकारस्य माणिक्यपंजरस्य यदंत
रं मध्यं तद्गोचरः स्थानं यस्य करस्य रक्तत्वात्करमध्यवर्तीत्यर्थः २ ब्रह्मांडमंडपस्तम्भपद्मउद्गमलदी

श्री
१

र्घिका जायतां जगतः शांत्यै शांभवी शक्तिरेकला भवानी कविस्मरति शांभोर्विये शांभवी शक्तिर्जगतो
विश्वस्य शांत्यै निरुपद्रवाय जायतां भवतु कीदृशी एकेला निरवद्या एकला। द्वितीया एकोऽन्यके
वलश्रेष्ठसंख्यो स्थितिकोशः तयाब्रह्मांडमंडपस्य छद्मनाकपटेन यत्पद्ममङ्गले सकलकलिकांत
स्यदीर्घिकावापीकमलस्यवाप्याभावं जगदाधारभूतेत्यर्थः २ श्रीलतालिंगितां यस्य विश्वकल्पद्रु
मस्य वः अवतारमहाशाखाः प्रसूतफलमीप्सितं विश्वरेवकल्पद्रुमस्तस्यावतारा मत्स्यादयएवम
हाशाखा वो युष्माकं वांछितफलं प्रसूतं प्रसूतं कुर्वंतु शाखाद्रुमांशो वेदांशो भुजेप सांतरेतिकेइति वि
श्वः कीदृशस्य श्रीरेवलता तयालिंगितां तस्य उत्फुल्लता श्लिष्टा द्रुपकालंकारः कांतिश्रीकंठकंठस्य
कंठस्य जयत्यालिंगनोत्सुका स्कंदाद्रूढिनका लिंदी मौलिमंदाकिनीर्षया श्रीकंठकंठस्य कांतिर्जय
ति उत्कर्षेण वर्तते कीदृशी मौलौ शिरसि या मंदाकिनी गंगा तस्यामीर्षया ईर्षेण लिंगनोत्सुका त
त एव स्कंदमाद्रूढा कालिंदी यमुनेव स्कंदाद्रूढा मालिंगनविशेषणापि ५ स नः करोतु विघ्नानां वा
रणं वारणाननः मदधाराभिरारब्धभोगावलिरिवालिभिः स वारणाननो गजमुखो नोऽस्माकं वि
घ्नानां वारणं निषेधं करोतु विघ्नवारणे नप्रसिद्धः कीदृशो मदधाराभिरारब्धाभोगाणां सर्पशरी
राणां आवलिनः श्रेणिर्यत्र भोगाः सविस्तारादिभूतावद्देह्यफणाकाययोरिति अमरः कीदृशीभिर्मदधा
राभिरुत्प्रेक्षते अलिभिर्भ्रमरैरिव मदधारायत्र यस्य सर्पाइव भासंते इत्यर्थः ६ जगत्प्रदीपयोर्वशोऽस्तु

रा॰
टी॰
२

र्यौ चंद्रमसौ इव यथो रुद्दीपितौ वा विभक्तौ वंदे कविपुंगवौ तौ प्रसिद्धौ कविपुंगवौ कविश्रेष्ठौ व्यासवा॰
ल्मीकिनौ वंदे नौ कवी पुंगवा विति वा तिवा तपमितं व्याघ्रेति समासः पुंगवो गवि भेषजे प्रधाने वात्र
रव्युदइति विश्वः तौ कौ उज्ज्वलात्मदीपयोर्विस्वप्रकाशयोः सूर्याचंद्रमसौ वे शौ वा विभरुद्दीपितौ प्रका॰
शितौ रामायणभारतरूपेण वर्णितौ दीपौ यो पिवस्वप्रकाशकः १ अन्यो विधाता वाल्मीकिरादिकाव्यं
कमंडलुः एकनाथकथा योगात्तया पूता जगत्त्रयी वाल्मीकिरन्यो द्वितीयो विधाता ब्रह्मा आदिका॰
व्यं रामायणं कमंडलु एकनाथकथैव योगात्तया पूता पवित्रिता जगत्त्रयी ब्रह्मकमंडलस्य योगाज॰
गत्पूतातिइति प्रसिद्धं ८ द्वैपायनो परो ब्रह्मा तत्सृष्टि भारतार्णवः सूक्तयो दिव्यरत्नानि त्रैलोक्यं ते
रलंकृते द्वैपायनो वेदव्यासः अपरो द्वितीयो ब्रह्मा भारतरूपोऽर्णवस्तत्सृष्टिः तस्य सूक्तिः सूक्तयः सद
वचनानि दिव्यरत्नानि तै रत्नैस्त्रैलोक्यमवलंकृतं शोभितं ९ निःश्रेणी ब्रह्मलोकस्य वाग्देव्याः क
र्णकुंडले धर्मद्रुमस्य महामूले वाल्मीकिव्यासयोः कृती वाल्मीकिव्यासयोः कृती रामायणभारते ईदृशे ब्र
ह्मलोकस्य निःश्रेणी ब्रह्मलोकारोहसाधनभूते वाग्देव्याः सरस्वत्याः कर्णकुंडलस्थानीये धर्मद्रु
मस्य महामूले तयोः श्रवणाद्धर्मो वर्धते १० भारतादिपुराणानि श्रीरामचरितानि च त्रिसंध्यं
श्रवणान्येष सर्वसाधारणो मावः भारतादीनि पुराणानि रामचरितानि च त्रिसंध्यं श्रवणानि विशे॰
वनानि एष सर्वोपायनः सर्वसाधारणः सर्वेषामेतच्छ्रवणद्वारा तत् ११ पुराणरामायणभारतादि॰ २

हीराणि संयोजितभक्तिवल्लैः पुरातनैर्याइडहेकैवेंदैः सा भारती कामदुघा मम मास्तु सा भारती सास
रस्वती मम कामदुघा अभिलषितदात्री अस्तु कामान्दोग्धि कामदुघा कामधेनुर्भवतु सा का या पुराणैः
प्राच्यैः कवीश्वैर्वाल्मीकाद्यादिभिः पुराणानि मत्स्यादीनि रामचरितं भारतमित्यादीनि हीराणि यथा
स्मिन्दुहेदुग्धां द्विकर्मकः कीदृशैः संयोजिता भक्तिरेव तन्तवः यैः भारती भक्तिकृता पुराणादीनि कृता
नीत्यर्थः १२ अस्ति काश्यपदेवसंतानसंतानकनवांकुरः वामदेवः तस्मादेव कामधेनुर्जनेश्वरः कामदेवो
नाम जनेश्वरो राजास्ति कीदृशः काश्यपदेवसंतानः काश्यपदेवसंततकराजवंशः स एव संतानकः कल्पतरुः
तस्य नवांकुरो नूतनपल्लव उत्थितः अंकुरो रुधिरे लोम्नि सलिलेभिनवोद्गमे तथा हस्मादेवानो ब्राह्म
णानां कामधेनुरभिलषितदाता द्विजानां यस्य जन्मभूदेववाडवाश्यमरः १३ कामः पुरातनो येन नूतन
नेनाभिभूयते भार्गवो राघवेनेन रामो रामेण संगरे येन नूतनेन कामदेवेन पुरातनो जीर्णः कामदेवो
जीर्णोभिभूयते तिरस्क्रियते नूतनेन जीर्णपराभवकारित्वप्रसिद्धं यथा रामेण भार्गवो रामो युद्धेभिभूयत १४
दत्तयः कीर्तयश्चैव यदीयाः कर्णमार्गगाः कांताभ्यश्च कविभ्यश्च कामदेयस्य दर्शनं यदीयाः यस्य संबं
धिन्यो दत्तयो दानानि कीर्तयो यशांसि च कर्णमार्गगाः श्रवणपथगामिन्यः श्रवणपर्यंतगामनशी
लाः इत्यर्थः कर्णो राधेयस्तद्वन्मार्गगामिन्यो वा तस्य दानं कीर्तयश्चेत्यर्थः यस्य पुनर्दर्शनं कांताभ्यो र
मणीभ्यः कविभ्यश्च कामदेरतिभावजनकं अभिलषितदं वा यस्य सोमायदीयाः त्यदादीनि इति वृद्धिसंज्ञा

योद्भुतभावः ७५ इदानीमपियजुर्विद्याविशारदोकिरीटिवत् अंगनापांगबाणानांयः स्वयंयातिलक्षतां यः
रा॰ कामदेवनृपोंगनानामपांगबाणानांलक्ष्यतांगाप्यतांस्वयंयातिगच्छति अपांगेनकटाक्षालोकनमुक्तम्
पा॰टी॰ तेनांगनानामपांगालोकनमेवबाणास्तेषामितिवा अपांगोनेत्रप्रांतः सएवबाणइतिवा किंविशिष्टः
३ किरीटिवदर्जुनइवयजुर्विद्यायायजुर्वेदस्यवैशारद्यंविशारदत्वंविद्यतेयानोपिधारयन्नपिविरोधे
3 योर्जुनइवयजुर्विद्याधारकः सस्त्रीणामपांगबाणानांलक्ष्यः कथंस्यादितिविरोधः अथवा स्वयमपांग
बाणलक्ष्यतांयातिनतुशत्रूणामितिभावः केचित्तु अर्जुनस्तावच्छत्रूणांबाणलक्ष्यः अयंतुनद्विलक्ष
णइतितत्वव्यतिरेकः ७६ यद्यशोराजहंसस्यब्रह्मांडपंजरायते ग्रासःक्षीरायतेचास्यपुरस्तात्क्षीरवा॰
यशो रिधिः यद्यशोराजहंसस्यपंजरायते पंजरंभवति पंजरमिवाचरतियावत्कःइत्याहब्रह्मांडंजगदि
त्यर्थः अन्योपिराजहंसःपंजरेतिष्ठति अस्येदंयशः सकलेजगत्युदेतिष्ठतीतिभावः अस्ययशोराजहं
सस्यपुरस्तात्पुरःस्थितः क्षीरवारिधिःक्षीरसमुद्रोग्रासः क्षीरायते ग्रासःक्षीरमिवाचरतीति अन्यपक्षोक्ते
विद्यायानीरमादत्तेक्षीरंहंसोयथायतत्येतिजलमिश्रितक्षीरेजलंपरित्यज्यक्षीरंहंसोगृह्णातिइतितत्
ज्ञातिर्जगद्व्यापकत्वेनतद्यशसामत्केपतस्यशसात्रब्रह्मांडेग्रासमिति ७७ श्रीविद्याशोभितोय
स्यश्रीमज्ज्ञादियतीभिदा धाराधतिरसावासीदयंतावद्गुणपतिः श्रीयुक्तास्तलक्ष्मीकान्तंज्ञाद्राज ३
विशेषादस्यराज्ञःकामदेवस्यैतेभिदाएतावानेवभेदः किंविशिष्टस्यश्रीविद्याशोभितइतिश्रीय

विद्यावतामग्रेशोभयितेत्यशीलंयस्यतस्यारश्रीविद्याशोभिनइत्युभययोगित्वादेकस्यश्रीगुरुकस्यमंत्रेनस्या
स्माद्भेदमुक्तेकोभेदइत्याहा अथयंसुजोराजाधाराधतिरितिआसीत् धारानगरीतत्स्वामीत्यर्थः अथे
तकामदेवोधराधतिः पृथ्वीपतिअतएवएकनगरीपतेर्नसंजादसौविलक्षणइतिसेत्याअस्केदमंत्रभो
धाराधराणतिपंचके इवइवप्रणानेस्त्रीतिविस्त्वः १८ धर्मार्थकामान्भजतांयथावदत्रवेधिनः अवेध्या
येननीयंतेसज्जनाइवचामराः येनवासरादिवसा अवेध्याः सफलानीयंतेसज्जनाइवेतिसहोपमे
यास्मज्जनाअपिसफलानीयंतेइत्यर्थः किंविशिष्टेनधर्मार्थकामान्भजता अपवर्गसहितपुरुषार्थ
चतुष्टयानामेवंतेइत्यर्थः विधानतिक्रमेणेत्यर्थः अत्रुवेधिनः अन्यान्यविरोधिनः परस्परसंबंधादि
त्यर्थान्सज्जाइवेति निदर्शनोक्तिरितिकेचन १९ दूषणध्वंसदक्षेणपुण्यसेतुप्रवर्तिना रामेणेवक्ष
तेयेनजनस्थानमकंटकम् येनजनस्थानेजनपदाः अकंटकंकंटकशून्यंकृतंतेनविघ्नेकंटका
यततनयारामेणापिजनस्थानंदेशविशेषमकंटकंकृतमितिउभयविशिष्टदूषणस्यदोषस्य
निराकरणेदक्षिणजशालेनयद्वे दूषणस्यराक्षसस्यध्वंसनेदक्षेपतिपुण्यायःसेतुवेधस्तस्यप्रवर्त
केनपुण्यंपवित्रमनोज्ञंस्थानंत्वीयस्वकृतधर्मयोरितिविस्त्वः पक्षेसमुद्रबंधप्रवर्तकेनेति २० भूवि
त्वमाभारभृताविजयार्जितसंपदा भूमिरुतत्वानशाल्पेनयस्तल्पाधर्मजन्मना येयंराजाधर्मजन्
मनायुधिष्ठिरेणतुल्यःसदृशइत्यर्थःउभयत्रेत्यर्थः उभयत्रसमानविशेषणमाह भूरीति त्वमासो

रा॰या॰
टी॰
४

तिः सुग्रीवा तस्याभूदिति र्महानेवाभारतस्य पारे केन हितिनं तोः ह्यमेतत्सरः विशिष्टेन जनेन विस्मयनार्जने
न वाश्चर्जितासंपद्येन भूमेरितस्तवातः शल्योरिपुर्येन पहेशल्योराजविशेषो येन भूमेरिति पंचम्यां तमि
ति केचन तिष्ठितेदारिनमस्कारो शेलष्वीस्वरीषु च जयत्यां वर्तिष्वयोषा कतनये जननेजयेमिति वि॰
ग्रः २१ यथा सर्वेषु देवेषु कामदेवो जगत्प्रियः तथा मनुष्यदेवेषु कामदेवो जगत्प्रियः जगतां प्रि
यो जगत्प्रियः जगतां हृष्टः इति वा ग्रतिसंदर्शनात्सर्वेषु देवेषु कामदेवः कंदर्पो यथा तथैव मनुष्यदेव
षु राजसु कामदेवो नामान्वयो जगत्प्रियः २२ आदित्यस्यान्वयो यो जयति रक्षपते र्जन्मनोजं वि
तश्रीस्तत्साम्यं सोमवंशाः श्रयति स्वरभितः पांडवानां यशोभिः यत्नेन तस्मात्सम यस्य दहर यथरणी संभ॰
वो पत्नवायेयस्यालंकारभावं भजति पुनः तथियो कामदः कामदेवः आदित्यस्यान्वयो यो वंशाः जय॰
ति तत्कर्षे सूर्यवंशो जयति तत्कर्षेण वर्धतां किं विशिष्टो रक्षपते रामस्य जन्मनो जन्मविता वर्धिता श्र॰
कारिता श्रीर्येस्य समतया सोमवंशोपि तत्सूर्यवंशात्तल्पतां श्रयति पांडवानां यशोभिः व्याप्तः स्व
हरयथरणी संभवो पि वंशाः कादस्व वंशः अघतस्मात्संततयो राघव पांडववंशयोः साहश्यमर्थेन्द्र पारय॰
ति तयोरधि मितिपादांतरं तयोयोधिमाधिक्यमित्यर्थः यस्यालंकारभावं संलंकारवं कामदेवोना
मराजाभजति इति कृतधियो पांडनानो २३ केचित्सानेषु धीराः समरभुवि द्विनः केचिद्दत्ते दयायो क
लायाः पार्थस्त्रात्मोः स्वदर्यति सत्वाः सर्वमासन्नुपोष तेषां तेषां चते तेषामपि वहति पर सांप्रतं ता ४

वदस्यामेकः श्रीकामनामा जलनिधिलहरीमुख्यरागोपरागाम् पूर्वं पुरा राजान एवमासन् प्रभूवन् तथा॰
हि केचित्कर्णधाराने षु प्रवीणास्तत्कुशलाः सस्नकाः इति यावत् केचित्पार्थप्रमुखनयः समरभुविसंग्रामभूमौ
प्रवीणाः अन्ये विवरयति सुखेनाश्वहराजादयो दयायां करुणायां प्रवीणा इति यद्वा केते इत्याह केचिद्दाता
नोदानेषु नादिविवितरणे प्रवीणाः प्रवीणाः प्रकर्षदानेन खेडनेन वा दोग्रवखेडनेवा इति यावत्तुमारान्
स्वखाद्यपहर्तार इत्यर्थः केचित्समरभुवि प्रवीणाः अन्येषु न दयायां करुणायामिति कर्णधारायेषु
प्रभृतयः पार्थमुख्यायुधिष्ठिरप्रभृतय इति केचिदिति विवरणं विवरयति सुखेनेति विप्राकाशा व र॰
ति विवराधहानतत्राणि वा तेषां पतिः सूर्यस्तेषां वा तेषु विप्रा येषां तेन तथा सूर्यवंशसोमवंशाद्भवा
इत्यर्थः सोप्रतमिदानीं तत्संपरागोपरागे पृथिव्यामेक एव कामदेवनामान्यस्तेषां कर्णादीनां राज्ञां गु
णैवहति धारयति दानदयासंग्रामेषु एक एव प्रवीण इति तेभ्यो विवरणे एवमिति भावः जलनिधी
ति जलनिधिः समुद्रस्तस्य लहरीतरंगमाला सैव स्तकूपुष्पमाला तां धारयति बिभर्ति या सा तथोक्ता २४
ग्रानीतामथादेशाप्रवचनविहृषां सो मपां ब्रह्मणानां सान्द्रामसीमूर्त्ता स्मरयति स्वदसोमेन्द्रनेमा
नवत्याः जेताभूमिर्जयनी पुरपुरमथनश्रीपदाम्भोजभृङ्गाः सोपि स्मापरिवृतिनेत्राः सकलकुलतिथिर्यो
त्रलेभे तपोभिः सोपि स्माभः पृथ्वीपालस्त्विनेत्राः प्रज्ञावद्वृषानेतत्र धवान् अथवा चित्ते नेत्र इव शंकर
इवेति स्मो समयमिति केचित् साहयप्रतिपादकं हेतुमाह यस्य इति यो येन तपोभिः सकलतिथिमि॰

ग॰पा॰
टी॰
५
5

तुलेभे अत्रप्रापयस्य स्वकुलं कुलगिरिमिव कैलासमिव स्वकुलमेव कुलगिरिमिति वा कुलं जनमंदे
गेहे सजातीयगणेपि चेति मेदिनीकरः तं विपिनेष्टि आनीते तिमध्यदेशात् अंगायमनयोरंतर्वेदि
देशादानीतानामानयनकर्तृकेषामित्याह प्रवचनानामिति प्रवचनविदुषां वेदज्ञानां प्रवचनं।
वेदे प्रकृष्टवचनेपि चेति मेदिनीकरः सोमपां कृतसोमलतापानानां कृतज्योतिष्टोमत्वात् आरो।
ढेति मंत्रमूर्त्याध्वनपदरूपेणोत्तरपतिसदसः इंद्रसभायां आरोढा आरोहणां कर्तायोग्यत्वात् मा
नवस्य मनस्विनो मंडनमलंकारः भूमेर्दिग्विजयेनेति शेषः जयंतीपुरेंद्रस्य पुरमथनदेवो
हरस्तस्य श्रीपुरकं यत्पदारविंदं तस्य संगाः त्वां यातीति स्वाप्रः ८५ त्वं च कांचीमनोज्ञाः सुललित
मधुरः कुंतलेरुल्लसंतः पुलंत्योहारसोभोत्कटकरकटकाः कांतिमद्धेदिमव्याः अंगराश्रीभंगिभाजः
परिमिलदलकाः प्रोल्लसत्कामरूपाः सेवंते तं मनोज्ञाः प्रतिदिनमबलाश्रेणयः श्रोणयश्च अ
त्रदिनं यस्य हंस समंतात् सर्वतः अबलाश्रेणयो योगनापंक्तयः श्रोणयो रमणप्रमूतं राज्ञानं सेवंते भजंति
तत्प्रयं विपिनेष्टि त्वं च दिति त्वं च नीचलंतीयाकांचीलचलंतीयादलइयं हि कादेशविशेषो वातया
मनोज्ञा मनोहारः सुननलितेन शोभनेन ललितेन विलासेन मधुरा मकोर्यरा पद्मे सुललिता।
मधुरानगरी यत्र ललितं हावभेदे स्यात् ललितं चेष्टितेत्रिषु इति विश्वः तथा कुंतलैः केशविन्यासे
रुल्लसंतः पद्मे कुंतलैर्देशविशेषैः कुंतलाः स्युर्जनपदे हेलायालग्नकुंतल इति विश्वः पुलंत्यइ ५

तिहारेणमुक्ताहारेणशोभांउरसंत्योर्वर्ध्यंत्यः पक्षेहारस्यदेशविशेषस्यशोभामितिहारोमुक्ताव
लीदेशश्चइतिमेदिनीकारः धृतंकरेणहस्तेनवलयंकटकंयाभिस्ताःपक्षेधृतःकरोराजग्राह्यभा
गोयत्रएवंविधंकटकंस्थानंयत्रताःतत्रयत्नतोपिकरग्रहणात् कटकंवलयेसानौविल्वमरः क।
टोवर्षोपलेरथेभेगात्रेग्राह्येभसंडयोरितिविश्वः कांतिमदितिकांतिमत्कांतिमत्कंवेदिवल्म
मिविशेषवर्मध्यंयासांतामितिपक्षेकांतिमत् वेदिमध्यंमंतवेदिर्यत्रतास्तथापक्षेवेदिः परिष्कृ
ताभूमिर्मध्यंमध्यदेशः वेदिःक्ष्मिविशेषेस्याद्देशेसंस्कृतभूतलेइतिविश्वः श्रृंगेतिश्रृंगारश्रियाश्रृं
गालक्ष्म्याःदेहलक्ष्म्याःभजंतियास्तथापक्षेश्रृंगोदेशविशेषः परीतिपरितोमिलदष्टकाःशोभन
केशविन्यासःपक्षेपरिमिलयन्नीलकानगरीयत्रश्रोलसदितिप्रकर्षेणोल्लसंकममतिविशयिना।
कामनाविषयंवानूपंसौंदर्ययासांतास्तथापक्षेदेशविशेषकामद्रूपः २९ कूर्माकारंचरणयुग
लंधृतदिग्दंतिस्तंडादंडावृद्भुजंयुगमपिव्यक्तनागेंद्रशोभं श्रायः स्वस्त्रीभरणविषयेनत्यसर्थार्थ
दार्थानेकीकृत्यविभुवनस्रजानिर्मितायस्यमूर्तिः कूर्माकारेतियस्यचरणयुगलंकूर्माकारंकूर्मस
दृशंश्लक्ष्णोन्नतमित्यर्थः तदुक्तंसामुद्रकेकूर्मोन्नतौचचरणौमनुजेश्वरस्येतिकेचिदकूर्मस्याकारोय
त्रेरेवादिनाकूर्माकारत्वयोगादितियस्यकृनूधृतदिग्दंतिसुंडादंडावितिधृतौनिरस्तौदिग्दंतिनांसुं
डादंडौयाभ्यांतौतथायस्येतिसर्वत्रान्नयभुजंतेभुजयुगलमपिबाहुद्वयमपिव्यक्तनागेंद्रशोभंव्यक्ता॥

गा॰पा॰ टी॰ ६ 6

नागेंद्रवक्षोभायस्यतत्तथातत्सदृशामित्यर्थः आजानुलंबितेनदैर्घ्योद्दामत्किसमानंयद्दानागेंद्रस्यकरस्त
नःप्रचंडदंडोल्लसत्तेतडकंसारिइके करिकरसदृशोवृत्तावाजानुविलंबिनोपीनोराजदृष्टाथवीश्वरा।
एणमयर्मिणांरोमशेषोक्तस्थोइति प्रायोवाहुल्येनपणस्यवृत्तिः शारीरंविभवस्तजाग्रलणास्यशाथिवी
भरणविषयेभूभारणार्थंतत्समर्थान्यदार्ष्यानेकीकृत्यविलालितानितस्तत्तस्मात्त्वयवर्तलीकृत्यनि
र्मितास्स्थेतिकार्पण्येनविशिष्टेनकारणविशेषमानादितिक्रमदिग्वारणनागराज्ञानांत्रयाणांस्त्र।
धीयारकत्वादिति २७ कस्त्रातकामदेवः समः रविज्ञयिनांकोवशीकामदेवः कस्त्यागीकामदे।
वः सरसकविगिरांकिंपदंकामदेवः कस्सेव्यः कामदेवः श्रितभरणविधौकः कृतीकामदेवः प्र।
श्नानामेकएवप्रतिवचनमहोरामवत्कामदेवः कइतिएवंविधानांप्रश्नानांप्रतिवचनमुत्तरमेकः
कामदेवएवनान्यइतिरामवत् रामएवेतितेनतत्संक्रियावेत्तिप्रश्नस्वरूपमाह कस्त्रातेत्यादित्राता
पालकः कः कथ्यतेइतिप्रश्नेतीति एवंसर्वत्रसमरविजयिनांसंग्रामिकानांमध्येवशीकइतिप्रश्ने।
कामदेवएवोत्तरं कस्त्यागीत्यागवानितिदातेतिनान्यः यद्यपित्यागध्यानपरोयाथिकभेदस्तथा
पिसामान्येनोपन्यासः तमभेदंस्वामिनित्यागस्वरूपपारस्वत्वापत्तिर्नविद्धितादावेवपरस्वत्वाप।
त्तिर्विवक्षितेतिएवंयागहोमपूजादावपिविशेषोस्तितदत्रविस्तारभयान्नलिखितः तद्विवेका
पिकारएवतद्विचारणामितिसरससकविगिरामितिसरसानांशृंगारादिरसयुक्तानांकवीनांवाणी ६

तांपर्दस्थानंकइतिप्रश्नेकामदेवइतिसचसेवनेयः सेवायोग्यःकइतिप्रश्नोत्तरंकामदेवइत्युत्तरंश्रितइ
तिश्रितस्याश्रितः सेवकादिस्तस्यभरणविधौकः क्षतीतिप्रश्नेकामदेवइत्युत्तरं क्षातिनोदत्तपंडिता
वितिविश्वः २८ जित्वाप्रत्यूहमतिविषातोपामहर्म्याग्रलग्नाभावोद्भेदांगलितगात्रयोलोलमालाय
ताप्ताः प्रांतप्रेंखत्स्फुरत्कनकस्तंभशोभैर्निजांगैः सीमंतिन्योविदधतिहृद्यंयस्यमीनध्वजत्वं सीमं
तिन्योविलासिन्योयस्यमीनध्वजत्वंकंदर्पत्वंहृद्यंविदधतिकुर्वंतिमीनरूपोध्वजोयस्ययोगिकंनाम
मीनरूपध्वजस्यभावात्मीनध्वजत्वमसेत्रिगोणतादितिकैरित्याहनिजैरंगैरितिस्वशरीरैरित्यर्थः किं
विशिष्टैः प्रांतेसमीपेप्रेंखत्स्फुरल्लक्ष्मणोमत्स्यविशेषोयत्र एवंरूपोयः कनकस्तंभस्तद्वच्छोभायेषामिति
नैरितिमत्स्योपिध्वजः कनकोदंडेनिबध्यतेमीनोयंकनकदंडेध्वजः सएवतथेतितात्पर्यंवस्तुतः कंदर्प
साहश्यमुक्तं अतएवइत्याह हर्म्याग्रलग्नाइतिहर्म्याग्रेहर्म्यशिखरेलग्नाःस्थिताः सीमंतिन्यइतितस्य
किंविशिष्टस्यप्रत्यूहंजित्वासंथामग्रहमभिविशात इत्यर्थः अतएवभावोद्भेदांगलितगात्रयस्तद्दर्शनसं
जातसात्विकभावाभ्युदयात्स्तंभोपमाः स्थिताइति सेदंस्तंभोथरोमांचः स्वरभंगोथवेपथुः वैवर्ण्यमि
श्रुपलयइत्यष्टौसात्विकागुणाइतिभारतोक्तंश्याकलितगात्रयइतिपाठांतरं भावोद्भेदेनाकलितागा
त्रयोयासामितिलोलंचंचलंमालावस्त्रादीवायतंदीर्घमाल्यंयासामितिताभ्योलोलमालानिचंच
लानिदीर्घाणिचवस्त्राणियासामितिवालोलमालानीतिपाठः चचत्तुषोमीनतत्त्वंराजदर्शनसंजातसंभा

ॐगपा· नोतासामंगानोयथेहसाम्यमितिस्फुटैवमीनध्वजेतेतितत्स्वरूपमिति २५ योषावेशोविषधरगृहेकेशमोहो
२ वुगर्भः शाष्पग्रासःशवरशिबिरेशूलस्वरत्वेनिचोलः पाण्योःशार्ङ्गःकवलनविधिर्वारणेकण्ठधौतोय
७ स्यज्ञूलंभवतिभुवनेजीवनोपायवर्गः भुवनेलोकेयस्मशानूणांस्त्रियांजीवनोपायवर्गःकार्यएष
स्पृहंएवमनेनप्रकारेणभवतीतितत्रिर्दिशतियोषायावेशोलंकरणंआकारोवायोषावेशःस्त्रीप ३
धावित्वंस्त्रीणांमवध्यत्वात् तदुक्तं अवध्याहिस्त्रियोराज्ञेस्त्रियंगेणानिगतेरपियोषायावेशोयंत्रेतिवावि
षधरगृहेपातालेतत्प्रवेशइतिशेषः यद्वाविषधरगृहेकलत्रेसमस्तामिवधौयादित्वयाकृतेयंतदा
विषमत्नणोस्त्रीवधंदास्यामीतिविषधरस्तनादेवंरूपत्वमितिगृहेगृहाग्रंथुश्रंतिकलत्रेपिचसम्य
तिइतिमेदिनीकारः विषधरवन्गृहेवाअतिसेऽरूपत्वाद्विलवन्गृहमितिविषधरयुक्तेवागृहमरण्एवा
सित्वात् केशमोहइतिकेशास्सकचसमोहोलूणंन्यागोयवेइतिभुण्डनेवाबन्धनादिधारणलिंगाद
वध्यत्वस्थापनमितिवृत्तिनोस्त्रवध्यत्वादितिकेशमोहःकेशावेधनमितिवाअवुगर्भइतिजलप्रवे
शइत्यर्थःशाष्पंनवतृणंग्रासःकवलंमुखेनतृणगृहणमितिपशुरूपताख्यापनमितिवाशवर
शिबिरमितितत्प्रवेशइतिशेषः शवरःपर्वतवासीतस्यशिबिरोवस्थानमितियथाशवरःपर्वतवा
सीतितथासावपिपर्वतवासीत्यर्थः यद्वाशवरःचेडिकापतिः शिबिरमितितपस्विरूपत्वाज्जटा ७
धारणादिति चण्डालेनेदमानीयेशवरःचण्डिकापतावितिमेदिनीकारः शवरत्वमितिशवर

स्वमार्गविशेषस्य त्वक्चर्मनिचोलः परिच्छदो यस्य सतया शंवरत्वं निचोलो वाजीवनोपायवर्गे इति शंवरो
दैत्यहरिणमत्स्यशैलं नानर इति मेदिनीकरः तद्वारेण नव्याधरूपत्वप्रकाशनात्कृपणया व ध्यात्वेतरः
पाणिर्निर्वाणपाणिरिति निपाणिपाणिर्हस्तः शाखा बाणाः श्रेणुल्लाकवलनविधिः कवलनविधानं मुखविवरे प्रवेश
नमिति कौटिल्ये गले च धानेनारज्जुरन्तो धानं नग्नमारोपणं तल्पाशतं ३ विशिष्टगीताधूनवेशादीप्तः सु
तिप्रतिष्टः पुरुषार्थस्तुतिः सन्मार्गविस्तारवती मज्जातिर्यं भारतश्रीर्भेजे तेभिरामा येराज्ञा नेभारतश्री
र्भेजे ते सेवते भारतस्य व्यासोक्तग्रन्थविशेषस्य भरतापत्यविशेषस्य वा युधिष्ठिरादेर्वा भारतखण्डस्य वा
वासरवि भाविनग्रन्थं जंबुद्वीपे च भारते साधारणानि विशेषणान्याह विशिष्टगीतेति विशिष्टा गीता न
यानिषद्विशेषो यत्र पक्षे विशिष्टेन सज्जनेन गीता शाहिता सा विशिष्टगीता तिराजनलस्तीरपि विशिष्टेन
महत्तरेण गीतेति गीता शाहितगायनेश्वरेति विष्णुः विशेषेण शिष्टश्चाचारवान् गीताख्यानो यत्र वा
वेदप्रमाणस्वीकर्ता शिष्टेति तस्य चोत्तरत्वेदेति विशिष्टाग्रन्थेष्वन्तःकृष्टा गीताख्योनत्वेनिवाधूते तिधूता
वेषास्ववेशानचरितस्य चीर्णि यत्रपक्षे धूतावेशस्य तिजातवायस्य वादीप्तिर्यया सा तथोक्ता स्वयम
पि स्ववेशप्रकाशकः इति पुंसि वेशः ऊर्ध्वलेषेणास्वष्टावयववर्गयोरिति मेदिनीकरः धूता वेषा नेव
ण नादीप्तिः शोभा यत्र भारतलक्ष्म्या सा न तथा धूता वेषप्रकाशा वर्मेण दीप्तिर्यत्र ति वाक्ति प्रति
ष्ठेति स्फुरन्तौ वेदप्रतिष्ठा ख्यातिर्यस्याः सा न तथा न प्रतिष्ठा द्विशेषत्वात् स्फुरन्तो वा देवेनेश्वत ति ष्ठायने॥

गग॰ पा॰ ८ 8

तिवाशब्दरूपत्वात् पक्षे कृतैर्वेदं प्रतिष्ठाय स्मा: हिरण्यवर्णेत्यादिऋग्वेदे तथोक्तिः राज्ञा पितृकृत्यावेदे
न प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठागौरवस्थितावितिविश्वः कृतिः श्रोतेवचनकृष्णमिपनायवान्ययोरपि इतिमेदिने
करः कृतावायवोतेव प्रतिष्ठायस्मा इतिपक्षान्तरं पुरुषार्थस्य धर्मादिचतुष्टयस्य स्थितिस्त्वनियत्वमा
त्यायदावाकरणेनेन धर्माद्युत्पत्तिः पक्षे पुरुषार्थस्य पुरुषप्रयोजनस्य स्थितिस्तत्पतियस्मास्मान्यथा
योरुषजनकइत्यर्थः पक्षे पुरुषाणामर्थस्य धनस्य स्थितिर्यस्मात्सा तथा शब्दानामभिधेयपि तिष्ठन्तीव
प्रयोजनेनेत्यर्थः पुंसि विषये इत्यकरणे स्थितिविश्वः पुरुषविषयस्य स्थितिर्यत्रेतिवा कर्मभूमिनाश्र
रतावणाश्रेति सन्मार्गे विस्तारवतीति सच्छुद्धयो मार्गस्तस्य विस्तारो यत्र तादृशी पक्षे सतः सदाचारस्य
योमार्गः प्रवर्तते तत्र विस्तारवती मार्गैर्मृगमदे मासि प्रभेदे न्वेषणाध्वनारितिविश्वः सुजातिशोभना
जातिः शोभनाजातिः ब्राह्मणत्वादिर्यत्र शोभनानां पुरुषादीनां जातिर्जन्म पक्षे सुजातिस्तत्कुलवंशवती
पक्षे शोभनाजातिः यतः सुजातिः श्लाघ्यो गुणी सुधीरो बुद्धिमान् अभिरामेति अभिः भय सुन्मारामेरा
म वज्रे यत्रेति वा पक्षे भिरमन्ते इति भिरामेरा रामायत्रेति वा प्रसावत्यभिरामः इति पृथ्वी वा प्रभादीप्तिरतेस
भोगः श्रीलक्ष्मीः सन्ततेस्त्रवेत इति द्वंद्वसमासे परवल्लिंगत्वाया भारतश्रीरिति रूपं विशिनष्टि विशेषतः
शिषेन मान्येन साधुजननेवागीता पक्षे विशिष्टं गीतं गानं यत्र तत्तया लिंगव्यत्ययेन विशेषणं पक्षे वि ८
शिष्टेन पण्डितेन गीतास्तुतेति प्रथेति ख्यातावेशाम्मदी प्रियेषा पक्षे वंशस्य वाग्विशेषस्य दीप्रियेत्र पक्षे

पुत्रावेशस्याङ्गवायत्तस्तोत्रिः प्रकाशानं यस्येति स्फुटीति स्फुटन्त्येव स्रवणमात्रेण प्रतिष्ठायस्याः सा तथा पदे स्फुटौ
कोणौ प्रतिष्ठायत्र स्फुयत एव न परैः केनापि हृश्यते इति लिंगव्यत्ययः पदे स्फुटौ वेदे प्रतिष्ठायस्याः इति पुरुषेति पुरु
षार्थस्य पुरुषप्रयोजनस्य स्थितिहेतौ त्रियेतः सा तथा पुरुषार्थस्य कामस्य स्थितिर्यत्र पदे पुनः शालमर्थस्य योस्तस्य
योस्तवस्य वाहस्थितिर्यत्रेति सन्मार्गेति सतः श्रेष्ठस्य मार्गस्याध्वनो विस्तारो यतः इति पदे सतः श्रेष्ठस्य मार्गस्य स्थग
मरस्य विस्तारो यत्र पदे सतो मार्गस्य विस्तारो यत्रेति सज्जातिरिति शोभना जातिर्हरन्त्यस्य यस्यामिति वा पदे शोभना
जातिः पुष्पविशेषो यत्र पदे शोभनजातिपक्षिणीत्यादिः स्त्रीजातिविशेषो वा यत्र पदे शोभनाजातिर्वृत्तायत
इति स्फुरितरामममनोहरार्थः पदे भिरामेत्यत्र लिंगव्यत्ययः पदे भिरम इति सोरर्थादित्येति पुनर्विस्तार
भयात्र लिखितमिति ३१ कृतवतीदमसिपस निर्मले लोकतापमपहर्तुमुद्यते ऊर्ध्वलीभवति वैरिभूभृतामा
तपत्रशातपत्रसंहतिः ॥ यस्मराजः कृतेवं इमाः वक्रन्वेदमास्त्रस्मिन्निर्मले स्वच्छे लोकानां तापसंतापं
वारयितुमुद्यते सति वैरिभूभृतो विपक्षराज्ञो आतपत्रशातपत्रसंहतिः पद्मसहशस्फुरत्पंक्तिः ऊर्ध्वलीभवति सं
कुचिता भवति वेङ्गारेयेन पद्यानो संकोचो जायत इत्युक्तं विनेपतस्फुरते तद्यते सति विपक्षाणां पराजयो भव
ति ऊर्ध्वः सम्बोगमनमिति शतायातिशयशक्तमिति ३२ औदार्येण भुनाप्यधमेन नयेपालस्तोदराणां पुनः सो
प्रोत्पत्तिदेवताव्रतविधौ हृष्टोऽस्तताहलस्य योः श्रीरामायणभारतादिषु कृतेषु व्याख्यानरत्नेषु च श्रेयान्म प्रतिका
मदेव नृपतिः कोऽत्र हलीवर्तते ॥ कामदेवनृपतिरिदानीं कोऽत्र कवान्वर्तते इति गेदापैः इति रघुनाथस्य राम

राम.
५ भ्रइस्य धर्मस्य तत्सगुणपि हि स्वैरौदार्यं तदारत्नेन तद्गुणो न इति भावः तदारस्य भावः कर्मवौदार्यमिति ग्रन्थज्ञापि च तत
१ सहोराणां भरतादीनां भीमादीनां च वैसौभ्रात्रे सौहृदे च तथा पृथ्वीहनायासीनायाः कृत्स्नापाञ्चेपच्याश्च पतिदेव
ताद्रूपस्य व्रतस्य नियमस्य विधाने कर्माणि तयोर्विवाहे वा तथा रामायणे वाल्मीकिरचिते भारते व्यासरचित
स्य रवणाहृत्वेन तोस मद्भाविवनत्रकृते उप्रतिपादिते ख्याख्यानदृपेषु कथा हेपणरत्ने उप्रति श्रेयान् श्रेष्ठोऽन्व
पति विशेषणे ग्र स्थाने जवपति श्रियं विशारदयत्याने दमदृहीपयत्या पत्रेमन्निपाटवे वितन्वते वाचासमी
चीनतो प्रत्यक्षीकृततो पदार्थनिवहे ख्यातिं प्रतिष्ठापयत्यन्यः कोन पत विनोद विभवः सन्त्र क्विगोष्ठी रसात्
सतां सूक्तिः श्रेष्ठा वाणी सती वा सूक्तिस्तया गोष्ठी संलापः परस्परालापस्तत्र रसात्स्वादात् तिशयास्तां संगाहि ति
या वन्नृ न्त्यपते विनोदस्यात्य हेंगोपनयन सहत्वविशेषस्य विभवस्य प्रभत्वस्यारन्यः कोऽस्ति पृथिव्यां न कोऽपीत
मात् स्तोत्रयुपे: गोष्ठी सभामेलापयोरिति यो मितिनमीदिनोकरः स्मागरकोमान्तमर्थमितिविश्वः ऊतपवेत्यह
स्थाने जवदृति वृधयति विस्तारा तं प्रापयत्यन्यथें: सदसद्विवेकान्तर्वेऽप्येषां धीरसमावकर्तृत्वमिति श्रियं
सर्वसी वाणीं वा विशदयति विशदां करोति निष्प्रकाशोत्कर्षप्रापणात् प्रानेदमर्हीपयसञ्चलाकारोति श्रियाव
हस्मृजननात् सतिपाटवबुद्धिकौशलेमापप्रहेलिकानुरोधात् वाचा वाणीं नामस्ती चीनतामुत्कर्ष एवि
तन्तेविस्तारयति नन्वकष्टवादित्वात् पदार्थविवहेशास्त्राणां नामभिधेयसमूहप्रत्यक्षीकृतेनाप यतिवाच ५
सामकावगमान् ख्यातिं प्रसिद्धिं प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठाविधानाय यद्वाङ्गवीकरोति [illegible] प्रतिष्ठां गोभवे विहिता

विति विश्वः श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीषु च सम्पदीति प्रकाशः केचित्तु स्थाने हेयोपादेयविषयां बुद्धिं संजृम्भ
यति प्रस्तावयतीति तत्र श्रियं शोभां कान्तिं तेजो विशदयति घनादीनां सफलीकरणात् श्रियं लक्ष्मीमिति
वा तत्र स्थाने दम्भुष्टीपयति वा निःश्रेयसाधिगमेन ज्ञानकर्मणोस्तु हेतुत्वेन स्मृतेः तत्र च मतिपाटवमाधत्ते मते
रात्मनश्च प्रयोजनं ग्रहात्वमादधाति प्रात्मविषयानुमतिहेतुत्वात् वाचोः समीचीनतां सत्यार्पिततन्त्रे कर्तव्यनिश्चया
त् तत्र च निदध्यासनादीनां पदार्थनिर्वहे प्रमाणोदि पदार्थान्साक्षात्कृत्य तेन तत्र व्याप्तिमात्मनः साक्षात्कारं
प्रतिष्ठापयति स्थिरीकरोति पुरुषार्थं च तत्र द्वयाधिगमो यत एव भवतीति ३४ तस्यावदानैः कविसूक्तिसूक्ति
स्तैः संभृतनानागुणरत्नराशेः विनोदहेतोः को विराजसूरिः विबंधनं द्व्यर्थमिदं विधत्ते कविश्चासौ राजा चेति क
विराजः सूरिः पण्डितविशेषः कविराजसूरिरिति वा पुरुषोत्तमवत्समासः स इदमग्रे वक्ष्यमाणं निबंधनं द्व्यर्थे ति
बंधनं गुणं रामायणभारतरूपकथाद्वयमेकरूपेण वाक्येन भाषमाणं विधत्ते विदधाति किमर्थमित्याह तस्य राम
कामदेवस्य विनोदाय प्रीत्यर्थं किं विशिष्टस्य कवीनां सूक्तिसूक्तैः शोभनोक्तैः सूक्तैरवधानैर्विशुद्धैः संभृता संवर्द्धि
ता नानागुणाः काव्यालंकाराः श्लेषादय एव रत्नराशयो यस्य स तथा पुरुषगुणा इति च सूक्तैस्तन्नैर्वक्ष्य
यो रिति विश्वः सूक्तः स्वसेवक इति मेदिनीकरः श्रीवर्तनं ग्रथनं सूक्तैर्लेवक्रियतम् सूक्तैः २५ श्रीरामायणमाणिक्यं
भारतस्वर्णभूषितं न कस्य कुरुते लोके विस्मयोल्लासिमानसं श्रीरामचरितं माणिक्यमिव भारतं पाण्डवचरितं
स्वर्णमिव तेन मण्डितं संवद्धं सत् रामायणमाणिक्यं कस्य मानसं चित्तं विस्मयोल्लासि आश्चर्योल्लासितं न कु

रा० कृतेऽप्यपितु सर्वस्यैव ऊरुकृत इति अप्रयत्नमाणिक्यं सुवर्णमुद्रितं हिरण्यं च यथाचितं सुवर्णाङ्गुलीयसंगतेवा मानसं सर्वस्यैव
प० विस्मितं करोतीति किंचित् श्रीरामायणमाणिक्यभारत सुवर्णमुद्रितमिति समस्तमाह तत्र श्रीरामायणमाणिक्य
१० केण भारतसुवर्णेन मुद्रितेनैव इयत्तिबन्धनमिति प्रस्तावेन लभ्यते तर्कसमानसमेवं न ऊरुकृत इत्यर्थः सर्वथोपादे
10 यता मम मे: तन्निबन्धस्य भविष्यतीति भावः ३९ प्रायः प्रकरणैक्येन विशेषणविशेष्ययोः परिवृत्त्या क्वचित्तदुप
मानोपमेययोः प्राय इति अग्रिमेन श्लोकेन सहान्वयः मयायुग्मकेकाव्यं विधास्यते विधानमारम्भेन इति तत्र प्रका
रमाह प्राय इति क्वचित्प्रकरणस्य अवस्थावसैक्येन भासितं प्रकरणानुसारेण चोदैक्येन वर्णनं इति वा विशेषणविशे
ष्ययोः परिवृत्त्या परिवर्तनेन क्वचित् एकत्र विशेषणं तस्य विशेषणत्वमपरत्र विशेष्यस्य विशेषणतेति क्वचिदुपमा
नोपमेययोः परिवृत्त्या यदेवैकत्रोपमानं तदेवान्यत्रापि तमसेयं ३७ क्वचित्पदैः सुनानार्थैः क्वचिद्वक्रोक्तिभंगि
भिः विभासितेन मया काव्यं श्रीरामायणभारतं क्वचित्तु नानार्थैः पदैरित्यन्वयः कार्यवाच्यैकैरित्यर्थः क्वचिद्व
क्रोक्तिभंगिभिः वक्रोक्तीनां विवर्तैरित्यर्थः वक्रोक्तिभंगिभिरिति वा एवं प्रकारेण रामायणभारतराघवपाण्ड
वीयकाव्यं मया विधास्यते ३८ पदमेकमपि श्लिष्टं वक्रं भूयान्परिश्रमः कथाद्वयैकनिर्वाहः किं परापि प
तोधिकं पदमिति पदं वाक्यं वा श्लिष्टं ते वा श्लिष्टं श्लेषालंकारयुक्तं वक्रमभिधातुं महान्परिश्रमो भवत्यनेक
ष्कारेण दित्यर्थः धरापतिनः पृथ्वीपतेः कामदेवः किं मध्यधिकं अपितु न तेनाधिकं न किमपि इति कथाद्वयैकनि १०
र्वाहः इति हेतुगर्भविशेषणं कथाद्वयस्य रामायणभारतरूपस्यैव एकवाक्येन निर्वाहः विवाहकस्यतस्य

मार्गिकर्त्तेमित्यर्थः कथाद्वयकर्त्तिर्वहमहार्थविभ्रमइतिभावः वितर्कंहीनसंप्रश्नऊह्यतेतोयादिकेवक्रिमितिश्
द्धप्रकाशः कण्ठाभरणे श्लेषलक्षणं एकरूपेणवाक्येनाद्वयोकरणमर्थयोः तंत्रेणयत्नसचेत्तेः श्लेषइत्यभिशब्दि
तः शब्दतिप्रत्ययस्योद्वौ विभक्तिवचनाश्रयोपदेशभाषतभेदचेतिशब्दश्लेषाभवंतिषडितितदाहरणंतत्रवक्रोभविष्य
ति २९ श्रीमद्रामायणगंगाभारतेसागरोमहान् तत्संयोजनकार्यंस्तोककविराजभगीरथो श्रीमदितिश्रीमत श्री
युक्तरामायणंरामचरितंगंगाचभागीरथीवत्पवित्रहेतत्वात् भारतंपाण्डवचरितंसमुद्रेणवगाहत्वात् उभयत्राभय
मास्वमेत्यादिगुणेनवाचस्तद्रूपकमिदं तयोःसंयोजनकार्यंत्तासंमिश्रणकार्यंकुशलोकविराजभगीरथोविति
रामायणभारतयोःसंमिलनकर्त्ताकविराजोगंगाभागीरथ्योः संमिलनकर्त्ताभगीरथ्योइतिक्रियासाम्यमेवेतिव
विराजोभगीरथइत्यर्थः ५० स्ववंधुवाणभट्टश्चकविराजइतित्रयः वक्रोक्तिमार्गकुशलाश्चतुर्थोविद्यतेनवा
स्ववंधुर्वासवदत्ताग्रंथकर्त्ता वाणभट्टःकादंवरीकारः कविराजोयंग्रंथकर्त्तेतित्रयःकवयःवक्रोक्तिमार्गेश्ले
षाद्युक्तौकुशलानिपुणानान्यश्चतुर्थउपपद्यतेतत्रकुशलोनान्यइत्यर्थः ५१ रम्यारामायणीयेवाभारतीसैवभार
ती अर्धनारीश्वरमयीमूर्त्तिरिवकेवलशोभना यामारतीवाणीरामायणरूपासैवकारम्यामनोहारिणीभारतीवा
णीभारतीभारतरूपापुर्णनारीश्वरमयीनभयरूपघटिताएकामूर्त्तिःशरीरमिवशोभमनोराजतामित्यर्थः अर्ध
नारीश्वरमयीनतुल्याख्यापनार्थमितितेनभयमेवतेनसाम्यमेवेति ५२ एकत्रचेंद्रानपस्तंदरस्यपार्श्वपरस्मिंस्तु
रङ्गसभासः अयंस्तमेरोरनयातिलीलकथाद्वयाश्चर्यमयःप्रबंधः अयंप्रबंधःकविराजकृतग्रंथविशेषः

रा० प० ११

स्तमेरुपर्वतस्य लीलामवगाहति अवगाहत इति किंविशिष्टः कथाहृद्येन रामायणभारतरूपेण आश्चर्यपदः आश्चर्यपदः
आश्चर्यहेतुराश्चर्यस्थानमिति पदवाक्ये च शोह्वेचव्यवसायापदेशयोः प्रवर्त्तचिह्नयोः स्थानमत्रयोरागवस्तुनोरिमे
दिनीकरः उक्तं त्याह एकत्र एकस्मिन्प्रदेशे सपर्वतस्य काव्यस्य वा वेदज्ञातपसंदर्भस्य चेंदस्यामृतकिरणस्यानेपूर्ण
मयूखेन संदर्भस्य पक्षे चंद्रस्य सोमवंशोद्भूतस्य राज्ञः आतपेन प्रतापेन संदर्भस्य पक्षे सौर्यस्य स्फुरद्भिः स्फुरदा
दित्यस्य पक्षे स्फुरितसूर्यवंशादिपुरुषस्य तेश्च्यातस्य राज्ञ इतिवा स्फुरन् नुसभासूर्यो यत्र धत्र मनोहररामायणभा
रताख्ये भागीरथीसागरसन्निपाते संतः अवगाहलीलामस्मिंश्चचेष्टादिने काव्यतीर्थे अस्मिंकाव्यतीर्थे स
हृदयेस्तेनः सज्जनाः अवगाहलीलां अध्यापनादिमज्जनक्रीडां कुर्वन्तु किंभूते अघस्य कलुषस्य छेदिनि दुरितादिति
वारके अघ्ये अवश्यं सेतुः खेद्विरिति च न पुंसिकमितिमेदिनीकरः मनोहरस्य रामायणभारताख्यस्य तत्र भागस्य भा
गीरथीसागरस्य सन्निपातो मिलनं यत्र तस्मिन्निति पापनाशकत्वेन गंगासागरसंगमाख्यानमिति तीर्थयात्रा
धुरे हृत्तापापनीरजस्तु च अवतारविंज्ञप्ताधुपाञ्जपाख्यापने निषिद्धिमिति मेदिनीकरः अथ विस्मारिताग्नि
पुरीवनांतास्संदर्शितेन्दुर्के दिनेन्दुशोभा स्पृहिकविः सृष्टिमयी वितन्वंप्रजापतेः किंनसमानमहः विस्तार
नतिप्रोभमनातिशायितानुक्तिवचनेस्सृक्तिललनमयीसृष्टिंसंगवितन्वन् विस्तारयन् अयंकविराचवपांडवीय
कर्ताप्रजापतेः स्रष्टुः समानमहास्तुल्यः किंनापितुतुल्यमहाएवनभयं विशिनष्टि विस्तारितेत्यादिस्रगः ॥
पर्वतःअहिस्समुद्रः पुरीनगरीवनांतोवनयाइतिसप्रकारायपर्वतादिसृष्टिः सर्वपदार्थस्य विश्वस्य सका

यित्वाविचरंर्षितेषांवर्णानांतत्संदर्शितेतिसंदर्शिनः प्रकाशितोवर्तितोवाइंद्रोयेनतद्विश्वरूपस्यवार्कस्यादित्यस्य
तद्विश्वरूपस्यवादित्यस्यवाअरत्नूणांवाशोभायत्रप्रजापतिनासमुत्पादितेनयेंद्रादयःप्रकाशिताः कविनावर्णितेन
तश्लेषः ४५ दोषांधकारख्यवसारणेनगुणांबुजोन्मीलननित्यदत्वाः संतःप्रवेधंममशोधयंतुलोकेमयूखाः
वचणरश्मेः संतःमाधवेममप्रवेधंममकृतेकाव्येशोधयंतुमयूखेऊर्वंतचणरश्मेरादित्यस्यमयूखाःकिरणा
लोकमिवमयूखेप्रकाशितेऊर्ववितन्वथः ऊतइत्याह दोषतमोंधकारतत्तुल्यस्यदोषस्यापपापांहूसामसारणेनपमा
रणेनहूरेकरणेनपहृदेदोषारात्रयः तामंधकारस्यादोषस्यापहूषणापायेदोषारात्रौभुजेपिचेतिमेदिनीकरः
दोषस्यपापस्यांधकारस्यानमसःचेतिवाग्रादित्यादयेकर्मविकारात स्नानादिनापापापनोदनादितिगुणेति
श्रेवुजनतुल्यानांपद्मसदृशानांगुणानांमुन्मीलनेनप्रकाशनेनदत्वाः ऊशालाइतिहेतुगर्भविशेषणंसूर्य
किरणाअपिपद्मंप्रकाशयंतिसज्जनाश्चगुणंप्रकाशयंति ४६ अनधन्याःकाव्येषुखलसंगतयःशास्त्रगहनेनदु
उःखज्ञावाचोपरिणतिमुग्धकाः परगुणेविदग्धानांगोष्ठीषुकृतपरिचर्याश्चखलेयमवगुणेकिंवाकविभणिति
कणूतिनिकषाःकाव्यपरीक्षाकाले भवेतिपित्तनभवंतिहिरण्यस्यापिपरीक्षाकषाभावेनभवतीतिभावः
तेकइत्याह अस्थानमलंगच्छंतीत्यधन्याअधुगालेगांमित्यपिकृत्यअधनार्यनवाविनिपततयेभावकर्मणोरि
तितद्भावः ततोनञ्समासः अनधन्याइत्यकाव्यमार्गाकर्मज्ञाइत्यर्थः अलमगतयइतिशास्त्रमिवगहनेषा
स्त्रगहनेतत्रालसगतयः अक्रियास्वप्रतिभत्वादनभिज्ञाइत्यर्थः दनभिज्ञाइत्यर्थः अदुःखज्ञाइतिवाचोपरि

णतिशुभपरिपाकेषु अत्र सुखेताः काव्याधिकरणे चिंतादिनायकः स्वंज्ञायते इदं भिन्नः मूकाः इति परगुणोत्कृष्टत्वस्य गुण
कीर्तने मूकाः असमर्थाः स्वातिरिक्तानां गुणोत्कर्षस्य विभावानुदासीना इति वा वाता मूढा इति पाठान्तरे तत्र प
रगुणोत्कर्षगुणे मूढा अज्ञाः विदग्धानां विशिष्टानां कवीनां गोष्ठीषु समाजेषु नक्तलापरिचयो उपजीवनं येषां ते
तथा ॥७॥ अमृतद्विरागोपि तद्रूपेणापि न स्वक्रियार्थैरवधीर्यते मे धीतो जितो राजहंसत्वेन चोड्डीन किं स्वधाना
कज्जर्षेजनेन अभिमतद्विरस्य जनेन ईर्ष्यजनेनारागोपि तद्रूपेणापि मम स्वक्रिः काव्यं ग्रायं स्वजनेनावधीर्यते नावधी
रणायानोपेक्षणीया गणस्त्वावधीरणा तु स्वमद्विषन्ति नावधीर्यते अत्र दिनदर्शनमाह धीतेति राजहंसत्वेन पी
त्वात् तद्विता त्वत्क्रांता वांड्डीचेन्द्रसंवेष्टिता स्वयं पीयूषं नाकजन्मो देवाः किं न जयंते किं न सेवंते विनोपभुंजते
इति यावत् अपि तज्जवे तन्पवे तेनातिशुद्धत्वाद मतं तत्तुल्यता मम ग्रंथस्य प्रत्युपनत्वम् ॥८॥ रत्नावलीस इव
भारतमण्डलस्य क्रान्तं दिङ्मोत्स्वारस्य स्फुटवीरलक्ष्मीः राजा स्तुमंत्र विहिताभिरतिर्विभूवपाण्युपयेश्वता स्थि
तिभिरं जितसर्वलोकः इदानीं काव्यस्य रूपं दर्शयन्नाह रत्नावलीस इति स्थूलेवंशादधिपानाम राजा बभू
वान् किं विशिष्टो भारतमण्डलस्य भारतखण्डस्य रत्नावली सारत्नजा यितत्तद् वर्णालंकारः श्रिरोलं
कारो वा ... संस्कृते सावतेसौ द्वौ काणे एते च शेखर इति जंबूद्वीपादेर्महागिरिभिरवच्छिन्ना निदेशभागानि वर्षाण्युच्य
न्ते तत्रार्यलोको भारतं वर्षमिति तथा चरमि उत्तरेयत समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र स
न्ततिरिति शेषः किं कुर्वन् दिशः क्रामन् प्रभुशक्त्यादि गवस्थितानां यो द्वापरं ऊर्वेन स्फुटा प्रकाशिता वीरलक्ष्मी १२

वीरस्यप्रगल्भस्यजितारोः शत्रुजित्वादितिसमं चेति समं चोसमस्यतस्य मंत्री च तेन च विहिताभिरतिः प्रीतिर्येन स तथा यशोभिः
कीर्तिभिः पाण्डुरवदातशुभ्रमिसर्वतोभावेन रंजितोनुरक्तीकृतसर्वलोकोयेनसतथापाण्डुः ऊं नीयते सितेः इति
विग्रहः लपरे विसर्जनीयस्य लोपो वक्तव्य इति दशरथस्फुटत्वाच्च विसर्जनीयलोपः नारतपद्दे सोमवंशे पाण्डुर्नाम
राजा बभूव भारतो नाम सोमवंशोद्भवस्य सापत्यं भारतस्य राजमण्डलस्य नत्वि वहूस्य रत्नावनं सइव शोभाजनक
त्वात् रामानुजे शान्ते भेदे दोषं तेभरतो नटः इति विग्रहः दश दिशो यशः काम्यन् रघेन हेतन भूतेन स्फुटवीरल
क्ष्मीयस्य यद्वा रघोस्यातीति रघोरघवानित्यर्थः मत्वर्थीयः शोभनो यो मंत्रः तेषु विहिताभिरतिः प्रीतिर्येन स
तथा शोभनो मंत्रो यस्य तस्मिन्नमात्याभिरतिर्यस्येति वा लोकानुरंजनाद्दं जितसर्वलोको यशोभिर्वा ५४ मा
नः श्रियं संदधति दुमन्याः श्लाघ्यः शरत्काल इवाद्भुपङ्क्तेः अतो प्रजामालनदहूभावादजस्य चक्रे मनसः श्रम
दे अतोदशरथः अजस्य नंदनः स्वपितुर्मनसः प्रमोदं हर्षं चक्रे प्रकृतरघोरजः प्रजाहृष्टशरपंक्ति प्राणोत्सवहेन
माह प्रजानां रक्षणे योग्यभावः ऊषालत्वे तस्मादिति इंदुमती भोगाभगिनो साम्यमतेति तस्मामातुरिंदुमत्याः
श्रियं शोभां संदधत् ज्ञारयन् स राजश्रष्ट तगुणानिरेकारोपणादिति भावः शरत्काल इवेति इत्येंदुमत्याश्चन्द्र
सेयुक्तायानदुपंक्तेः नत्त्वत्रश्रेणिः श्रियं शरत्कालः संधधातितत्वदिति श्लाघ्यः श्लाघाविषयो यालोकाना
मितिपद्दे सोपाण्डुर्नपो जस्य नरलक्षणो मनसः प्रमोदं चक्रे ऊ तत्त्वा हप्रजानामिति तत्स्त्व प्रजानां रक्षणाद
हः ऊषालो भवत् मातर्जनन्याः श्रे विकायाहेतो विंदुमत्याश्चेदश्वक्तायां तदुपंक्तेः श्रियं शोभां संदधमा

ग॰ प॰ १३ 13 तः श्वेतत्वेनेशोतो जातातोऽत्यागमः तस्मात्तः काशिराजदुहिताम्बिकानाम साम्बालजयातस्मिन्नो गाङ्गेयेणाहृत्वाख्या
समर्पितवतीति पुराणं अग्रजस्य कृष्णस्येति व्याख्यानेन तदा कृष्णावतारेनभीदिति पुराणाविरुद्धम् नहूतनमृदुभेता
तानाम्बिकापाण्डुर्वा स्त्रियामित्यमरः ५ विचित्रवीर्यस्य दिवंगतस्य पितृस्वराज्ये प्रतिपद्यवाले पूर्वीमयोध्यां ५ तना
हृभङ्गो सहस्तिशोभाः स्वमपुवास सदशारथः अयोध्यां पुरीं स्वमंयोवास ग्रभिवसतिस्मनो किंविशिष्टांमह
हस्तिशोभायास्तस्रतिहस्तिशोभां युक्तामित्यर्थः तथाऽऽयतेनाहूस्य भङ्गकल्याणं यथा स्मातनयापितृज्जनकस्य
राज्यं वाले प्रतिपद्यस्वर्गगतस्येति धर्मविधिना प्राप्यनत्रुत्रितादिति किंभूतस्य विचित्रं नानाप्रकारमाश्चर्यहेतु
किं वा वीर्यं पराक्रमो यस्येति वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजः सामर्थ्ययोरपीति विश्वः ५ तेन सपाण्डुः हस्तिशोभां पुरीं
हस्तिनापुरमपुवास अयोध्यामिति तन्निविचनेयोध्यायां योनीयोयस्मोऽतोऽथ तथाहः पाण्डुर्ज्येष्ठभ्राता तेन भङ्गशोभि
तोभङ्गः श्रीवत्सजरीटे वृषभेतकदंबकेकरिजातिविशेषे च लीवेमंगलमस्त्वयोरितिविश्वः विचित्रवीर्याश
तत्पुत्रस्तस्य राज्यं वाले प्रतिपद्यवाले दिवंगतस्येति वाणश्रेणिकरालकाण्डकर्तृतानेनच्चता विद्विषः स्वाभा
रदृत्य ज्यं वितोरगपतिप्रारब्धता नाविषाण्वेविवीपतिकल्पितनामयचित्रदिग्पालवर्जेनिजांमास्तात्स्थायाविताश्चि
कोलवलये दोर्मण्डलं मण्डितं वाणश्रेणीति तेनराज्ञा दशरथेनपाण्डुना च दोर्मण्डलं वाहुप्रकाण्डो मण्डितं
भूषितं दोर्दोषा च भुजा इत्यमरः किंविशिष्टेनेत्याह वाणानां श्रेणीपंक्तेः करालं दन्तुरं यत्कोदण्डं
धनुस्तद्बिभर्ति धारयति वाणश्रेणिकरालकोदण्डभृत्ता तेन करालं दन्तुरं तुंगे भेषणाभियेयवदिति वि १३

ष्यः विद्विषो विरुन्धन्नात्मार्यनाकार्मुकधारणेशान्तमारणे हेतुरितिग्रन्त एव शान्त्वनाशाना ह्रसाभारस्त्वेयनपृथि
वीभारायणमनेनजातसैरोऽप्यात्कुर्त्रेविनीयत राजपतिः शेषस्तेन प्रारब्धा नानाविधाश्रुशिषोयस्मस्तथाजेविनेकर
णेस्त्रीणामीहास्फुरितयोरपीतिविच्छः त्रिलोकवलये त्रिभुवनेपि निजामाता स्वापपित्रोः एवैः प्राचीनैरेतदुभय
वशेषरुर्वीपतिभिर्नृपालैः कल्पितं दत्तमभयं येषुत्रैवं विधेचित्तदिग्पालान्वर्जयित्वेति क्रियाविशेषणं पूर्वोर्वीप
तिभिः कल्पितमभयं येषु तच्चेनेचतदिग्गिपालेष्वेतिविशेषणसमासो वा एवं नरपतिना रचिता चारा तदोदनादनेना
पितरास्त्वाकृतेतिभावः त्रिलोकवलयेति पाठान्तरे त्रिलोकवलयदोर्मण्डलेमण्डितमिति योजना भुजमण्डलम
पि वलयैरलंक्रियते इतिसाम्य पत्र विहितस्मस्प्रतिज्ञरूपकुलेराजशाद्रूसलोके लोकेनेनात्मानेनियतविषयं
ऊर्ध्वतानेजमस्त्वपादन्यासः शिरसिर्चितः सर्वपृथ्वीवटणांछत्रच्छायामपगमयताचर्मभासान्तलिम् तेनर
घारयेनपाण्डुनावासर्वेषांपृथ्वीधराणां राज्ञापर्वतानांवाशिरसिनन्तमोगेशिखरेवापदानोचरणनोरश्मीनो
वान्यासमुप्रारोपणंरचितः चरणार्पणमाचरितेनेजोर्पणंवा दिग्विजयादिनापर्वतेष्वपि चरणार्पणंनहिंति
नामपिराज्ञोपराजदत्त्वापिपादन्यासः चर्मभासान्तल्पसहशनद दितिनर्महर्षिनेतियथाते नयादन्यासः क्रि
यतेपर्वतानां दावपितथ्यानेनापीति तत्पर्ययद्धानेनराज्ञाराजहृयेनेचर्मभासचितिविस्तरूपकेन तल्पमेकमेवेति
व्याख्याने यद्वानेन भोयेनराज्ञाचर्मभासात्स्वयं न चतल्पमेकदेवपर्वतानांशिखरेरश्मिमयस्त्वः राज्ञांशिरसि
ततमोगेपादन्यासोपिप्राचरितः राज्ञा चरणार्पणं च कृतमिति पादोरश्मिसंघ्नतयोप्रार्इतिमरः छत्रच्छायाविग

र. वं. १५
15

मनमराममविरामेश्रयेणास्त्राणांक्षेदनात् संयमेषुहन्तनत्वात् किंभूतेनेनाभयेनप्रतिनृपकुलेसर्वेषांनृपाणांकु
लेविहितप्रमविपर्ययस्तस्यराजशब्देनेहसनेजसंख्युनियतविषयमाश्रयेहात्मानेकुर्वतास्वनिष्ठेराजशब्देनेजसंयु
वेतेत्यर्थः तेजोदीप्तिप्रभावेचसान्याक्रमनेनेतासोतितिमिविस्त्रःश्रियःपृथानेसेनाग्रेशिवोरेचस्तवेपिवेतिपूर्वेस
कलराजकुलेराजशब्देनसहसाधारणमासीत् नतस्वेवधीन्यपिनेजांसिसाधारणान्यासन् तेनेनाभयेनसक
लराजकुलविषयाद्राजशब्दात्तेजोरत्नस्वविषयःसमाचनितःस्तेभावःराजशाहूत्वेग्रहराजत्वेतेजसोदीप्त
श्वेनियतविषयमात्मानेसहवेमाचमेतामाचेतिसंबधेनराजशब्देरेपिस्मात् चंद्रादतिनेजस्विनातस्ययेसह
ति पत्र करग्रहात्कौसलकैकेकईंद्रभुवोऽरिहस्त्रीविनमत्हसिनःपृथ्वावरोधःसमरोजितारिगोसाहिमाद्रिस्य
रतोसलभे सदृशारवैर्हिमाद्रीश्वरतोलेभेहिमाद्रिहिमवान्यर्वतःतद्भवीरीश्वरोवभूवेतिभावः गोमा
कइत्यर्थः गृहस्त्रीरथिकलत्रीकःप्रथिकशोभोवाकुतःइत्याहकरग्रहादितिकोसलाधिपतिः केकयेन्द्रः
कैकयाधिपतिःराजविशेषःतावुभाउत्पन्नित्यानेपयोकोसल्याःकेकयात्मजाजद्दुहित्याःकरग्रहणान्पा
णिग्रहणादित्यर्थः विनमंतीप्रणमंतीसमितृत्नतीयापत्नीयस्सतनयाहृयोसहतिसमरेरोधःशत्रुकृते
कावरोधरहितः नविद्यतेरोधोयस्यसतनयाकेनावधापलेरयुमोमायाणोप्रत्ययदण्डोयोरितिविग्रहःजितोरिः
शत्रुर्येनसतथाभूःस्थानमावेकषितनाधरण्णामयिविशेषतीतिमेषतीतिमेरिनीकरःभागनपदेसपाण्डु १५
माद्रीश्रीपतिंतंलेभेमाद्रीमद्राधिपस्तनानकुलसहदेवमातात्रहिशब्दःपादपूरणेकोसलकैकेयेंद्रयोरा

न्नोर्द्धयोः करस्य राजग्राह्यभागस्य ग्रहणेन गुरुश्रीरधिकसंपत्तिः विनमंतिशोभनानि मित्राणि यस्य स तथा मित्रसंह
निर्वापणाग्रवरोधः पत्नीयस्य स तथा अग्रवरूथन इत्यन्यवरोधोद्दण्डः अवरोधो राजदारेषु नरेन्द्र इति विश्वः ग्रन्थसमाने ५८
तेनः प्रजानांपरिपालनेनकृतात्मकृत्यः क्षितिपः कदाचित् प्रियान्वितो मृगयानुरोधात्सयौवनश्रीः प्रययौ वनांते
क्षितिं पातीति क्षितिपो राजा दशरथः कदाचिद्वनांते वने ययौ गतवान् कुत इत्याह मृगयानुरोधात् आखेट
कस्मात् किंविशिष्टः सहयौवनश्रिया वर्ततेयः सयौवनश्रीरिति प्रजानां परिपालनेन सर्वतो रक्षणेन कृ
तात्मकृत्यः कृतमात्मनः कृत्यं येन स तथा प्रजापरिपालनं राजधर्म इति स्मृतेः प्रियैरिष्टैः सुहृद्भिर्यांत्यैः सैनि
कैरनुयातः कृतानुयातः कृतानुगमनः कदाचिदित्यपरिनिष्ठितकलोपलक्षणार्थं पदे स क्षितिपः पाण्डु
काननेवनांते ययौ प्रियानुयात इति प्रियाभ्यां कुंतीमाद्रीभ्यामनुयातः कृतानुगमनः सयौवनश्रीर्यतः स्मि
नः स किल पाण्डुः पत्नीभ्यां सहैव वने जगामेति ग्रन्थसमाने ५५ ग्रावानुयानहरिणीरवसितोलपनोको
लावलीदलितवालकशेरुकाणां दंतावलोमथितपल्लविमल्लकीनो राजाभवद्धनभुवामुपकंठवर्ती सदश
रथः पाण्डवावनभुवामुपकंठवर्तीसमीपस्थो बभूव समीपमागतवानित्यर्थः कटोगलेसनिधानेषु नैमस्व
पादपइतिमेदिनीकरः तासां किंविशिष्टानां ग्रावेन्य ग्रावेन शिशुना स्तनंधये कृतानुगमनाया हरिणीतयारसि
तग्रासादितनपल्लवविशेषा यत्र तासां तथा तालव्यापिरयं ग्रावशावः कोलानां सूकराणां आवलीभिः पंक्ति
भिर्दलितानि खण्डितानि वालानि कशेरुकाणि तासु हतेनावलेन हस्तिना उन्मथितपल्लवया खेडितपत्रा सल्लकी

ग. प. लनाविशेषोयत्रयथास्यात्तथामल्लकीयगुरुहस्तयोरितिविग्रहः शृग्यात्मगमे शङ्कुव्याकीर्णं रंकुङ्कुननिशितनशरस्त्वस्तदीया
१५ नरवक्त्रमैत्रोयोशाङ्गङ्कुरुकोणेरवरचकिनविस्तमांतंगशृङ्गं खड्गयाल्लूनखड्गञ्शलकलद्रश्च लशोनकुजक्रुञ्जतेवहुतान
15 स्ताच्छभल्लेवनभुविमृगयाकर्मतेनशतेने तेनोभयेनराज्ञावनभुविवनस्थानेमृगयाकर्मप्राविटव्यापारःशतेनप्रक
र्षेणविस्तारितःशङ्कुनाङ्केतेनास्त्रविशेषेणव्याकीर्णाविहिप्तोरंकुर्मृगविशेषोयत्रतथाशङ्कुसंख्यास्त्रपादोभिर्क
लषकीलकेपिचेतिविग्रहःविशेषेणकीर्णइतिक्षविक्षेपइतिधात्वर्नसारात् कुङ्केति कुङ्केनह्विशनिशितेनतीक्ष्णेने
शरेणलूनः खड्गितःप्रतएवकृतोद्यमत्र नवस्तुयेत्रप्रनेनरंनिशितशरेणलूनःइतिवानरस्त्वस्तमृगादनइत्यमरः
ज्याघोषेनज्याशब्देनलब्धःलभोधारेकायः कण्ठरवःसिंहस्तस्यरवेणचकितेभीतेव्यस्तमितस्तेगत्यमानेगयू
थंहस्तिसमोहोयत्रलोभनंलूनसम्पदादिद्याल्किवेनःदधातिधारयतीतिलक्ष्मादितिपाननस्त्रेणमेंकुनदंडा
तिविक्रोहेतोभितइतिस्मात् सिंहःकण्ठरवःशैलःपारीन्द्रःकेसरीहरिरितिशह्वार्णवः खड्गेनकृपाणेनव्यालस्तनेक्ष्ि
नः खड्गगणकोयत्रखड्गखड्गिनाविन्यमरः लभेलेनधकलौनिमोनाकृतकोलाहलेनप्रोतेपकदेशेकूजन् शाह्य
मानःपाङ्कंतःपह्लिगुणायत्रभल्लेनास्त्रविशेषेणधुस्ताच्छभल्लोभल्लकोयत्रग्रच्छभल्लस्तभल्लकोनाममाल्लाविभे
नेश्वविग्रहः ५७ एवंसतेनाह्नदिनेवनेषुनिषेव्यमानोमृगयाविहारःसमीरणेनस्तकेरवाप्तनावंसङ्गागविंतोनृपतेर्जे १५
हार ५८ समृगयाविहृमःप्राविटकर्तृपाक्रीडान्नृपतेर्दशरथस्यपाण्डवीसङ्गागविंतोस्त्वायमानस्तहकोशराष्
ट्रगैवलासंथानेजहारह्मनवाच् प्रत्नदिनेषनिरूंतेनभोयेनराज्ञानिषेव्यमाणःप्रतोमृगयापरवशाःसइतिराज्ञ

चिंतो विस्मृतवानित्यर्थः समीरणेनास्येकोनावमिव यथा वायो रुन्मेकन तदेकग्र फ्लजलेषु नावं नौकं हरति देशान्तरं नय
ति एवंश्वैक्रशकारेणेति निषिध्यमाणेऽन्येनेनसंवध्यते सगाढवुद्धिस्तस्मैसोपकोपविवर्तमानेगतभीरभीकम् मत्वा
मृगेमार्गेणलक्ष्यतेमनग्रजन्मानमृषिंचकार सदशरथोनग्रजन्मानेमृइमृषिमार्गेणस्मतलक्ष्यभूतंवेध्यंचकार कृतवा
न् मृगोयंकश्चिदस्तीत्यवगन्यमत्वाप्रारणाःपशुर्वामृगाइति मृग्रेग्रुघमानइति हलनियाद्यपेलयाजन्मस्यह्निर्यस्म
सोग्रजन्माब्राह्मणस्तेनतेनसमासः अनग्रजन्मानमितिद्विजान्यपेक्षया अनग्रत्वादितितनमसानहीविशेषः तस्मातपकंटेस
मीपेविवर्तमानेविशेषेणावस्थितेसकिंविशिष्टः गाढबुद्धिर्यस्मतथागाढवाढदृढानिचेत्यमरः तथागताभीर्भयं
यस्यसतथातंकिंविशिष्टंअभीकंभयशून्यमिति भारतपक्षे सपाण्डुः अनग्रजन्मानेव्रेमणेमृगरूपधरंमुनीकंकामु
कंमैथुनासक्तमृषिंवाणेनलक्ष्यभूतंचकारणाग्रजन्मान्येषांयस्मात्सोनग्रजन्मावर्णश्रेष्ठः मृगएवरायेमृगरूपधरः
तिमत्वानमसामोहेनगाढावगाढाविलोलावुद्धिर्यस्यसतथानपकण्ठेश्रन्यंतसमीपेस्थितमृषिमितिगाढेतिगा
हविलोडनइतिधात्वनुसारात् अभीकः कामुकेन्द्रेति मेघयोषितिमेदिनीकरः केनविशिष्टायनेमृगरूपस्यकृस्यवि
न्मुनेमैथुनासक्तस्यप्रहारः कृतः पाण्डुनेतिप्रागुणे तपस्विनश्चकृततेनोः श्रोणेविभिन्नेमूर्तेजनकान्महार्येः पापेव
नापायनिवद्धमृत्येथिवाछहज्ञोज्ञशालोपवाप तपस्विनइति सदशरथः शापमवापप्राप्तवान् मुनेदाक्षोशाविष
योभूदित्यर्थः कृतइत्याह तपस्विनोजनकान्मितः शूद्रसुतेनतपस्विनइति षष्ठेकवचनंकिंभूतस्यविशेषेणभिन्ना
विलावितासंगतानावादिनामूर्तिः शरीरयस्यसतथा किंभूतस्यधोरेणादशरथप्रेरितेनक्षुत्रतनोर्व्यापकदेहस्य

र॰ पं॰ १६
16

केतिन्नघोरेणविभिन्नमूर्तिर्विनष्टपिपदेतितत्रसच्छन्ननेत्रोरितिभिन्नपदंमूर्धातेरादिनामूर्तिशरीरशापस्वरूपमाह स
तेति मुनेस्तस्यापायेन विश्लेषेणाविवृद्धानियतेनामृत्युर्येन सुतवियोगेनात्वमपिमृत्युमवाप्स्यसीत्यर्थः किंभूतात् महा
नाधिमौनसीकृत्यायस्यसतस्मादितिप्रियस्यपरमेष्ठस्यानुद्वैत्रोकुशलेपिसावधानोपिप्रतः प्रसादादेवमाभूदितिहृ
चिते पदेसपाण्डुतपस्विनः सकाशात्शापमवाप किंभूतात्सच्छन्ननेत्रामृगरूपेणग्रमनुष्यदेहान् घोरेणविदारि
तात्तेनाः शापेकथंनिधप्रियानुद्वैत्रो दृशात्जनकत्वादकनिवड्मृत्युप्रियायाप्रनुहन्नोसंभोगकालेनियतोमृ
त्युः यत्रतादृशेनतथातपस्विनः कीडूशलोप्यवहितोपिदरदृष्टोदेवत्रशापमवाप विषकुंभमध्यस्थमनाकुयसफले
सलघ्यासहसानिवृत्तः कांतोपभोगेषुपरांमुखोत्मानिनाप्यकालेनिरपत्यतुःखी सदशरथः कालेसमग्रेनिनाय
नयतिस्मप्रतिवाहयामासेत्यर्थः निरपत्यस्यत्व दुःखीडुःखवान्प्रपत्यशून्यत्वात् पुनः किंभूतः कांतः कमनी
यतपभोगेविषयाहृलोभोगस्तत्रपारांमुखोनिस्पृहान्नायमसतथा यद्वाकांतायांतपभोगेषुविलासेषुपरांमुखः
प्राप्तायस्यसतथासुखेनिस्पृहःस्यपः सहसानिवृत्तः हठात्सपराड्मुखः प्रयोजनाद्वटकादितिकिंकृत्वविषतमनु
मस्यमहाधिजनकशापरूपेपाप्येतिपद्देशापभयादेवकांतोपभोगेषुविमुखः पाण्डुरितिशेषःसमाने प्रसंतते
संततिकृतः सत्वानीमसौविचिंत्यप्रतिपनेमन्तुः समेसूर्वदारैर्नियतसुतार्थराजासरंप्रार्थनतत्परोभूत् सराजा
दशरथः पांडुवीश्वदारैः स्वपत्नीभिस्सहसुतार्थेसुराणांदेवानांप्रार्थनतत्परोभूत् नियतः कृतनियमः पुत्रार्थेदेवः ।।
नुहिप्रपन्नेतेचकोरेत्यर्थः किंकृत्वेतिपरामृष किंतादित्याह प्रसतेननरकपत्यमरुलोकेपलोकेचनास्तिसुखमि

ति स्मृतिः पुत्रेण लोकांजयति पौत्रेणानंत्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपं स किं भूतः प्रतिपन्नः शोकाम
न्युः शोको येन स यथा मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां त्यमरः यद्वा प्रतिपत्तौ गीकृतो मन्युः क्रोधो येन स तथा शापकर्तृकत्वेने
त्यर्थः एतस्मिन्नियते नो भयेन राज्ञा प्रजार्थं देवता प्रार्थना कृता ९१ एतस्मिन्नंतिसमये विपक्षभीताः क्षीराब्धिम
ध्यभुवमेत्य शाकशवलाः गीर्वाणाः कृतनतिसत्क्रियविधास्ते लोकानामुदितमुपप्लवं शशंसुः एतस्मिन्काले शक्र
मुखा गीर्वाणाः इंद्रादेवादयो नाम्रुदितं जातमुपप्लवमुद्वेगं शशंसुः कथयामासुः क्षीराब्धेः क्षीरसमुद्रस्य मध्यभुवमेत्या
गत्य विपक्षेभ्यो दानवेभ्यो भीताः कस्मै शशंसुस्त्रिधाम्ने त्रीणि धामानि गृहाणि स्वर्गमर्त्यलोकपातालरूपाणि यस्य
तस्मै विष्णवे कृतनतिसत्क्रिय इति कृता नतयो नमस्काराणि सत्क्रिया स्तवाद्यैः कृतनमस्काराः कृतस्तोत्राश्चेत्यम
यत्र समान ९२ स दिशपतिर्दशजन्ये यथानुरूपतेजोभी त्रिविजननाय यत्नतत्रैदैत्यारिस्तदनु तमोनुदोन्ववाये स्वैरं शेव
वतीर्णं चतुर्भिरंशैस्तत् नदत्तनदनेनतं दैत्यारिस्तमोनुदः सूर्यस्यान्ववाये वंशे स्वैश्चतुर्भिर्विभागैः रामादिरूपैरवत
रितैमेषु तत् इक्ष्वाकुभिस्तत् दशरथगृहे विष्णुनावतारः कृतः किं कृत्वेत्याह त्रिदशानां देवानां सहस्रमिति सं दिशपमुप
दिशपत् किमित्याह यथानुरूपमिति यथायोग्यं निजं स्वं तेजो भी त्रिजे भागे यत्र तन न चधु विज निनाय जननार्थमिति
यथायोग्यरूपेण भवद्भिरपि पृथिव्यामवतारः क्रियतामिति रामायणे महदवतारो कृतमान् सूर्यावतारः सुग्री
वः भारतेन तेनाम्नुदश्चंद्रस्य वंशे चतुर्भिरंशैरिति महार्यैस्तमीयाते स महदैत्यारिरवततिरितमेषु दिपभवार्थं इत्यपि
पैरिति चतुर्भिः विष्णवतारः श्रीकृष्णः प्रभिमन्युः चंद्रावतारः चंद्रजारन्यकोस्तमोनुद इत्यमरः ततो मुनिराह

८

र० पा० १२

तमेव गुरुश्चानदीयपत्नीपरिचर्यया च भक्त्योपसत्त्या च नृपस्य राज्ञो दिलीपस्य लब्धि विविधप्रसादात् तदनन्तरं तस्य पस्यदश
रथस्य विविधप्रसादाद्देवताप्रसादात् दिलीपलब्धिः जाते जातापत्ये लोभो जातः तस्यैः देहमात्रे निवासिचदेहागारैक
देशयोः पिंडः शुभान्वले मांडे क्रीवमाजीवनायसौरितिविभ्रः देहप्रदेशाः शुश्रूषया उपलक्षितः श्रीणादेणात्त्वमभव
स्त्रीतिष्ठते: कथमित्याह मुनीत्यादि मुनिना ऋष्यशृंगेण व्याहृता या मन्त्रयुक्तिस्तयेति तत्पत्नीनां कौसल्या
ल्यादीनां परिचर्यया देवानां भक्त्या उपसत्या उपासनाप्रकारेणेति ऋष्यशृंगेण दशरथः पुत्रेष्टिं कारितः प
त्नेन्नपस्य पिण्डाः मुनिना दुर्वाससा व्याहृता मन्त्रयुक्तिः कुन्त्यै तेन मन्त्रेण दत्तः उग्रमा विदुधानां धर्मपवनेन्द्रा
श्विनानां प्रसादात् कुन्त्यादिस्तनयौ धर्मात्पर्मादयो ये प्राकृतः तेभ्यः देवत्वजाप्युपिहितादयो जाताः माद्र्यां चाश्वि
नीकुमाराव्याहृतात् विनिताभ्यां नकुलसहदेवौ द्वौ तनुजौ जातौ विनिवृत्तं अणश्रुतिः मन्त्रो वेदविशेषस्याद्देवता
नां च साधने गुरुत्ववादेपि च शुमातिलिमेदिनीकरः स्वदेहश्पशृंगवितत्वान्यथा न्वहं सवनानतरालेष्वधिगतो मही
पतिः चतुरोपि पंचमुखभासुरश्रियस्तनयानवापहारिदस्तनेजसः स्फुरदिति ग्रथानेतेषु महीपतिः दशर
थः चतुरः चतुःसंख्याकान् पुत्रान् अवाप भरतपरमादीनित्यर्थः किंभूतान् पंचेविस्तृतेन मुखेन यस्य स पंचमुखः सि
हस्तद्वदुत्ससुरादीशत्री श्रीर्येषां तेन तथा यद्वा पंचभुवेखाहरः नरद्वास्तुरात्री श्रीर्येषां तेन यद्वा पंचेन विस्तृतेन मुखेन भा
स्वरात्रीः शोभा येषां तेन तथा पाविविस्तारेइतिधात्वनुसारात् हरिरिदिः दस्तावधिनीकुमारौ तद्वत्तेजो ये
षां तेन तथा अन्वहं प्रतिदिनं सवनस्य यत्नम्यांतराणि सवादीनि गधिगतः प्राप्त इति महीपतिविशेषणे किं २३

विष्टानिस्फुरन्तादेदीप्यमानेन अट्टप्रशृंगेन मुनिविशेषेण विततानि विस्तारितानि अट्टविज्ञाहारेणेत्यर्थः सोमनि
दलनेपुंसि स्त्रीवेसवनमधरइति विश्वः पक्षे समस्तीपतिः पाण्डुपंचपंचसंख्याकास्तनयाः युधिष्ठिरादीन
वापअस्मिं पक्षे हरिः इस्त्वनेजसइतिपंचमेकवचनेहरिदस्त्वनेजः सकाशादित्यर्थः हरिश्च हरिश्च हरिश्च हरयः
सरूपाणामेकशेषः हरयः चदस्त्राश्चतेन हरिदस्त्रः तेषां तेजसामंशादित्यर्थः धर्मात् युधिष्ठिरः वायोः भीमः इंद्रादर्जु
नः अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवाविति - - - - - - - - - - - यमवेदमरीचिविष्टितिशाश्वतः चत्वारोपीति मही
पतिविशेषाणां वन्दरोदस्तः तनयाः किंविशिष्टान् मुखेन वक्त्रेण भास्वराश्रीयेषां स किंभूतः वनांतराणि वनम
ध्यान्यधिगतः प्राप्तः कथंभूतानि स्फुरन्ति अट्टशोभ - - - कोयत्र एवंभूतानि यानि शृंगाणि पर्वतशिखराणि तत्र
विस्तीर्णानि अट्टयस्य पर्वतविशेषस्य शृंगैर्विततानीति वा अट्टः सर्वतभेदे स्यात् - केषाणां केषु मात्र कृतनवे
ये त्वलिंगे कृतनवेत्वं पुनपुंसकमिति मेदिनीकरः अथ कर्षसंयोगवान् षकारो नरश्रुकरणे मेदिनीकाः यद्वा स्फु
रन्ति दृष्यस्य शृंगं अग्रभुक्तेय त्रतानि विततानि चेति द्वंद्वसमासः शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडांबुयन्त्रके विषाणे
- - - - - - - - - - - - - - इति विश्वः कृतार्थतां कीदृग्व्रात्यपसयदेन मालं विततपुत्रमूर्तिः देवः स्वयं यमम
यः सिषेवे सहानुजन्मागुरुभक्तिनम्रः कृतार्थेति कृतोर्थः प्रयोजनमस्मात्जन्मादिना कृतार्थस्तस्य भावः कृ
तार्थतां सान्तपसस्तोद्रपारथ्यस्य पाण्डवां कीदृक् अहो इति वक्तुमशक्येत्यर्थः अनिर्वचनीयां कृतार्थतेति
तात्पर्यं अहो धिगर्थे शोकचकरुणार्थे विषादयोः संबोधने प्रशंसायां विस्मये पादपूरणे इति मेदिनीकरः ।

रा॰ पा॰ १८ 18

उतइत्याह यदितियतोहेतोर्धर्ममयोधर्मरूपीदेवोविष्णुःरामरूपेणालेभेविनयरूपमूर्तिःशुद्धशरीरःशुद्धरूपोवास्व
यमात्मनायदेनेदशरथेमिषेवेभेविनतवान् सकिंभूतोगुरोरभ्यानम्रः गुरुभक्तिमान् सहानुजन्मासकनिष्ठःभर
तादिसहितः पक्षे धर्ममयोयुधिष्ठिरोधर्मजन्मेतियावत् महानुजैर्माभीमादिसहितः अन्यत्समानं सलक्ष्मणो
नीतसमृद्धिरनघशत्रुघ्नसम्पद्धरतेधितश्रीः ज्यायान्विरेजेक्रमशोभिरामः कौमारमासाद्यवयःकुमारः ॥
सइतिज्यायान् ज्येष्ठःकुमारोरामः शुशुभेराजतेस्म कौमारंयौवनेवयः आसाद्यप्राप्य वयःपक्षिणीवल्या
दौवयायौवनमात्रेकेइतिशाश्वतः नविद्यतेभीर्यस्यतत्र अभिभयमूल्यमितिवयोविशेषणं यद्वाकिंवि
शिष्टः क्रमशःक्रमेणान्वहिनेअभिरामोमनोमनोहरः क्रमेणशोभतेक्रमशोभिइतिवयोविशेषणंवा किं
भूतोलक्ष्मणेनअनुजेनभ्रात्रानीतासमृद्धिःराज्यसंपद्विर्यस्यतथानघेनीशत्रुघ्नासम्पत्स्यतघेनीशत्रुघ्न
स्यसंपद्यस्यच भरतेनानुजन्मनापंधितावर्धितास्त्रीर्यस्यसतथापक्षे ज्यायान् कुमारःयुधिष्ठिरः लक्ष्मणे
नराजविक्तेनचक्रादिनानीतासमृद्धिर्यस्यतघेनीशत्रुघ्नोशत्रुहंत्रीसम्पद्यस्यभरतेनभरतकुलोत्पन्नेन
राज्ञाएधितश्रीः कुमारंयौवनेसमिन्नमरः लक्ष्मणेलांछलेनांनिरामभ्रातरिलक्ष्मणःइतिविश्वः युधिष्ठि
रेभीमधनंजयाभ्यांसमेदानेनकुलेनलक्ष्मी समादवाप्नसहदेवनिहंज्येष्ठस्तनेवीहन्तेनाषनातः युधिष्ठिर
मिति ततोदशरथः ज्येष्ठस्तनेरामेवीक्ष्यहृष्टानुतोषतुष्टोबभव किंभूतंयुधिष्ठिरं संग्रामेस्थितत्रपलायनमित्यर्थः
भीमेनशिवेनधनंजयेनाग्निनावासमनल्पम् भीमोरुद्रेतसोशम्भोरुग्रोरेवाधिपकारेरे इतिविश्वःधनंजयोर्जुनेवह्नौ

नागभिदे हृमारुते इति मेदिनीकरः कुलेन लक्ष्मीननन्दधानमपि निन्दधानमेव सहदेवमयात् लक्ष्म्यावर्जनेन समस्तलक्ष्मी
कोविदः तस्माद्देवास्तेषामंशे सहदेवनिरुपाद्देवमल्लावर्जनेन यः सहदेवनिभः इति भारतपक्षे तातः पाण्डुः
ज्येष्ठसुतेन युधिष्ठिरं प्राप भीमो भीमसेनो धनंजयोऽर्जुनेन नकुलेन माद्रीपुत्रेण समं सहदेवो विमाद्रीसुतेन एवम्
न्यन्तसमानम् ॥ ९८ ॥ सेनानलाभादनृणः पितॄणां हर्षादसंभाविनपूर्वशापः सार्धं स्वदारैरनुभूतकामस्स
शाकुनेशोकरतिर्नृपोऽभूत् स नृपो दशरथः शाकुनेयैकरतिर्बभूव इंद्राराधनतत्परोऽभूत् स्वदारैः सम
नुभूतकामः अभिलषितपदार्थमनुभूतवान् सेनानलाभात् पुत्रप्राप्तेः पितॄणामनृणः ऋणमुक्तः प्रज
यापितृभ्यः ऋणैः अत एव हर्षादसंभावितो विस्मृतः पूर्वशापः वृद्धमुनिशापः येन स तथा अंसेनानः से
नतो गेत्रस्यादयन्येस्मरइमेद इति विश्वः पक्षे स नृपः पाण्डुः स्वदारैः समं अननुभूतकामः संभोगवान् सन्
तस्मिन्काले परलोकगमनाः शाकाराधनतत्परोऽभूत् इति ज्येष्ठः शापविस्मरणे बोध्यहेतुः परलोक
एव शाकसेवापरो बभूवेत्यर्थः अन्यत्समाने विद्यागुरूणां निलयादवाप्य काले कुमारा धृतराष्ट्रमेव वे
दिरे भूमिपतिं जनानां विलोचनालीर निमेषयन्तः विद्यामिति कुमारा रामादयः भूमिपतिं दशरथमेव
वेदिरे तस्य नमस्कारं कुर्वन्ति स्म काले वंदनोचितसमये आगत्य समीपे मिलिता इत्यर्थः किंविशिष्टं धृतरा
ष्ट्रं येन तेन धृतराष्ट्रं धनस्य राज्यमिति धृतराष्ट्रः स्यात् स्यात्राजहंसे च भेदयोरिति मेदिनीकरः गुरू
णां विनयादिहियाञ्च तदेशाविद्यामवाप्य गुरूणां विलयादिति पाठान्तरं तत्र गुरूणां अध्यापनेति

रा॰
पा॰
१५
19

लयाभूद्दाहियाग्रवाप्तिजनानां निरीक्षकाणां विलोचनानां तीक्ष्णलपरंपराग्रनिमेषयंत्रो निमेषशून्याः
कुर्वंतः अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तराः धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याएताश्चतुर्दश इति पदेकुमा
रायुधिष्ठिरादयः पन्यागत्यकुलः स्वकश्टंगपर्वतात् कालेऽप्यागमनसमयेऽनंतरांष्टुं प्रस्तावलक्षेपिनवे
ववर्दिरे ऋषिभिरानीय धृतराष्ट्राय समर्पिताः अन्यत्समाने गुणेनपिताऽगृहभीष्महृद्यैः तन्त्रानमुपे
देवचनैर्विनीताः कृपाश्रयास्ते कुशलाः कलः स्वधमाणकोटिप्रवणा विजङ्काः गुणैरिति तत्कुमाराय
मादयो विजङ्कः विहारे चक्रुरित्यर्थः किंत विशिष्टः गुलेः ष्टहुपगुणेदीनादिभिर्विद्यादिभिर्वाने प
नायुक्ताकृताध्ययनाइत्यर्थः कीदृशोगृहभीष्महृद्यैः गृहभिरवनगाहनीयैः भीष्मैर्भयानकैः हृद्यै
र्मनोज्ञादिभिः द्वंद्वेसतिगृहभीष्महृद्यैरिति निरूपंतत्त्वयस्तवतियान्तुरूपैर्योग्यैर्वचनैर्विनीतायहावव
नैरितिलक्षणैरनीयाविनीताश्चेतिभिन्नमेवाप्यलिंगोविनीतस्मादपनीतेजितेन्द्रियवलनेनिभृते
चापि विनयग्राहिते पिचेति विष्वः कृपाकरणानदाश्रयास्तलद्युक्ताः सकहणाइत्यर्थः कलास्वका
मकलाभस्तुकुशलाः प्रमाणस्य शास्त्रस्यनायाः कोटावग्रेप्रवीणास्तत्परायणा प्रमाणेशास्त्रमर्यादा
शास्त्रेयन्ताप्रमात्स्थित्यमरः कोटिस्त्रीधनुषोऽग्रेत्रिसंख्यानेदप्रकर्षयोरिति विष्वः प्रवणःक्रमनि १५
नोर्व्योप्रह्वे नानत्ववत्सुः पाध्यइति विश्वः पठेतेकुमारायुधिष्ठिरादयः तत्रा विडुरेणअनुरूपैर्योगपवच
नैवाक्यैर्विनीताः शिक्षिताइतियावत तत्राप्युज्ञातन्त्रियजेप्रतीहारेच सारथ्यो भुजिष्यानतनयेतत्रा

निगृह्णेषु प्रजासु रजौ इति विग्रहः। गुरुभीष्महृद्ये इति तिवन विशेषणं गुणविशेषलं वा गुरु द्रोणाचार्यो भीष्मो गांगेयः
तेनो हृद्ये हृदयंगमैः प्रमोदजकैरिति यावत् कृपाखिनाः इति कृपः कृपाचार्यस्तदाख्यिनाः निशमाणकोटिः
कौरवाणां क्रीडाभूमिः तत्र प्रवणाः तत्स्यमन्यत् ग्रामाणामियत्तामर्यादा वा कोटायां धनुरग्रे ये सा सा प्रमाण
कोटिः धनुषः शिक्षाभूमिरिति॥ ११ नेत्रिग्धगम्भीरगिरः कुमारास्त्रैलोक्यतापप्रशमैकदक्षाः नवांबुवा
हा इव धार्तराष्ट्रान् द्वेजयंति स्म विपक्षभूतान्॥ १२ इति रामादयः कुमाराः स्त्रिग्धं विपक्षान् द्वेजयंति स्मन हि ग्रीष्मकु
ये इति स्म इति लुट् इ स्म इति भूते पि लट् नवांबुवाहाः इव इति यथा नवमेघा धार्तराष्ट्रान् मितचं चुवरमितं हंसान् उद्वेजयं
ति विपक्षान् इति नभ्यं विषनहि स्त्रिग्धेति स्त्रिग्धा मधुमरा गंभीरा चोषवंत्यो गिरो वाचो येषामिति तथा पक्षे
स्त्रिग्धाः श्रवणसुखदा गंभीरा व क्रूदेशव्यापिन्यो गिरः शब्दा येषामिति त्रैलोक्य स्य इति त्रैलोक्यस्य लोकत्रय
स्य तापानामहेगानां संतापानां वा प्रशमे निराकरणे दक्षाः कुशलाः धनादिदानाश्रय प्रशमनात् त्रिलोकस्य
भुवने जने इति शास्वतः पक्षे वेलपतने च णासेसर्व सहाययोरिति विग्रहः विशिष्टः पक्षो येषामिति विपक्षा
निति धार्तराष्ट्राः स्मितां चां गिर्हिंसकौरवयोरिति मेदिनीकरः भारतपक्षे ते कुमारा युधिष्ठिरादयो धार्तरा
ष्ट्र धृतराष्ट्रसुतान् विपक्षान् स्तेयोधनादीन् विपक्षान् महायशुक्तान् चिरमुद्वेजयंति स्म धनादिदानात् त्रैलोक्यताप
प्रशमने दक्षान् नवांबुवाहा इव जलमेचनेनेति तत्स्यमन्यत्॥ १२ गुरुकृपोपनतायुधविद्यायासमधिकं परिवृं
हिततेजसः पवनसंगतपावकसन्निभान् भान्स्पष्टतापरभोषणतां दधुः॥ गुरुकृपेति तत्पपत्ता रामादयः पुरे

रा॰ पं॰ २॰ पोषान्नृणां भीषणतां भयंकरत्वं दधुः दधतिस्म ३ हेतुविशेषणमाह पवनेन वायुना संगतो यो वह्निस्तत्सन्निभाल
नुल्यात्लघु दुस्सहा इत्यर्थः ऊनत्वमित्याह गुरूणां मध्यापकानां कृपया नपनेनयाऽयुधविद्या धनुर्वेदस्तया सम
२० धिकमत्यर्थं परिहीं हितेवविनेनेजोयेषां तेतथा इहेह ज्ञाविति धात्वनुसारात् पक्षेन्दपन्नुतायुधिष्ठिरादयः
गुरुद्रोणाचार्यः कृपः कृपाचार्यस्ताभ्यामपनीता युधविद्या येस्तैः शेषं समानं रसप्रसंगेरपराजितानां द्वि
जिह्ममार्गैर्नवशीकृतानां तीव्रप्रतापज्वलनेन तेषां भावं भयं शात्रुगणेन नमेने रमेति तेषां रामादीनां भावं
भयं भाविभयं शात्रुगणेन नमेने अत्र नमन्यतेस्म स्वीचकारेत्यर्थः कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी नर्कर्तृके भय
मित्यपि नत्र हेतुमाह तीव्रेति तीव्रोऽनभिभवीयः प्रतापस्स एव ज्वलनो वह्निस्तेन भावं भयमतिशौर्यं छा
लित्वादित्यर्थः तेषां प्रतापज्वलनहेतुना शात्रुगणेन भावं भयमनुमेन इति वा किंविशिष्टानां रसस्य शृंगा
रादेः प्रसंगेष्वपि अपराजितानामवशितानामित्यर्थः द्विजिह्वेति द्विजिह्वस्य सूचकस्य खलस्य मार्गैर्वञ्चनादि
भिरवशीकृतानां दुर्जनकर्मभिरनाकृष्टानामित्यर्थः पक्षे तेषां युधिष्ठिरादीनां शात्रुगणेन दुर्योध
नादिभिः भावं भयं भविष्यद्भयं अत्र नेमेने तेषां भयं न त्वकर्तृकामि[illegible]वा तीव्रप्रतापज्वलनेन तीव्रः प्रतापः प्र
भितापो यस्य तादृशो ज्वलनो वह्निः तेन लाक्षागृहज्वलनेनेत्यर्थः तथा रसस्य विषस्य प्रसंगे रपराजितानां
नोनमृतानामित्यर्थावत् द्विजिह्वेति द्विजिह्वमार्गैरपि कृतदंशादिनामार्गैरपि नवशीकृतानां नम्रा २॰
पादितानामित्यर्थः द्विजिह्वयुक्तैः मार्गैर्वा सृगारस्त्वौ विषे वीर्यैति कान्तादौ इव रागयोः ... प्रभेदे चतथापा

रदे ˘˘˘ रमरइति विश्वः द्विजिह्वस्तु खले सर्पे इति मेदिनीकरः केचित्तु मौग्ध्यतापज्वलनेन लाक्षागृहवर्तिना वृकि
नाऽतेषां युधिष्ठिरादीनां भाविभयमनुमेनेपरस्परं स्वीचक्रे लाक्षागृहानलीनामेषां मारणं विधीयतामिति य
एमर्षं च कारेत्यर्थः अतः एव नसप्रसंगेरित्यादिहेतुगर्भं विशेषणद्वयं एवं कालेयातिभग्नारिरक्षो दीव्य
त्रेतिराधितेगाधिजन्मा भेमद्वेषी भूमिपालेययाचे दायादस्य प्रेषणं धर्मयोनेः एवमिति पूर्वोक्तप्रकारे
ण कालेगच्छतिसति गाधिजन्मा विश्वामित्रः भूमिपालेराजानं दशरथं दायादस्य सुतस्य प्रेषणं प्रस्थाप
नेययाचे याचते स्म दुहियाचेति द्विकर्मकत्वं दायं विभाज्यधनमादत्ते इति दायदः सुतः दायादौ सुतबां
धवावित्यमरः धर्मयोनेः धर्मस्योत्पत्तेः कारणभूतस्य स्त्रीपुंसयोश्च योनिस्त्रियामाकेरस्मरमंदिरइति विश्वः
धर्मयोनेरिति नोहेतुपंचम्यं नेवा तथा चगीतायां यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थान
मधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं गाधिजन्मा किंभूतः भीमस्य भयंकरस्य द्वेषी किकर्तुं ययाचे रक्षः राक्ष
सेयत्ता विघ्नोत्पादकं बाधितं जातित्वमिति जातावेकवचनं रक्षः किंविशिष्टं भग्नारि भग्नः अरिः शत्रु
येनतत् भग्नारि अन्यस्तु किंविशिष्टं दीव्यत्तेजः दीव्यतः सोत्साहे चोतो हृदये यस्य पक्षे भीमद्वेषी दु
र्योधनः भूपाले धृतराष्ट्रे धर्मयोनेः युधिष्ठिरस्य दायादस्य ज्ञातेः प्रेषणं प्रस्थापनेवनायप्रेषणं ययाचे
स किंविशिष्टः भग्नाविदारिता अरिरक्षा शत्रुरक्षणं येन स अन्यस्तु किंशिष्टः दीव्यच्चेतोबाधितुं गा
धिजन्मा दीव्यतः सोत्साहे परुषं चततः चेतः दीव्यच्चेतः बाधितुं पीलमस्य देव्यच्चेतो बाधीना स्त्रीत्वे

रा॰
पा॰
२१
21

णातिः नास्य शोकस्य लेशः महान् व्याधिः मनःपीडा नसमजन्म यस्मिन् पुत्रस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः धर्मा
त्मानं प्रेषयामास विश्वामित्रप्रीत्या सानुजं भूमिपालः तद्वाक्येनेदत्तकर्णेनमोदः पुत्रप्रीत्या जानकृ
च्छ्रः कुमारम् धर्मात्मानमिति भूमिपालो दशरथः कुमारं रामं विश्वामित्रस्य प्रीतये सानुजं सलक्ष्म
णं वनं प्रस्थापयामास किंविशिष्ट धर्मात्मा नेधर्मप्रसवेस किंभूतः तस्य मुनेः वाक्येन वाक्यावसा
नेदत्तकर्णः श्रवणविषयेनमोदः वाद्यादिना नानुमोदितेनयस्य यद्वा दत्तकर्णेयाद्विश्वामित्रस्य
ति अनुमोदो हर्ष इति वा राजवचनात् तस्य कर्णेनानुमोद इति भावः पक्षे भूपालो धृतराष्ट्रः धर्मात्मानं
धर्मपुत्रं कुमारं युधिष्ठिरं सानुजं वनं प्रेषयामास किमर्थं विश्वामित्रेति विश्वेषाममित्रो दुर्योधनः
तस्य प्रीतये प्रमार्थं देवनात् संप्रेषणं क्रियतामिति दुर्योधनवाक्येनेदत्तकर्णेनमोदः स्वीकारो य
स्य सनथा पुत्रप्रीत्या युधिष्ठिरप्रीत्या जानकृच्छ्रः जातकष्टः यद्वा पुत्रप्रीत्या पुत्रस्य दुर्योधनस्य प्रेम्णा क
रतेन युधिष्ठिरत्यागेन जातकृच्छ्रः वाजपेयस्य यूपः इतिवत् यस्य संबंधे षष्ठी पुत्रप्रीत्या धर्मात्मानं प्रेष
यामासेति वा योज्यं अजानकृच्छ्र इति प्रकारप्रश्लेषाद्वा तत्र पुत्राणां दुर्योधनादीनां प्रेम्णा आनकष्टो हृ
दयेन तस्य कष्ट एवेति भावः मात्रा समेता सावरजः सरामः प्रस्थापितो धामस्तपोधननाम् स्थानान्तरे वि
ष्ठितो रणे समर्थकोदंडधरः प्रतस्थे मात्रेति सरामः स्थानान्तरे अयोध्यायाः देशान्तरे प्रतस्थे प्रस्थितः
विश्वामित्रतपोवने प्रति जगामेत्यर्थः किंविशिष्टो मात्रा समं रामजनन्या कौसल्यया सह राजा दश

रथेन तपोधनानां तपस्विनां धाम गृहं प्रस्थापितः कौसल्यासहितेन दशरथेन वने प्रस्थापित इत्यर्थः साध
साधुसमानेषु समे स्यादभिधेयवदिति विश्वः तथा सावरजा सकनिकोटोलक्ष्मणसहितः विहितवान् अभि
निघातनं गुणारणे सुसमर्थं कोदण्डधरः समर्थस्तत्र यत्नर्धरः समर्थो वायः कोदण्डं हस्ते धारयतीति पक्षे
युधिष्ठिरः स्थानेनान्तरे देशान्तरे प्रवसथे माता समेत्य कुन्त्या सह सावरजो भीमादिसहितः राज्ञा धृतराष्ट्रेण
प्रस्थाप्यमाने परकल्पितकामदे हृदा हृदं विषयं प्राप्य स वारणावते सः प्रविशोकमुवास तत्र भास्वद्युति
ना लाक्षाभवने प्रदोषकृत्स्नः परीति स रामः तत्र स्थानान्तरे प्रविशोके शोकाभावे यथा भवति तथा उवास उ
षितवान् प्रदोषेण सविमुखेन हृद्यः संध्याकालस्य हृद्यत्वादिति तत्र स्थानान्तरे किं विशिष्टे भास्वदिति
भास्वतः आदित्यस्य दीप्त्या लाक्षाभं लाक्षासदृशं लोहितं वने यत्र यद्वा मदनाख्यमाधवत्यौ मासे वनद
वस्थितेः सदापल्लवत्वाल्लोहिते तत्र वनलाक्षाभवनं यस्मिन् शेलिरागेणावनेसरः तिरागे वने सकुवस्त्राभाकरः वा
शाब्द्यार्थे भिन्नक्रमः विषयं वा विषये च प्राप्येति किंभूतं परमन्यथं कल्पितो जननीतोषाछिवेन का
मस्यकंदर्पस्य देहदाहो यत्र तथा विधे विभयजनकस्थाने निःशोकमुवासीति शोकातिशयप्रकटनाय का
मदेवदाहकेनाग्निवालाक्षाभवनं यस्मिन् पक्षे युधिष्ठिरो वारणावतो नगरप्रदेशास्तेन सङ्गवर्तते य
ते स वारणावते विषये देशे प्राप्यावशोके निर्भयं यथा स्यात्तथा तत्रवासेति भास्वतो दीप्ताग्नियत्र एवं भूते
लाक्षाभवने लाक्षानिमितगृहे ज्वलिते लाक्षागृह इत्यर्थः प्रदोषैः प्रकृष्टदोषैर्वा वीडकैर्वा प्ररोचनादिभिर्दु

रा॰
पा॰
२२
22

यौधनेस्तैवकौरवेन्द्रः परेणशत्रुणाकल्पितग्राकोहितः कामेनइच्छयादेहदाहायेत्रेतिदोषः स्यात्दूषणे
पापेदोषात्रात्रो भुञ्जेपिबेचेतिविश्वः परेणशत्रुणाकल्पितः समर्पितःकाममन्यर्थेदेहदाहायेत्रेतिवा यथाशि
वेनकर्दर्पदेहदाहः कल्पितस्तथायमपीति नयननजनकल्पश्लाघ्यमार्गचतस्मिन्विदुरवचनमात्रा
प्रभावेनस्मृएवन् अनयदपिकियेतेकालमालोच्यकार्यप्रकटितगुरुभक्तिःसानुजोराजसूनुः नयननेति
सानुजः सलक्ष्मणोराजसूनुः रामः नत्वाननेगतपोवेनकियेतमपिकालमनयदतिवाहितवान् कार्यं गुरो
रात्तापरिपालनरूपमालोच्य विमृश्यनरेन्द्रपाधेनेत्यर्थः देवताकार्यराक्षसवधरूपंवा किंविशिष्टनयन
तेनानुगतेनजननेकल्पश्लाघनिर्मितःश्लाघनीयोमार्गोवर्त्मयत्र विदुरेति विदुरस्यसानुनोगरस्यविश्वा
मित्रस्यवावचनमात्रप्रभावेनस्मृएवन् आकलयन् ग्रारात्दूरसमीपयोरित्यमरः पदेत पद्विराजसूनुःयुधि
ष्ठिरःसावरजःसभीमः भाविकार्यवैरादिरूपमालोच्य कियेतमपिकालेतत्रालोक्य नत्वलाक्षागृहे
नयननेनेनविनेतेनभीमस्त्रिग्येनजनेन ------ भूमेरधस्तान्मार्गनिर्गमनमार्गोयत्र आप्तस्यवैधोरा
स्पस्तस्यविदुरस्यकौरवमंत्रिणोवचर्णस्मृएवन् अनएवप्रकटिताशुरुभक्तिर्येनसतथानिर्गममार्गोपि
विदुरेणानैस्यैवोपदिष्टइतिस्फूर्तिः विदुरेणनागरेधीरेकौरवाणांचमंत्रिणि इतिमेदिनीकरः स्वयमेधि
तचित्रभानुदहेतिस्फुरितोनोवसतिंविहायभूयः सवनोनरमुचतात्रिभीमः स्वपुरंभूतधुरंधरःप्र
पेदे स्वयमिति सत्रामोवनोतरेपदेप्रपन्नः नतोन्यत्रजगामेत्यर्थः नोवसतिंविहायत्यक्त्वाइतिकिं

भूतानेंस्फुरितोशोभाशुक्तां किंभूतः पथिता समुत्थिता छिन्ना नानाविधाहेतयो यासां ताः हशाहेतयो यस्त्वालिप
स्यसनथाएपितचित्तभात्रुहेतिः स्वर्परे विसर्जनीयस्य लोपो वक्तव्य इति विसर्जनीयलोपः तथानथतः सेश
मायोधनायेश्रयः शत्रवस्तेषां भीमो भयंकरः सेगुर्वोमातनमो भूतगुरः श्रवतारत्रूपायाधारकोवोहति प
द्वे सगुयिष्ठिरः स्वयमात्मनैव एपितो वा यिनस्त्रिन्नभावं वक्रिलस्य हेति ज्वालानघास्फुरितोदह्यमानोनामि
तिलाद्वागहत्रूपांवसति विड्डरोपदेशाद्धिह्यायवनानरं श्रपेदेश तिशेषेसमाने विलेच्छगेगोव्रजनः सहरमेला
नेदेहस्य बलानुभावात् तस्याग्रतः स्वेदरोनोज्ज्वलांगी निशाचरी प्रादुरभूत् मदोथा विलेखेति तस्य रामस्या
ग्रतो निशाचरी नाटकाभिधानाद्राक्षसी प्रादुरभूत् प्रकाशं गता प्रकाशप्रादुर्भावि स्पादित्यमरः विशिष्टा मदो
धेति मदेन मत्तेत या गर्वेण वा स्वेधा विवेकशून्या दर्पोधेत्यर्थः तथा स्वेदेदानवविशेषविशेषात्समिति रता श्रेष्ठ रक्ता
स्वेदरता तज्ज्वलांगी ज्वलनीति ज्वलः ज्वाला तज्ज्वला तद्र्ध्व गता ज्वाला यत्र ईदृश अंगं यस्याः सा स्वेदेन ज्वाला
ऽवेनीत्यर्थः वलायाः विश्वामित्रदत्तायाविद्यायाः प्रभावात् श्रेलानदेहस्य श्रेलानशरीरस्य गेगावि
लेच्छनीत्वात्सहृदयमति हृदे शान्तरे व्रजतः भारतपक्षे तस्य युधिष्ठिरस्य बलानुभावात् बलस्य प्राकेर नुभावा
त् श्रेलानदेहस्य हिडिंबा नाम निशाचरी मेधाकामात्मत्रा कामुकी तथा स्वेदरसभावः स्वेदरतातया
तज्ज्वलांगी रम्यांगी तल्पमन्यत् मदोद्रेकसिकं भूयो गर्वेहर्ष मदानयोरिति मेदिनीकरः श्रेष्ठं तनिमिरेलसी
वेवद्गीनैत्रनाउति स्वेवगचलितो स्खलत्तवगमृगा हिडिंबावली निरंतरतरोदरीकृतनकदद्विलसा

रा· पा· २३

23

हतानन्तविरीहस्तरूपनंदनेश्वरकौशिके कानने दष्टान्तरस्थपागमत् किमपि कामचारोद्धुरं स्ववेगेन सातात्का
निशाचरी किमपि निर्वचनीयं दृष्टान्तरमवस्थान्तरमसौ मम्तूपत्वमुपागमत् उपागता हताननिमेषाद्धान्तत्र
कानने नन्दपनंदने रामे निरीहस्य हृष्टेति किंभूते कानने ब्रुवरः सशस्त्रो महास्वनवान् कौशिकः विश्वामि
त्रो यत्र दृष्टान्तरं किंभूतं कामचारेण स्वेच्छया कारणेनोद्धुरं स्वेच्छया जनितं सा किंभूता स्ववेगेन चलिता
स्ववलाग्रतएवोच्छलंती मेलेगाः पक्षिणो मृगाश्चारण्याः पशवः श्वापदाः सर्पाः तेषां या डिंवावली का
लवेडावलीतया निरंतरं नरमन्यथं वाश्रगुदरं यस्याः सा तथा यद्वा स्ववेगचलिताः तच्छलन्तवगमृगाह
योयया सा ताहृशी च डिंवावली निरंतरतरोदरी चेति द्वंद्वसमासे द्रूपं स्ववेगचलितोच्छलन्तवगमृगाहयो
यत्र एवंभूतया डिंवावल्या निरंतरमुदरं यस्याः श्लिवा डिंवोभययध्नावलीभ् - - - - - - - - - निसवश्निमे
दिनीकरः तथा हूतकेकपटेद्दक्षिणाद्दाय द्वाकूनकः हन्तिमोद्दक्षिणः सरलो - - - - वायसाः
सा तथा द्दक्षिणः सरलो वामः परच्छिद्रान्वेषी विशुपादः - - - - - - यांच्यदानप्रतिष्ठेपारिति विष्वः
कौशिको पि नलेखालया हेरंगमुलशकयोः कौशालोलूकयोश्चस्याद्धिश्वामित्रमुनावपीति मेदिनीके
रः पद्ये साहि डिंवारोहसीन्नपस्तुते भीमेनिरीहस्य किमप्यनिर्वाच्यं दृष्टान्तरं मनसम्पसंचारेणाद्वृष्टमव ।
स्थांतरमुपागतानहृश्रीनेनमनस्यविकारवतीव भूवेनार्थः मुखरोनयेसमशाहः कौशिकः उलूकोयत्र
ताहशेवने कथंभूता स्ववेगेन चलितनश्रतएवोच्छलत्त खगामृगाश्च यस्याः सा स्ववेगचलितोच्छलन्तव

गम्भगानव्यावलीभिः निरंतरमनवकाशंतलेयत्रतान्हृ शाखदं यस्मास्मात्घेतिरलयोरैक्यात् दशावस्थादीप
वर्तिर्वस्तोतेभं निषेधाषितिः इतिमदिन्नीकरः तलेस्तद्रूपे --- सोल्कौवेन्माचानवारोणइति विषमेषुप्रहरणैर्नोकृ
त्वातोपनतोऽद्भुतेसहि हिडिंबस्यशाकलैरपुलाम्पिशिताशिनः विषमेति सरामः पतनः पक्षिणः पतन्यनेनत्रि
पतनेत्यमरः पिशिताशिनः मांसादान् हिडिंबस्यकालखेडसशाकलेः तेहूरथ्यानाटकयाः अपुलात् हिः
पादप्रहारेणाद्भुतेश्रीचैतनाटको विषमस्यानिशितस्यइषोः बाणस्यप्रहारेणाश्रान्तोपीडितोकृत्वा संपाद्यकृतौ
छेदने सुलोसुक्लेशानाशेदिशतीत्यादिवर्तकारस्मादिहिविषये श्लेषेनदोषः तस्मातरस्सुलंबाणेनति
श्रितेनसंपादित्यर्थः पक्षे सभीमः ग्रापततः ग्रामाकृतः हिडिंबस्यातदृश्यविशेषस्यशाकलेदेहखेडैः पि
शिताशिनोगण्डादीन्पक्षिणः अपुलान् नोहिडिंबो विषमेषुः पंचबाणः कामःतस्यप्रहारेणार्तोकृत्वाविधा
यस्थकेयेनदर्शनेन स्मरबाणखिन्नोकृत्वेत्यर्थः प्रतीपदर्शिनी सैषाविचचारास्यपर्यन्यपि ततोगुरुगिरानस्या
जीविते प्रेणवभूवसः पतोहेतुरस्याग्रस्यपथिमार्गे सैषाताटकाप्रतीपदर्शिनी विपरीताचरणानिकामेदे
षिणी वचचारवभ्रम ततोहेतोः गुरुगिराविश्वामित्रवचनेन तस्याताटकायाजीवितेशः यमः सरामोबभू
व पक्षे अस्यभीमस्य सैषाहिडिंबापथिमार्गे प्रतीपदर्शिनी वनिता विचचार संजाताततोः हेतोः गुरुगिरा गुरो
ज्येष्ठभ्रातृयुधिष्ठिरस्य वचनेन तस्याहिडिंबाया जीविते शास्वामी वभूव प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला
नचेत्यमरः जीवितेशो यमेषु सितिषुस्या जीवितेश्वरे इति विश्वः वचनमात्रगुरोरगुनिहन्तानस्य सुतेनसमेत्य

रा० पा० २४ निशाचरी अनुपतन्ती शितान्ताशिखरोर्कचासमयशुक्रमपायमवापसा वचनमिति सा निशाचरी ताटका समु
येशुक्रं प्राणमयायेमरणमवापमनवती किं कृत्वा नृपसुतेन रामेण संगत्य मार्गे मिलित्वेति किं विशिष्टेन मु
नमुनेः विश्वामित्रस्य वचनं कुर्वता सा किं विशिष्टा अनुपश्चात् पतन्ती पिशिताशिचटा पिशिताशिनां अट्टा
टीनां च टासमोहोयत्र ताद्दशी नर्कचा नडनकेशा च अनुपतन्ति शिताशिखरोत्कचाभिवायदडयमेनदि
ति पद्धे सा निशाचरी हि विवासमयशुक्रं व्यवस्था समयिसहितमपायं विश्लेषमवापसरणसमयेसमा
गमिच्छामि इति व्यवस्था समयः प्रात्मगुरोर्युधिष्ठिरस्य वचनमनुतिष्ठता नृपसुतेन भीमेन समेन्य त्वामिभा
वेन समागममेत्य अनुपश्चात् भीमसमागमात् अनुपतन् वह्निर्भवन् उद्दामाद्रिस्पर्धी पिशिताशी मांसभक्षको
राक्षसोत्कटोत्कचो नाम पुत्रो यस्याः सा महामुनेः प्राप्तवनस्य तपोवने नरेन्द्रसूनोः धर्मजन्मनः सद्भावन
भूमिपराशरोद्भवप्रसादलाभेन बभूव निर्वृतिः महामुनेरिति नरेन्द्रसूनोः रामस्य पराक्रमेण निर्वृतिः ला
भ्यं बभूवेति कृतनमस्या हृष्टा राक्षसा णाउद्भयः तत्रैव त्रिविधस्य एवंभूतस्य प्रसादस्य लाभात् अर्थार्थिनिभिः कृत
स्य शिरोमणिताटकाद्यापदिनाम्नैयोधनानां भयहानिर्जातेति स तेषां तस्य सादोजात इति धर्मजन्मनो धर्मे
त्वान्निष्ठानस्य महामुनेः कौशिकस्य तपोवने प्राप्तवतः पद्धे नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्य धर्मजन्मनो युधिष्ठिरस्य
पराशरोद्भवप्रसादलाभेन पराशरात् मुनेरुद्भवो यस्य स व्यासः तस्य यः प्रसादः इंद्राराधनाय उपदेशः कुर्वि
त्येवंरूपः तल्लाभेन महामुनेः शालिहोत्रस्य तपोवने प्राप्तवत इति निर्वृतिः स्थिता वक्ष्य समानेच मुखेविशिया

24

मितिग्रन्थसमाने तेनैवैकेन गृहणामनिर्दृष्टत्वश्रेयोजनः एकचक्राहितनगतिर्भास्वानिवतदावभौ तेनैवेति
सयामस्तदावभौ शुशुभे किंभूतस्तेनैव एकेनाद्वितीयेन गृहणा किंभूतामित्रेण विहितेन संपन्नश्रेयोजनेयस्य
सतथा एकचक्रे ब्रह्मराज्ये आहितनागति येन सतथा करवभास्वानिवेति भास्वानपि एकचक्रेण एकरथ
गेण आहितनगतिरिति पक्षे सयुधिष्ठिरः गृहणावासेन एकचक्रेणनगरे त्रिविशेष्वेण आहितनागतिर्येनेति
चक्रः कोकः पुमांस्तीवेवत्रिसैन्यरथांगयोः राष्ट्रदेशांतरे ऊंभकारोपकरणस्त्रियामिति विश्वः तस्मिन्न
देशे अन्त्यपस्तु संगान्मनाथभावे सहसाप्रपन्ने कृतक्रियासमाधियोग्य नीनोरक्षोनिमित्तं भयमहद्दीपे तस्मि
न्निति तस्मिन्नदेशे कोशिकवनेन्तःपरस्तु रामस्य संगात्मनाथभावे सरत्नेकत्वेश्रपन्नेगतेमतिश्रुनीनां नत्रयो
वनवासिनोरक्षोनिमित्तेरात्रस्य जनितेभयमहद्दीपे तदाश्रम नेषां कविशिष्टानोकृत क्रियासत्यक्रिया
सस्तक्राधीतु धियेषां तथा सहसाहृद्वाद नकिं न मित्यर्थः पक्षे तस्मिन्देशे शालिहोत्र तपोवने रक्षोवकना
माद्येतः तन्निमित्तेन तत्समेन्त्यपस्तनवः युधिष्ठिरः स्वयः ग्रन्थसमाने निमित्ते हेत्वलक्षणे रितिमेदिनीकरः
रक्षो हितंद्विजायसहहिमाज्ञाभिनोदितः मनतानंदेनोयत्नमानस्यो न्तपनेदनः रक्षइति त्पनेदनो माम:
यत्नमानस्यो रक्षोवधायसावधानोबभूवेत्यर्थः कथंभूतः सहतोदेवः नोमानंदनः आनंदजनकः आनंद
यतीत्यानंदः तथा किं विशिष्टः रक्षसा सहिताः रक्षोहिता द्विजातेरायसताः तदभिशुक्षेविशिष्टायाहृष्टय
स्तर्मात्रेणाभिनोदितः प्रेरितः हृष्टसंतयारक्षसोवधायतेनियुक्तइति रक्षोसिस्महितानियेषांतेरक्षो।

रा० पा० २५

हित्वाऽऽस्तिवा ग्रायत्तत्तेजिनेहिङ्क्षिशिनेऊपितेपिवेनिमेदिनीकरः पद्दे मरुहाग्रः नस्तानेरनोमहद्दा
नेदत्रःस्पस्तनोभीमोयत्तमानेस्याऽइति किंविशिष्टः माग्राजनन्याऊनन्याग्रभिनोदितःप्रेरितःत्वंवकेदस्य
जहीतिकथं रक्षोहित्वहिजायत्तत्त्वहृष्टिरक्षोहिनद्विजेगायत्ताहह्रियंत्रेतिक्रियाविशेषणं मारीचेष्टम
मनिष्टकारिणमसोसिद्धाश्रमस्यायिनोविप्राणामभयार्थमध्वरविधिंगोगुरोराज्ञया सद्यःसानुचरेनि
शाचरपतिंभीमस्तुबाहुंरणेदोर्वीर्येणजघानवीरपदवीमारुह्यचोरांवके मारीचेति श्रेसोरामः स्तुबाहुस्तु
बाहुनामानंनिशाचरपतिंराक्षसश्रेष्ठंजघानहतवान् भीमोभयानकः गुरोःकौशिकस्याज्ञयाध्वर
विधेर्यत्तक्रियायागोरक्षकःस्तुबाहुं किंभूतंमारीचस्यतज्ञातराक्षसश्रेष्ठं प्रियमारीचेष्टंतथासानुच
रंस्तसैन्यं रणेसंग्रामे ग्रनिष्टकारिणमर्थान्मनोनोद्विषामिति दोर्वीर्येणबाहुबलेनवीरपदवींवीरमार्गं
मारुह्य चोरांवके श्रेवैवग्रेवकामानाताटकानिशाचरी चोराग्रेवकायस्यताहृशं चोरेभयंकरेग्रेवके
नेत्रेयस्यतिवा किमर्थमित्याहसिद्धाश्रमेतस्मिंस्तपोवनेस्थायिनामवस्थितानांविप्राणामभयार्थमि
ति पद्दे श्रेसोभीमःनिशाचरपतिंवकंवकनामानंजगान किंभूतंस्तुबाहुंशोभनभुजं चोरांकादिनो
वीरस्यपदवीमारुह्यगुरोर्बुधिष्ठिरस्याज्ञया कथंभूतंवकंमारीचेष्टं मारीजमद्यसनचवेष्टायस्यत
मिति मारीचस्यजनहृदयऽइतिमेदिनीकारः भूचरद्विजगणाशिनेद्विषंविचरद्विजगणाशनंनदा
नेविधायऊलमग्राजन्मनोराक्षसहृदयकरोररक्षसः भूचेरेति सरामःअग्रजन्मनोविप्राणांऊलेस २५

स्वः हेरम्बसौराज्यसत्त्वं करोतीति राज्यसत्त्वकरः ते हि विषमबाणांके खेचरद्विजगणाशने खेचरंतीति खे
चराः आकाशचारिणो द्विजः पक्षिणो गृध्रादयस्तेषामशने भोजनीये कृत्वा ते कबंधभूते भूचरेति भुवि
चरंतीति भूचराः ये हि द्विजा विप्रास्तानशितेभ द्विजेनशीले यस्मैवंविधं पक्षे सभीमः द्विषंवके ऊर्ध्वेजनप
देगे ह सजाने यगणे पिचेति विप्रः दनुविप्राण्यजाद्विजात्स्वमरः भूचरद्विजगणाः अशने भोजने य
स्येति भूचरद्विजगणाशनः ताहृशो वा द्विजराजगवीभिरस्य वर्धितश्रीरिन्द्रपात्मजः जगदानंदयन्मा
दृशः कामदेवस्त्वावभौ द्विजराजेति सन्त्यपात्मजो रामः कामदेवः कंदर्पस्त्ववभौ शुशुभे कथंभूतः
द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः तस्य गवीभिः वाणीभिराशीर्वचनरूपाभिः वर्धिता श्रीः लक्ष्मीर्यस्य तथा
जगत् त्रिभुवनमानंदयन् ते हि तकेष्टकत्वात् कंदर्पोपि द्विजराजस्य चंद्रस्य गवीभिः किरणैर्वर्धि
तश्रीः विद्दितोद्रेकः जगत त्रैलोक्यमानंदयन्नपि भवति यद्वा एतत्काव्यकारयिता नृपः कामदे
वनामा तद्वद्भासे सोपि ब्राह्मणाशीर्वादैः संभृतश्रीः द्विजराजगवीभिरत्र गोशब्दः स्त्रिलुकीति
समासांतः गवीशब्दोपीति केचित् पक्षे सन्त्यपात्मजो भीमसेनो द्विजराजगवीभिः शालिहोत्रतपो
वनवासिब्राह्मणाशीर्वादैः संभृतश्रीः शत्रोर्बकदैत्यस्य विनाशनादित्यर्थः शत्रुः पशुभूमेषु वाणयोः
निशेषसमाने एतत्स्वकाव्यं काव्यकारयितुर्नृपस्य कामदेवनाम्नो नामांकमिति सर्गांते कामदेवस्त्वा
वभाविति कामदेवांके काव्ये ज्ञेयम् इति श्री हलधरणीप्रसनकादेवकुलतिलकचक्रवर्तिकामदे

रा॰
पा॰
२९

वंशोत्साहितकविराजपण्डितविरचिते राघवपाण्डवीये कामदेवाङ्के महाकाव्ये श्रीरामयुधिष्ठिरव
र्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ समस्तप्रक्रियाविराजमानत्रिपुरराजविजयिश्रीमन्नारायणपरायणराजाधि
राजश्रीमदमरसिंहकारिते श्रीशशिधरकृते राघवपाण्डवीयप्रकाशे प्रथमः सर्गः ॥ नृपेण कन्या
जनकेन दित्सितामयोनिजां लेखयितुं स्वयंवरे द्विजप्रवर्येण स धर्मनन्दनः सहानुजस्तां भुवमप्यनी
यत नृपेणेति द्विजप्रवर्येण ब्राह्मणश्रेष्ठेन कौशिकेन स धर्मनन्दनः धर्मं नन्दयति वा धर्मप्रधानत्वादि
त्यर्थः भामपि भुवं भूमिं जनकराजधानीं मिथिलामनीयत नीतः किंभूतः सहानुजः सलक्ष्मणः
किमर्थमित्याह कन्यामिति नयोनिजां तां अयोनिजां तां स्वयमुत्पन्नां कन्यां लेखयितुं प्रापयितुं किंभू
तां जनकेन जनकाख्येन नृपेण दित्सितां परस्मै दातुमिष्टां स्वयंवरेण विशेषः सीतया सह विवाहनि
मित्तं रामलक्ष्मणैर्नीत इत्यर्थः पक्षे द्विजप्रवर्येण ब्राह्मणश्रेष्ठेन शालिहोत्रेण पावनवासिना सोपि धर्म
नन्दनो युधिष्ठिरः अपि भिन्नक्रमे तां भुवं द्रुपदनगरीमनीयत नृपेण द्रुपदेन जनकेन पित्रा द्रोपद्याः
दित्सितां दातुमिष्टां अयोनिजां यज्ञकुण्डोत्पन्नां कन्यां द्रोपदीं लेखयितुं सानुजो भीमादिभ्रातृस
हितः ॥ १ ॥ मार्गेष्वथादीर्घतमस्स्तनस्य कलत्रकक्षप्रतिमोक्षणेन शृङ्गारवान्यस्य जितात्मनोपि च २९
कार तोषं नरदेवजन्मा मार्गेष्विति नरदेवो राजा तस्माज्जन्म यस्य स नरदेवजन्मा भरतस्तु नत्वा रामः दी
र्घतमस्तनस्य गोतमस्य प्रीतिं चकार कृतवान् उनतः अस्मात् मार्गेषु निवर्त्मनीत्यर्थः कलत्रस्येति ।

कलत्रस्य तत्पत्न्या अहल्यायाः कृते कुत्सकष्टस्य शिलामयत्वस्य प्रतिमोहनेन तत्त्यागेन विशिष्टस्य जिना॥
त्मनोयत्नविन्नस्य श्रृंगारवर्णनस्य प्रतिनीजस्यत्वात् ज्वालिनो गारसहशास्य प्रयोनेनरार्थे जिनेंद्रियेणाविति
पाहे नरेनत्र प्रसोरामस्यत्यस्य विशेषणं पुरा किल गौतमपत्नी अहल्या शक्रेण संगता ततस्तेन गौतमेन पाषा
णमयी भवेति शप्ता रामावतारस्य विस्तीर्णचरणरेणुना स्ववपुः प्राप्स्यसीति शापोत्तमुक्तवान् इति पुराणोक्तिः
पदे नरदेवजन्मा प्रद्युम्नः तस्य श्रृंगारवर्णनस्य गोपर्द विशेषस्य तो वेच कारमार्गे पुत्रत्वस्य किं विशिष्टे पुरीय
तमःस्तुतीर्थं तमो धकारे येषु तत्कलत्रस्य यत्कुंभं कष्टेन तयत्न्मोहनेन निमित्तेनेत्यर्थः वर्त्म निमेहा
धकारे श्रृंगारवर्णने नामगोपर्वः को तया सह संभोगं कुर्वीणि जेनेन दृष्टः ततो जेने नोल्कया व्यापादयि
तमारब्धः तत्पत्न्याश्च कष्टाचरणेन प्रतिमुक्तः इति २ सार्धं द्विजैः संवृतया श्रिजिसावजेयेषु षिख्यातकर्ज॥
स्यवेषेण तयस्तसेनस्य तयोपपन्नाराजः पुरीभूयतिभिः पुरुषे सार्धमिति राज्ञो जनकस्य पुरीनगरीभूमिप
तिभिः राजभिः पुरुषे एतावभूव ख्यातकर्जस्य वेषे कर्जस्य कुलोत्पन्नो ख्यातेराम तेषु षितयागते सति
द्विजैः सार्धं ब्राह्मणैः सहेति किंभूते तस्मिन् जिसीजयनशीलतया संवृतयोनिसंवृते प्रकाशितेथा
मेन जोयस्य तस्य जनकस्य किंभूतस्य तयशसेनस्य तये जानातीति तयत्ताना दृश्ीसेनायस्य नयोपपन्ने
ति पुरी विशेषणं तयेनोपपन्ना पदे रोतायतसेनस्य पुरुषस्य नगरीं तपुरे रघ्रोयि तपुरे शिरस्त्वा लते न
कारः द्विजे ब्राह्मणैः सार्धं जिसावर्जनेन यागते कर्जादिराज विक्रेतिष्टनी निकर्जस्यः ख्यातः कर्जस्य॥

ग्रं·
ये·
२२
27

यो वंशस्तत्र भवस्तादृशस्य संभृतएव वंशात्मरूपेण तत्र मध्ये वस्थानान्तःसंवृत तथा निगुञ्जस्तीयते जसि च भ्रालोल

चामरमालोलचित्रं नरालेश्छत्रैस्तत्रान्कैरे स्तवकिता पृथिवीश्वराणां नानादिगंतरजुषां कमलाकराणा

मेकालयत्वमिव सा नगरी जगाम भ्रालोलेति सा नगरी जनकनगरी उपदनगरी वा पृथिवीश्वराणां

पद्माकराणां सरमासे कालयत्वमिव एकस्थानस्थितत्वमिव जगाम गच्छति स्म कमलालक्ष्मीः क

रे हस्ते येषां ते कमलाकराः सलक्ष्मीका इति विशेषणं वा एकस्यालयस्य वसने भावः एकालयता

धारणे विशिनष्टि छत्रैस्तत्रान्कैरनपत्रसमूहैः स्तवकिता अर्थात्पृथिवीश्वराणामेव ईश्वरलोलचाम

राएवमरालाहंसा सैस्तिन्नमेनरालेयेषां ते यद्वा कमलालयानामेकालयत्वं जगाम सरसामुत्तुङ्ग

स्थानेवभूव सा नगरी पृथिवीश्वराणां छत्रैस्तत्रान्कैरे स्तवकिता कमलाकराणामपि कमलमध्ये राज

हंसा भ्रमन्ति वैन्ते इति नानादिशामेनरज्जुषां तत्र मध्यस्थितानां तत्रागतानां सरसामपि विशेषणम्

नानादिगंतावकाशवर्तिनामपीत्यर्थः ततयत्रापि समाने ५ सद्योसहस्राभरणकिरणैः पूरयन्तो दिग

न्तान्वीर्योत्कर्षादहमहमिकोद्भूभृतो दर्शयन्तः वैधर्म्यं वैधर्म्यात्स्वर इव इवते भूषिताः सानुभागे दक्ष

पक्षे विहितमतयः शोभयंतिस्मरंगम् सद्य इति ते भूभृतो राजानः रंगस्वयंवरस्थाने शोभयन्ति स्म

अशोभयन्नित्यर्थः उभयत्र तुल्याः किंभूतास्ते सद्यस्तत्काले सहस्राणां मार्जितानामाभरणानां कि २२

रणैर्दिशामंतान्पूरयन्तो अस्पष्टवानाः वीर्यस्य सामर्थ्यस्योत्कर्षादाधिक्यादहमहमिकामहंका

रंभामिव वरिष्यती वंक्तं पंदर्शयंतः मैथैवंयं ग्राह्या इति प्रहृष्टमैवैषामथ्येसमर्थोऽरूपादिसंपन्न इति एतच्छु
त्वा किंविवृहोमैथैव साध्य इत्यव ह्तानानायतेइति द्वतः नस्यायत्तं सा हस्तकौर्मैत्यर्थः नत्रविहितामति
यैस्ते ये मनसाप्युद्वहयतितेहृएणन मैथैव वलादिथैहृतंयाइति कुतोयोगाऽन्यथः केकमिवशाभयंति
वैध्यास्त्रवो विंध्योन्यत्रातु मोवैध्य विंध्यसंवधि नेसात्तु भागेशिखरप्रदेशामिव विंध्यभवाः वैध्याः विंध्य
स्यायं वैध्यस्तमिति पृष्टिताः ऊस्तमितः समुज्जवा ग्रथान्तरूपेणजनेनगुप्ता मनोत्तवेषनाथामनुजेंद्र
कन्या उपाययौ लोचनवर्त्मसत्तामात्तेवमूर्ता मकरध्वजस्य ग्रथग्रनेनतं सामनुजेंद्र कन्यामनुजेंद्रस्य
जनकस्यद्रुपदस्य वा कन्यासीना द्रौपदी वा रात्ते लोचनवर्त्म लोचनपथमुपायया प्रापगता नेसा इ
त्यर्थः किंभूता ग्रनन्यरूपेन योग्येन जनेनरहिता गुप्ता मनोत्तवेषा मनोहरालंकारा मकरध्वजस्य
कामस्यमूर्ता कृतशरीरपरिग्रहाग्राज्ञा इव सर्वचित्ताकर्षणात् सा नत्र यानादवतीर्यतन्वी सौदाम
नीवांवुदराज्यमध्यात् समीपमायस्वपणीकृतस्य चापस्यपृथ्यायुधचापयष्टिः मात्तेवेति सा तन्वी सी
ता द्रौपदी वा तत्ररंगीनादवतीर्य चापस्य धनुषस्समीपमागता किंभूतस्य स्वस्य स्वकीयविवाहवि
धिप्रतियादनस्य पणीकृतस्य शुल्कीकृतस्य स्वेनात्मना पणीकृतस्य वा का इव श्रेवुदराजिमध्यात्
मेघपरम्परायाः ग्रेनरेनः सौदामनीव विद्युदिव यथा विद्युन्मेघादवतीर्य शक्रधनुषः समीमागच्छ
तीति मनुजेंद्रकन्यासा का पृथ्यायुधस्य कामदेवस्य चापयष्टिर्धनुर्दंड इव नयाजगज्जयित्वात् श्रो

गा
मं.
२८
28

क्तिमूर्तिमयी स्मरस्य जगतो नारीमयं मण्डनं कान्तामप्रमानकल्पनकलाकौतेस्समभेजनं लक्ष्मी
संसृतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्यप्रभा सीमा राजकुञ्जचक्षुषो हृणमभूदानंदपण्यस्थली प्राक्तिरि
ति सामीनाङ्गोपदी वा राजकुञ्जानो राजलोकानां चक्षुषां नेत्राणां हृणं मुहूर्तं मानंदपण्यस्थली अभूत
इत्या आनंदएव पण्यं क्रयविक्रयवस्तु तस्य स्थली तत्स्थानं वभूव आनंदएव पण्यं यस्मिन् सा तादृशी स्थ
ली इतिवा किंभूता स्मरस्य कामस्य मूर्तिमयी कृतशरीरपरिग्रहा शक्तिः रतिविशेषः सामर्थ्यं वा श
क्तिरस्यां तेरेगीर्यां मत्स्य ह्यादेीवलेखियामिति विग्रहः जगतः संसारस्य नारीमयं स्त्रीरूपं मण्डनमलंक
रणं कौतां नो स्त्रीणाम प्रमाणकल्पनायाः सादृश्यपरस्या कलानस्याः कौतेः सम्भ्रेजनं प्रकाशिके
कलावैदग्ध्यशिल्पादौ कलना कालमाने यो रिति यादवप्रकाशः संसृतिः संसार एव सागरस्तस्य
लक्ष्मीरिव कमलेव लावण्यपुण्यप्रभा सा सरसी वेति लावण्यमेव पुण्यं प्रभासीति सौन्दर्यध्वजपताकानि
खिलभुवमनः संखेला लोकचक्षुः पक्ष्मस्पन्दबुदामस्मरगुनि हृदयाकर्षणः कामपाशः तारुण्या
द्यानवल्लीपतिसृष्टकनकलाकामकोदण्डमौर्वी रेजेनत्ता लेनाग्रे वरवरणकृते कल्पिता पुष्पमाला
सौंदर्येति तस्याः सीतायाः झोपद्याः वा भुजलतायाग्रग्रथिता पुष्पमाला वरणमाला रेजे शुशुभे वा
स्यजामातृवरणार्थं स्वीकारार्थं कल्पितेति तां विशिनष्टि सौन्दर्यलक्ष्म्याः पताकावैजयंती पता
कावैजयंत्यां च सौभाग्यनाटकांगयोरिति विग्रहः निखिलभुवजनमनसां संखेला स्वच्छंदवनरज्जुरिव २८

तथा लोकवल्लर्याः पक्ष्मसंवृतस्य निमेषस्य मुद्रासो निरामः स्मरमुनीनां देवमुनीनां हृदयाकर्षणः कामपाशः
कंदर्पास्त्रविशेषः तारुण्यमेवोद्यानं तस्य वल्लीवलनेव पक्ष्मः सकृतनस्य रूपस्य कलेव कामकोदंडस्य का
कामधनुषो मौर्वीज्येव सौंदर्यसिंधोरुदितेव लक्ष्मीर्लावण्यमस्या नियतं तस्यैव यदेतत्तापी पक्ष्मणश्चे
दे मनुष्यलोकेप्यनिमेषभावः सेति सा सीता द्रौपदी वा दुग्धसिंधोरुदिता तस्थिता लक्ष्मीरिव अस्याः
लावण्यं नियतं निश्चितं तस्यैव ग्रसनमेव कृतपकमित्याह यतो हेतोरेतल्लावण्यमेतस्याः सीतायाः द्रौ
पद्या वा लावण्यं निपीय दृशा कर्णामनुष्यलोकेप्यनिमेषभावः निमेषशून्यत्वं प्रपेदे प्रापि देवानामप्यनि
मेषता तथा पानादितिभावः राज्ञो मनोदर्पणमण्डलेषु प्रत्येकमेकाग्रगपत्स्फुरंती रराजबाला कुमुदाकरे
षु लेखा हिमांशोः प्रतिबिंबितेव राज्ञामिति बाला सीता द्रौपदी वा राजसुसभे एकाइव कुमुदाकरेषु स
रःसु प्रतिबिंबिता हिमांशोश्चंद्रस्य लेखा कलेव किं विशिष्टा राज्ञां नृपाणां मनोदर्पणमंडलेषु आदर्श
सदृशेषु निर्मलेषु मनस्सु प्रत्येकं युगपदेकैव स्फुरंती चंद्रलीलाविवादके हि निसाम्य पुष्पैर्विचित्रैर्ग्रथितो
विरेजे तस्याघनः कुंचितकेशपाशः तदुक्तं पक्ष्मोन्नमगंधलोभात्संगीभवद्भृंगपरस्परेव पुष्पैरितितस्याः
सीतायाः द्रौपद्या वा विचित्रैः नानाविधैः कुसुमैर्निबद्धः घनः सांद्रः कुंचितः अरालः केशपाशः राज
न तस्याः सीतायाः द्रौपद्या वा वक्त्रोद्भवस्य मुखपद्मस्योन्नमद्गंधलोभादुन्मुखसौरभलोभात्संगीभवंतीति
विडाभृंगपरस्परा भ्रमरपंक्तिरिव वक्त्रस्य तस्याः प्रथमो ह्यशोभान्तारापतिमण्डलमालपमानोः तथापि

रा॰
चं॰
२५
29

नो साम्यमुपैति दीनत्वश्चेन तपः प्राप्य पुरारिमौलिं वक्रेति तस्याः सीतायाः द्वैधप्रावाम लवस्याननस्य कान्तिं प्रसमी
क्ष्य दृष्ट्वा तारापतिश्चन्द्रः शोभाते नाराधितस्य मन्दुलेप्राप्य पतयो मुखस्य साम्यप्राप्त्यर्थं तपस्तत्रमिवेत्यर्थः तथापि ते
न मुखाभ्यो साम्यं न प्राप्य यतः अत एव दीनः हीनः क्षीणः सेवुरारेः शिवस्य मौलिशिरः प्राप्य किमर्थं तपस्तत्रञ्जे तप
सा तत्साम्यं भविष्यतीति एतस्याः नेत्रशोभां न तुलयति नयतो खञ्जनः प्राप्तकीर्तिर्नून्नेव तातापि हेतुः अथ
तिपदमतो योगयुक्तस्तपस्वी तद्वनीलोत्पलेन प्रतिदिवसमतो मानमप्युग्रविषाः कोतारं तद्वदेण्यः प्र
थितमिहयतो नास्त्यलभ्यं तपोभिः एतस्याः इति प्राप्ताकीर्तिर्येन ग्रथान्तौदर्येण सप्राप्तकीर्तिः खञ्जनः
पक्षिविशेषः वातापि नामदैत्यविशेषस्तस्य हन्तुः नाशकस्यागस्त्यस्य तपोवनं श्रयति गच्छतीति तपस्वी
योगयुक्तो ध्यानवान् तपश्चरणायेति भावः तद्वदिति यथा नेत्रशोभामलब्ध्वा खञ्जनो दक्षिणाशां
प्रतिगतस्तथा नीलोत्पलेन तपश्चरणाय प्रतिदिनमप्सु मग्नं तन्नेत्र शोभाप्राप्त्यर्थमित्यर्थः यथा खं
जननीलोत्पलेन तद्वदेणाः पितृतिरण्यस्तनेत्रशोभाप्राप्त्यर्थं तपश्चरणाय वने प्राप्ता इति कदेत्याह तथ
दा इति सर्वत्रैव योज्यं यतः एतस्याः सीतायाः हेमपद्मावाने नेत्रशोभां न तुलयति न सहत्याको रोतिन्न
न मुखस्य छायां कान्तिं श्रेवत्या हृयतः इहजगति प्रसिद्धिमामेवप्रसिद्धसेव तपोभिरलभ्यमप्राप्यं नास्त्येव सर्वमेव
तपसा लभ्यते इत्यर्थः कान्ताराः सीमहारण्यमिति विश्वः तद्दन्तशोभा सत्रु कर्तुमेषा नाम्भृदितोदा २५
डिमबीजपङ्क्तिः प्राक्कातनोस्याहृदयं विदधेतत्त्रापयुक्तमपूर्वमौर्ध्वमेव तद्देतेति तस्याः सीतायाः

ड्ढौपयावादंतशोभामंतकर्तुं सदृशीकर्तुं च यथा दाडिमबीजपंक्तिः यतो हेतोः शक्ता समर्था नाभवत् अव
मन्ये हृस्यैतेर्ष्ययैव अमर्षेण वनतापेन तप्तस्याः ग्रथा दाडिमपंक्तेः हृदयं विदीर्णमिति नदीय सौंदर्यं सरो
रुहणाले भुजद्वयं रक्तकरांबुजाभ्यां विकासमनार्थं रविरश्मिमत्स्यान लोशवोग्रप्रसरे तिशोणः नदीयेति
रक्ताभ्यां करांबुजाभ्यामुपलक्षितं भुजद्वयं तस्याः सीतायाः ड्ढौपयावाइदंतदीर्घसौंदर्यमेव सरस्तंभरुहणा
लमेवेति न हि कासनार्थमिव तयोरग्रेन लोशावः शोणलोहिताः प्रसरे निरविकिरणत्वात् इतितत्सदृ
शाइत्यर्थः सूर्यकिरणैररुणांबुजे प्रकाशयमिति नन्वेभ्यः स्फुटमनु निशावद्वकोशालिभ्यः सानुक्रोशेनि
जरुचिलवो दीयतामंबुजेभ्यः इनेन तस्याः प्रतिपदमिव व्याहरन्त्याः अपांनेपादद्वंद्वे ललितचतुरं नूपुराभ्या
मुपात्तं नन्विति एतस्याः सीतायाः ड्ढौपयावा पादद्वंद्वे चरणयुगलं नूपुराभ्यां पादकाभ्यामुपांनेसमीप
तपीनं गृहीतं तत्सत्रिधार्याग्रातमिति यावत् प्रतिपदं प्रतिचरणान्तिपं व्याहरन्त्यां नूपुरव्याजमिव किंत
दित्याह नन्विति संबोधयते एतेभ्यः पद्मेभ्यः सानुक्रोशं सदयं यथा स्यादेवं निजरुचेः निजकांतेः
लवएकदेशो दीयतामिति किंभूतेभ्यः अत्रानिशं प्रतिरात्रि बद्धः कोशाप्रवालेलियैरेवंभूतेभ्यः किं
भूतं चरणयुगलं ललितेन चतुरं मनोज्ञं ललितचतुरं स्फुटमत्र सीताया गमनं मलमयानेः कंगल
श्रीं ऊर्वाभ्यामविकलकरणशोभामहरत्कांड्वयेन यदियमहरदेषांहेतुना तेन नूनं निजवपुर्विकी
र्णाः पांसुस्परांदिग्यंति गमनामिति तेन हेतुना तेन कारणेन कोषेंद्राः हस्तिश्रेष्ठाः निजेस्वेव प्रापिता

पां॰ वं॰ १ पांसुसरं स्थलिनिबद्धांजलिं पंक्ति तेन केनेत्याह यदिति नूनमज्ञात्मेदायांयय स्माहूतो इयं सीता द्रौपदी
नापक्षांकीडाणां गमनेन गतं श्रुलमयानैर्मंदयानैर्जहार एवं कुंभयोः गंडस्थलयोः लक्ष्मीशोभां।
उचाभ्यां स्तनाभ्यामहरत् अविकलां संपूर्णां कलशोभां स्थूलहस्तकांतिमृदकांडद्वयेनाहरदिति
अन्योपि सर्वस्वहरणेन दुःखितः मारीरेस्थलिं दिशपतीत्युत्प्रेक्षा मन्येपांके अवंशायोनूनमित्येव।
मादिभिः तत्प्रेक्षा व्यज्यते शाहे विषमाक्षेपितात्स्यादिति एवं नरेंद्रे वितर्कयत्ततो वोलोकावय
वंतदीयं उत्तदिष्यपानीनिपुणेन वाणीमध्ये सभं केनाचिदित्यभाणि एवमिति केनापि निपुणे
नकृपालेनाधिकृतेन पाणी हस्तावुत्क्षिप्य उत्तोल्य मध्ये सभं सभामध्ये इत्यग्रे वक्ष्यमाणा वाणीव
चनमभाणि उक्ताः तदीयं सीतासंबंधिनं द्रौपदीसंबंधिनं वा पूर्वोक्तमवयवं शरीरावयवं विलोक
दृष्ट्वा नरेंद्रे एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वितर्कयति सति भयत्रस्तमानं उपानमं पत्ररिदमीरिशराहते।
निर्जोज्जसा कालितग्रणं विधायपः प्रदर्शयेत् परिषदि लव्यलक्ष्यतां जयाश्रियामहूलभतेस्कन्य।
कां किं तदित्याह उपानयामीति इमां कन्यां सीतां द्रौपदीं वा सलभतिग्राम्न्यात् जयाश्रियामस्तहजय
लक्ष्म्यास्तह सकइत्याह य इति परिषदि सभायां इदं यत्रः कालितग्रणं दत्तज्याकं प्रदर्शयेत् प्र।
काशयेत् लक्ष्यलक्ष्यतां सीतायां विधाय लक्ष्योलक्ष्योरुद्धयस्योवरोः तस्याभावः ततानां लक्ष्यलक्ष्य
तां पत्रांतरे यत्रः कालितग्रणं विधाय लक्ष्यलक्ष्यतां राधायंत्रावेधं प्रकाशयेदिति केन कालितग्रण। ३-

मित्याह निर्जेनौजसा बलेन किंविशिष्टं तत् ईश्वराद्धृतं महादेवं विशापमन्त्येन दशाननसंज्ञेनानमपि
तं पाप्मामिति इति वचसि तदानेमुक्तमात्रे नरेशाः स्थूलतरभुजदर्पा लक्ष्मणाग्रजस्यापि पीठात् उत्ततरम
भिवेत्य तस्माद्धनुर्भीमरूपं फणिपतिमिव भोगिग्राहिणोग्रं गृहीतुं इत्थं नीति इत्येवंविधप्रकारेण वचसि त
दुमात्रे सति तदानीमव्यवहितेनैव कालेन एव नरेन्द्राः स्वयंवरस्थाः राजानः तूर्णं शीघ्रं पीठात् सिंहासना
दुत्थाय पद्गुतपदं यथा स्यादेवं तत्पाणीकृतं धनुर्ग्रहीतुमभिपेतुः पतन्ति स्म मीपं जग्मुरित्यर्थः कीदृ
शं धनुः उग्रं भीमरूपं भयानकमिति किंविशिष्टाः स्थूलतरो महान् भुजदर्पो येषां ते अतिबलिन
इत्यर्थः भोगिग्राहिणः सर्पग्राहिणो जांगुलिकाः कल्पानीवाहिपतिं सर्पश्रेष्ठमिव ते यथा बधादि
नाबलिष्टाः तमपि भीमरूपं भयानकमिति कन्यां निधानकलशीमिव कार्द्रिकं च भीमं भुजंगमिव
तस्यातिबंधभूतं दृष्ट्वा विलोलमनसः कातिचित्तिनीषानादातुमक्षितमापि दमतामवापुः कन्या
मिति कातिचित्तितीषाराजानः तद्धनुरादातं ग्रहीतुमक्षितं त्यक्तं वा न दमतामवापुः न समा
र्थी बभूवुः किंविशिष्टा विलोला दोलायिता मतिर्येषां ते तथा पनत्रमनेन असलाभस्तनमनं चा
प्राक्समतो यदि तन्न स्यात् तर्हि कथमेतल्लाभः स्वभयरूपत्वं किंभूतां त्वं आह कन्यामिति सीताख्यां वदीवा
निधानकलशीमिव यथावेदां दृष्ट्वा दत्तुं त्रसने नैतल्लाभ इति अक्षितं न दमाः कार्द्रकं च भीमं भुजंगं
मिव कालसर्पाकारं तत्पातिबंधभूतं तल्लाभप्रातिबंधकं दृष्ट्वा विलोक्य आदातुं ग्रहीतुमापिन दमाः

रा॰ यं॰ ३१ ३) केचित् कर्म्मांनिधानकलशीमिव नाशात्तं न वात्यतां लाभमनामवाप्नुरितियोजनं यानितत्स्यातिबंधभूतं भीमंभु
जंगामिव यत्र विलोकेति निधिकलशीसाम्यादादाने ध्यानतस्यातिबंधकर्त्तीभुजंगादर्शनात्यागेच्छेति भु
जंगस्यातिबलत्वादन्यत्रागमनेन तत्स्यातिबंधापगमात्तल्लाभः स्यादिति परामृष्यास्य स्थानान्नास्थितत्वमूह
इतिभावः साभिमानमनसोनराधिपाः केचिदाचरितवाङ्मात्राहताः केपिचापनतिवाङ्मविलोवाः कुर्व
ते स्मानिजमानमानतं साभिमानेनेति केचिद्राजानः तिनंमानांधितत्समुन्नतिं मानतंन प्रकुर्वते स्म मान
हानिमवाप्नुरित्यर्थः किंविशिष्टाः आचरितंवाङ्मात्राहसंयैस्तेकृतनबाहुश्रमाः साभिमानं मनो येषां ते
माहमकरस्त्यर्थः तथाकेचिद्राजानः चापस्थनतौन मनेराङ्मविलवोयेषांते चापनमना समर्थाइत्य
र्थः केवलं निजमानमेवानतं कुर्वते स्मनतं चापमितिभावः मानश्चित्तसमुन्नतावित्यमरः इत्यकेचन
केचिदीक्षणापघावन्येकारस्पर्शनादेकेथारणातः समर्वामितरेमहीकरास्फालनात्तु आनम्रीकरा
णात्परेकतिपयेज्जीवारनीचंठनाकीर्दंडेन यशालिनीवत्नपतौवंध्यश्रमास्तेभवन् इत्यादिति ते
राजानः तस्मिन्कोदंडेयत्रापिवंध्यश्रमानिष्फलश्रमाश्चभवन् बभूवुः किंविशिष्टेतास्मिन् नयशालिनि
नृपताविव यथानीतिप्रसक्ते राजानि अपरेन्त्ववतयो नयवंतोवंध्यश्रमाभवंति तद्वदिति कथामित्या।
दु इत्यादिति केचिदूरात् यत्रदृष्ट्वैवेत्यर्थः वंध्यश्रमाश्चभवन्निति सर्वत्रसंबध्यते केचिदीक्षणाप
घात् यत्रदृष्ट्वानिवृत्ताइत्यर्थः अनत्यवसायादिति अन्येकारस्पर्शनादिति गत्वादृष्ट्वाहस्तस्पर्शनं ३१

कृत्वा तत्कारणान व्यवसायादिति पक्षे यावारणान इति समार्वं यथा स्यादेवं संश्लेषोऽस्येति तदग्रिमव्यापारान
व्यवसायाद्विहृत्ता इति पक्षे प्रानम्रीकरणमीषन्नम्रीकरणं तस्मादित्यर्थः कातिपये जीवाटन्योः यद्वा धौ।
ज्याल्लयोर्वंहुनाम्फालनार्थं शरसंधाने स्वसामर्थ्यादिति भावः उभयत्र समानं स्त्राङ्गं गचेदिमगाये प्राज्ञ
स्तरेभ्रत्तत्रायराजसजलं मनसा ददत्स जिष्णुर्द्विजेंद्रनिकरात् हरिवंशकेतनर्गभी दिवाधिराणोहृदगा
तकुमारः कुमारो रामः द्विजेंद्रनिकरात् विश्वामित्रसमीपात् उद्गमात् गृह्णितः प्रस्तावात् तद्धनुर्ग्रहणा
येति जिष्णुः जयनशीलः हरिवंशस्य सूर्यवंशस्य केतुः ध्वजवच्छोभमानः अरणीयति मंथानकाष्ठस्य
गर्भात् मध्याद् दहनिरिवोद्गमात् सद्वंशं गाचेदिमगाथादेशीविशेषो वा तेषामीश्वराणां देशाधिपतयस्तेषु
यः स्मरणशुश्रूषणपरायेवां प्रत्यष्टूतिधुराजसद्दानाय शृतकल्पायद्वाविपायजलं जलं जलिं ददत्स मनसा।
दानायद्वात्रयमीयेति वा मनसेवेति लत्रं चैपिपीतिमनसि हृत्वेत्यर्थः पक्षे जिष्णुः कुमारः अर्जुनः वा
सणसमीपाडुद्गमात् हरिवंशकेतनवितिहरिवंशस्य सोमवंशस्य केतुः यद्वा हरिः हनूमान् वंशावे
णौ यस्य तादृशः केतुः यस्येति वा यद्वा हरीणां वानराणां वंशः समूहस्तस्य केतुः हनूमानिव सेनापति
त्वात् हरेरिंद्रस्य यो वंशस्तस्य केतनं ध्वजो वा तस्य सत्वादर्जुनस्येति हरिरिन्द्रार्कवातास्यशुकभेकयमाहि
षु कपौ सिंहे वंशाक्षे वेतिमेदिनीकरः वंशो वर्गे कुले वेणौ पृष्ठस्यावयवेपि चेति विश्वः वीरश्रीमा।
नतंगाचलत्तलनत्तलादंडश्चर्वीपतीनां गीर्वाणद्विषिगर्वांशुपिमथनमहारंभमंथाचलेंद्रं स्यायाति

रा·पां·
टी·
३२
32

स्नाणकोणेजगाडवर्षमहाभूप्तिमाहिंस्वाधेवाधंदोर्विक्रमात्मनेसमिथमिवनिजस्यादर्येराजसूनुः वीरेति राज
सूनुः नरपतितनयोरामः यत्तरादयेजग्राहकीदृशेवीरस्यभूरस्यश्रीःलक्ष्मीःमानक्षितसमुन्नतिश्चैतोर्भो
ववलाविवपर्वतविततयोस्तलनेनत्वादंडमिव स्वर्णकारस्तुलामिवेत्यर्थः तुलासादृश्यमानयोरितिम
दः गीर्वाणेति गीर्वाणादेवास्तद्द्विषिणां दैत्यानां योगर्वोद्धुतिःगर्वसमुद्रःसएवपर्वतःतं स्नाघेनिस्नाघ
शंसानदर्थयोनिस्नाणेनविशिषाणस्यकोणं वादनदंडमिव स्नाघास्तियोभ्रशंसायोपरिवर्यमिला
सयोरितिमेदिनीकरः कोणोवीणादिवादनमित्यमरः दंडयत्तुरिव दोर्विक्रमात्मनेःभुजपराक्रमानलस्यस
मिथमिवहोमद्रव्यमिवसमित्यंदीपकमितिनिवित्त् पदे राजसूनुरर्जुनः प्रस्तुतस्माने ॥ ४४स्मोभिसरं यतः
परिषदावाल्यादववेनोत्तरं गदकृतव्यवसायनिश्चलधियामस्मादक्तोत्तरं उद्दिष्टानसयान्भजाग्रतर।
स्मासोड्डीभवद्भिस्मयेस्यालेखामदनीमविनयदयन्केनापिनालोकितः ॥ ४४इति सरामःअर्जुनोवा
यतुर्गृहीतमभिसारन् यत्रघोभिसवंगाक्रन् बालोयमसयाख्यानिर्वाहेनभविष्यतीत्यवत्तोत्तरं साव
त्तंयथास्यात्तथा परिषदासभयाहृष्टेवलोकितः ४४इतिसर्वत्रसंबध्यते तथायतुर्गृहस्तन् श्रयथव।
सायेन निश्चलयाधियायुक्ता सस्माद्यसगौरवेदनमतरंप्रतिवचनंयस्योक्रियायो सस्मादक्तोत्तरंय
थास्यादेवंहृष्टः भ्रनेनप्रतिज्ञानिर्वाहःस्यादितिभावःभुजेति तथाभुजाग्रतरसाहलबलेनोत्सिक्ता।
नोनत्वयतः नमयव सोड्डीभवद्भिस्मयंयथास्यादेवंहृष्टः सोड्डीभवन् निविडीभवन्विस्मयोयत्र भ्र ३२

दोषस्यवधः अदोषस्यब्राह्मणबालस्यत्यादिनाविस्मयः ज्यालोपामिति ततः अदनीयविनत्यालोकोग्र
णेनहृदयन्केनापिनहृष्टोनचावलोकितोलज्जयेतिभावः एवम्भूतप्रकारावित्यर्थः २७ तस्मिन्नुग्रे
कर्षणकर्मणिधीरेरामात्मजेशंकरकार्मुकस्य बभूवभंगः पृथिवीश्वराणांकर्णाग्रपातादायिकदुस्वन
स्य॥ तस्मिन्नृपात्मजेरामेगुणास्यधनुषःग्रहणस्याकर्षणकर्मणिधीरेधैर्यशालिनिसतिसंकरकार्मु
कस्यधनुषः प्रवियमानेशंकल्याणेयत्रततभंगोविदारणंबभूवतत्तुल्याभावोऽभूत्इत्यर्थः तथापृथि
वीश्वराणांकथंभूतस्यपृथिवीश्वराणांराज्ञांकर्णयोरग्रपातादर्शीकठंदबनोयस्येति एवंभूतस्य एते
धनुषोऽप्रकल्याणंयथास्यात्तथा राज्ञोभंगोबभूवेतियोज्यं रात्नात्मजेऽर्जुनेनकरकार्मुकस्यद्दष्टस्तथनुषोग्र
णाकर्षणकर्मणिधीरेप्रागल्भेसतितिवृर्जनस्यकीर्तिलाभोऽनेनास्यसुकल्याणकारित्वमिति भेदो
गतरेशोषभंगोजयविपर्ययेऽत्रतिमेदिनीकरः २८ साकेकयेन्द्रानभंगोप्रपन्नेचापेनतस्मिन्निहतालस
सिज्ञा वीजनमासादरेराजपुत्रीकीर्त्याशसेवायाहृघाकुमारे॥ऽराजपुत्रीसीताकुमारेरामेप्राप
हृद्याहृदयानंदजननीकीर्त्याकीर्तनीयावीजनमावीजनमासलज्जाइत्यर्थः लसप्लोहोसोऽस्या
समीचीनवरस्यसिज्ञाप्रात्यानिर्हृतास्वयस्याकीर्त्यचलक्षणीवात्सनीया तस्मिन्चापेभूयैःसाके
मानभंगोप्रपन्नेसतियत्रवानमनेनप्रमाणमंगः राज्ञोवनमनाशज्ञामानहानिरभूदित्यर्थः मा
नःमाणेप्रस्यासेमानक्षितोन्नतोपदेशतिविश्वः एतेराजपुत्रीद्रौपदीकुमारमर्जुनेनकीर्त्यशसाया॥

रा॰ च॰ ३३

33

ममाभिरामं यदाकीर्तेर्व्रारामतपवनभूतंस्थं तस्मिन् लक्ष्मासिद्धाराणां यथाचक्रवेषधनूपवस्यलक्ष्मस्पारः।
वस्यासिद्ध्यानिर्वहणोनिर्निर्हृतास्तत्रस्थिता अन्यत्समानं २९ श्रृंगाग्रातेरंगासौरभ्यलब्धेः कृत्स्नातन्वी।
हृष्यमानालतेवसातंभेजेराजवंशप्रदीपंपूर्वाभोधिंस्वंप्रवंतीवसीता। श्रृंगाग्रातेर्भ्रमरस्समूहेहेले।
दितासासीतातंरामंराजकुलस्यतपवंशस्यप्रदीपंप्रकाशकत्वात्. भेजेसिषेवेकिंविशिष्टेरंगा।
सौरभ्यलब्धेः स्वशरीरसौरभलब्धेरित्यर्थः कीदृशीमीनाकृत्स्नाशयामलातन्वीकृशालतेवहृष्य
मानाभवति श्रृंगवातेर्वाहृष्यमाना मीनार्केवपूर्वांभोधिंपूर्वसमुद्रंयास्यंतीस्वंप्रवंतीगंगेवपदे
कृत्स्नाश्रीपदीतमज्जनंस्वंप्रवंतीसीतेवसीतानाम्नागंगेवसीताचगंगाभेदइतिविश्वप्रकाशः विस्मा
पादस्फुरद्भूतालावर्यंतीकमंडलं समंताद्भ्रमणाः त्रपणागंगापतातिवेदिकः सातत्रपतितादिह्वचन
वाप्रतिपद्यते सीताचालकवंदात्तवक्राभेतिचवैकमातृशनि श्रृंगालस्वेनभ्रमरस्समूहेलंतेवहृष्य
मानाराजाचंद्रस्तस्यहंशोराजवंशस्तत्रप्रदीपंसोमवंशप्रकाशकंपोषंसमानं ३ रात्रांलज्जाकलं
कः खलुशावशारीनिस्थापितः कांडकेनद्वेपिस्थंतस्यकोटौनिर्गणातुपहितारजत्रत्रेणामौर्वी
न्यस्तातदारुभूलोनिजवरणस्थावीसंत्तमालाक्रमार्यामालायांसाव्यवादैःसहस्तकलत्तनैरर्पिता
नेत्रमाला कान्तकेनापत्रपाराताम्राखशरीनिवक्त्रचंद्रेलज्जानूपःकलंकःस्थापितः तस्यपत्र
वःकोटौअग्रेद्वेपिस्थंप्रतिषीवंयथास्यादेवांनिर्गुणंचयथास्यादेवंराजपुत्रेणरामेणार्जितेनव। ३३

मौर्वीज्यातत्पाद्धितानिहितातद्वाकुमूलेराज्ञश्चवाकुमूले स्कंधेतद्वरणमालावीतद्भयवरणस्रग्द्वरण
मालाकुमार्यासीतयाद्वैपद्यावामंद्भग्रीवेरंन्यस्तामारोपिता तस्यांचमालायांसाधुवादैः सहस्रक
लजनैः नैत्रमालापितेतिमालादीपकं ४९ भवनेस्माहेगतवतिततः सर्वतोराजलोकेरातातेनस्व
मयभवनंप्रापितानांमहर्षे निर्दिष्टानांश्चानेन्द्रगिरामानर्वेन्द्रात्मजानांसर्वेषामपत्यनातिप्रापा
तत्रवैवाहिकेश्रीः तत्रजनकेनगोसर्वेषांवत्सराणांनर्वेद्रात्मजानांदशरथपुत्राणांग्रापदेवत्तस्य।
कालमेवमावैवाहिकश्रीः विवाहसंपत् विवाहोपयुक्तसंविधानंप्रजानिज्ञाता विवाहोज्ञातश्रुति
वा किंभूतानांमहर्षेणावनेतेयत्रतत् महर्षिपथारुणादेवंतेनराज्ञाजनकेनानिजंभवनंप्रापिता
नांकस्मिन्सतीत्याह भवनउत्साहोपस्यतस्मिन्राजलोकेसर्वतोगतवतिसातिस्वकीयगृहंगतव
तीत्यर्थः तथाकिंभूतानांसातियौगुरुविश्वामित्रश्चानेगुरुस्तेनगिरानिर्दिष्टानामनन्तानांप।
त्नेनवेंद्रात्मजानांतेषांरथिष्टिरादीनांतत्रतस्यांद्वैपद्यांवैवाहिकश्रीर्ग्रगापतस्हेवसमजानितःसै
कामखिणीत्यर्थः ज्ञानिव्यासोगुरुः कुंतीतयोर्गिरावचनेनानिर्दिष्टानामनन्तातानांतेनराज्ञाडु
पदेनानिजभवनंनीतानामितिशेषंसमानं ५० तेनत्रसर्वेममकालमेवसंप्राप्यदारान्सहदप्यान्विरे
ज्ञः त्रैलोक्यसंपोषनजीगत्कानांगाविभागानिवसिंधुनाथाः तेसर्वेरामादयस्तत्रजनकनगरेस
मकालंतत्त्वकालमेवयोग्यान्दारान्सीतादीनवरोधान् प्राप्यविशेषविराजीकरणोज्ज्वलाः त्रैलोक्यस्य।

संशोधने संपादने जागरूकान्भावयान्नान्विस्तृज्ञानितियावत् गंगाविभंगां गगातरंगान्व्याप्यपयसासत्व
ज्ञः शोभंते तेन गोचरेतल्पकालमेव योगर्पादरात् द्रौपदी प्राप्य विरेजुः शोषसमानं ३३ संबंधां उदितात्मनो
निजपदं प्राप्तुं मनः कुर्वतां दिक्षु अंते शानिबंतबंप्रकिरतां लाजं प्रदीप्तंसः तेषां विक्रमवातवेल्लितनिज
क्रोधानलप्रेरितस्तस्मात् कालइवोदितो भृगुपतिर्उर्योधनोभ्यागमत् तेषां रामादीनामभिमुखं भृगु
पतिः परशुराम आगतः किंभूतो अयोधनोक्षत्रियेन योद्धुं पाकां प्रानः किंभूतो विक्रमो पवनर्भगादि रू
पः स एव वातः तेन वेल्लितः दीपितो यो निजो आत्मीयक्रोधानलस्तेन प्रेरितः प्रेरितो लक्षुक्रूर
तियावत् अत एव सान्द्रः पारीरपरिग्रहः कालइवोदितउत्थितः अत एव कालोपमः इवेति तेषां किंभूता
नां संबंधाद्विवाहात्पिनाकलाभात्क्षुदितात्मनां रूपाणां निजपदं नियागृहं गंतुं मनः कुर्वतां तथा
लाजं क्षात्रियसंबंधिनिजं महत्तेजो दिक्षु अंते शुद्दिशं तेशानिरंतरं क्षिपतां विकिरतां पदेउर्योधनोभिमु
खमागमत् तेषां युधिष्ठिरादीनां कः इव साक्षात् भृगुपतिरिव प्रयाणे अभिमुखः स्थितः अभिमुखः अक्र
प्रयाणो निष्फलदः अकाल इव अत एव कालोपमः इवेति तेषां युधिष्ठिरादीनां विक्रम एव वातस्तेन ते
न वेल्लिता निजक्रोधानलपरितत्पादि सर्वं समानं ३४ सत्कानसमन्तमयाचापंरणकं इति मत्वेडय।
न्तेतास्य परलोकाजिगीषयैव साकं नृपतेः कौशिकनंदनः कुमारः नृपतेर्दशरथस्य कुमारो रामोऽश्रो।
कुमारो कौशिकनंदनो विश्वामित्रहर्षजनकः स्वपरशुरामस्य रणकं इति रणाविकर्षमार्वडयतवड

यातादृशः ततोनंतरं अक्षकारं अर्थादन्येनडुरानसंचार्यं यन्दुरानसप्यानंतं कृत्वा कयासाकं रणकं इतिम
एवंउयत् परलोकजिगीषयेवसाकामिति परलोकस्य स्वर्गलोकस्य याजिगीषा गमनप्राप्तिः तयास
कंयास्वर्गलोकस्य गमनप्राप्तिस्तस्यामीत्याणिपाखंडितेत्यर्थः तस्य स्वर्गमार्गस्यतेन यातिः रुद्धेति भावः
पक्षेकौशीकइंद्रस्तस्यत्वपतेउर्योधनस्यवाणकंइतिमाखंडयत् कयासाकं परलोकेत्यादिपरलोकस्य
शत्रुलोकस्यायाजिगीषाजयेच्छातस्यचेतसितयासार्धमितिपोषंसमानं ३९ अथउपनरथयातेतत्रसं
अथउपनरथयातेतत्रसंबंध्यसंधिंप्रकृतिगुरुरभिज्ञः प्रोज्झितैःकांदमाणाबधिरितभुवनो [illegible] त्मभू
रिभेरीविरावैरुदयिमिवपयोदाःसांपरायेतिभिज्ञः अथानंतरं तेरामादयःसांपरायमयोध्यामभिज
ग्मुर्गताः पयोदामेघाःसमुद्रामिवभूरिभेरीणांविरावैः प्रोद्दैर्बधिरितभुवनांताव्याप्तभुवनांतरालाः
मेघाअपिप्रोद्दैरोदसीदूरयंतीति तस्मिन्परशुरामेसंधिंसंधानंसंबध्यविधायायाउपयातेगतेसतिस्व
स्थानंगतेसतीत्यर्थः प्रकृतिःशिष्टजनःगुरुर्मान्यःसतत्निग्धैःप्रभिः प्रोज्झितैर्विसृष्टैर्बद्धैःकेदर्पना
र्थमाक्रांदमाणाइतिअक्रांदमाणोरिति पाठेसहश्रेकेतृतीयेतितेनतैःसहगताइतियोज्यंपक्षेतस्मि
न् उर्योधनेगतेसतितेअपिशिरःदयःसंधिंसंबध्यविधायप्रकृद्रोणाचार्यःसांपरायंमिंडअस्यंयोषंसमा
नं आक्रांदमाणाइतिताश्रीलवयोर्वचनशक्तिर्वा ३६ सरुद्भिरासैरभिनंदितानांप्रतापविन्यासि
तशात्रवाणां गुणोदयप्रीणितसज्जनानांतेषामभूत्तत्रसहावसानिवासः तेषांरामादीनांगुणविशिष्टादी

रा. पो.
टी.
२५
35

नोऽतत्र गुणं मयो ध्यायामिं इत्यत्रेवामवं यथास्मादेवं निवासोऽवभूव किंविशिष्टानां महद्भिर्मित्रैः रात्रैरभिने·
दितानां कृतप्रशंसानामनुमोदितानामित्यर्थः गुणेन्द्रयेश्रीणितास्मजनायेस्तेषां प्रतापेन विद्याविता
श्रवणोपरवः येत्यथाद्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशाववशत्रवाइत्यमरः २० गुणैर्गरीयस्यायसिभक्तिन
म्राः पृथुयरीणाप्यपिदर्शितैकयाः दिशो विभागाद्युपलभ्यमाना भान्ति स्म वयसार इवार्णवास्ते ॥ तेव
वारोरामादयोभान्तिःस्म शोभन्तेः स्मवत्तद्धुदिहवप्रियमाप्रवनारीर्णवाइवेति स्मगुरुत्वात् दिशो विभा
गानुपलभ्यमाना रात्तोदिविभागानामलम्भन्तातेकार्यमाणगुरोवसिष्ठेज्यायसिजेष्ठेभक्तानम्रा :
गुणैर्ज्यायसि श्रेष्ठेवेतिघाज्येष्टयक्तप्रत्येकंधुरीणे राजकार्यधुरंधरा अपि गुणैर्दर्शितैकयापकीभूय
राजकार्यसाधकाइत्यर्थः समुद्राअपिदिशो विभागान्तापका अपिनम्राः निम्नाः पृथक्क्रियातात्रपिद
र्शितैकापकत्वेनरूपेण पद्दे तेवनारोभीमादयोभान्तिः स्म ज्यायसिज्येष्ठभ्रातरि युधिष्ठिरे गुणै
र्हैतभूतैः गरीर्भक्तिनम्राः श्रेष्ठोगुणः प्रकर्षभूषयेंति तेगुणानघोरापर्वणितेउक्ताः शेषेत्ते २१
तेसूनुभिर्विभौराजाकुमारैः पार्श्ववर्तिभिः समेकरिव विष्कंभेः सहरिप्रभस्यभूषितैः ॥ तेसूनुभिः रा
मादिभिः पार्श्ववर्तिभिः समीपस्थैः कुमारै राजादशरथो बभौ शुशुभे किंभूतैः प्रकर्षेण निष्ठसप्तर्ष
स्यवंशेष्टाहरिरादिस्यप्रस्थानयः समहरिः प्रस्थः सूर्यवंशास्तेनभूषितैरितिनियहाहरिः सूर्यः प्रस्यामा
नेप्रमाणंयस्य सहरिः प्रस्थः सूर्यवंशास्तत्र भूतस्तैर्निर्यषांतेहरिप्रस्थभवतस्मषितैरितिनिपरिप्रस्थस्य २५

सूर्यवंशसंभूविनृषतैर्वाकरवसमेरुवयथाविष्कंभैर्विलासैर्मेरुवादिभिः पर्वतैः समेरुशोभतिमह
हरिणासिंहेनवर्ततेसहवीर्यः प्रभूस्याउत्सेनभूषितैः विष्कंभोयोगामेरुस्याहिलारप्रतिबंधयोरि
तिमेदिनीकरः सानैमानेश्रियायाप्रस्यइतिविश्वः पत्ते पतैस्वन भिर्भीमादिक्रमारैराजायुधिष्ठिरो
हरिप्रस्यभूषितेरितिहंसप्रस्यस्य भविनाषितैः इंद्रप्रस्यस्यसभूषासलंकारमितैरितिवाइंद्रप्रस्थेन
भूषितैर्युक्तैरितितात्पर्यं इंद्रप्रस्थेन भूषितैर्युक्तैरितितात्पर्यं इंद्रप्रस्थेनगरे भूषितैः भूषागतैरितिवा ३९
मुनीशुदिष्टसमयेनविष्टैराराधितानांभूपामामरावैः दिनेदिनेपार्थिवनंदनानांपरस्परंप्रेमभरो
मुमूर्छ ॥ पार्थिवनंदनानांभ्रामादीनां दिनेदिने प्रतिदिनेपरस्परमन्योन्यंप्रेमभरोमुमूर्छववृधे ग्रा
मैः सुशीलेर्वीरैः पत्नीभिर्मदारैर्वाभूषासमन्वयसाराधितानांमुनीशेनवसिष्ठेन दिष्टरूपदिष्टेसमी
येनविष्टैः स्थितैः पतिशुश्रूषापरैरित्यर्थः पत्तेपार्थिवनंदनानांयुधिष्ठिरादीनांमुनीशेनारदः स
मयः क्रियाकालोत्र्यवसेतियावत् यथानृपेण्ववस्याउपभोगार्थंवस्यायंतानामपिद्रौपदीवि
षयेमुनिनैवप्रणीतेतिप्रत्यासमानं दृष्ट्वावलोकेजनानीयदूणांतेजोभिभासुरंतं कृष्णाख्यं राजा
सशत्रुघ्नमनीलसमिंप्रस्थापयंतीर्थनिषेवणाय राजानृपवरः सशत्रुघ्नः शत्रुघ्नासहितंभरतनाम
लघुंकेकेयंतीर्थनिषेवणायउपाध्यायनिषेवणायविद्याभ्यासार्थं मातामहनिषेवणायवप्रार्थ्य
पयन् प्रेषयामास तीर्थशास्त्राध्यवृत्तेचपापनीरजः स्वच अवतारनपित्राशास्त्रपाठोपाध्यायः मे

रा॰पां॰
टी॰
३५
36

त्रिषितिमेदिनीकारः अनिकेतो भस्वानादिसोवेरतन् एवं तेजोदयानं धारयंते जननीगुरूणां पाञ्चादीनां
मिष्टावलोकेऽष्टमाकालितमवलोकनेयस्यांते अनीलः समभिषेकाय स्यांते यदे सम्राजा युधिष्ठिरः पाण्डु
पुत्रेण शत्रुहंतारे अनीलसमिंधेनाश्वमज्ञेनेतीर्थानि वेषणायनसपेस्यार्थे प्राप्यापयत् भ्रातं भरतकैलास
नेअयत्समानं सर्वोसिशैलान्सविनश्वनीवागक्षान्हीनान्मजयेविरेजे सवीरो भरतः सातिशायं सम
र्थविरेजे अशोभत किंविशिष्टः किरीटवान्बद्धमौलिः तथा स्वभुजेनोपगूढमालिंगितं विचित्रं नानारू
पमंगादैर्वाङ्गकटकैर्येनतं सारः प्रभजीतितीवासंतीर्थवाक्षान् तथा अहीनेनाधिकेनात्मजयेनीवि
नाश्रीर्यस्यानमितियद्वान हीनश्रात्मायस्य सत्राहीनान्मासाभिमानाः पुमान् तस्यजयेनेधिताश्रीर्ये
स्यांते यदे किरीटे अर्जुनः स्वभुजोपगूढा विशेषवासनामर्षोग्रश्रुतीयेन सतयाअहीनां सर्पाणांमौः
ख्वरः तस्यात्मजयात्पूपीनोम्नापृथितानश्रीर्यस्य सतथा सम्मानमत्यस्यत् ५२ प्राप्य प्रभासे पदमि
षुयोमितामातासहस्यन अपेत्यराष्ट्रं संतोषितः द्रोणिभर्त्ताद्युतेनिले भसुभद्राधिगमोत्सवंसः समभ
त सभद्राधिगमोत्सवं सष्टुभद्राणांकल्याननामाधिगमोयत्रतं महोत्सवं लेभे प्रापद्रोणिभर्ता
राजा अच्युतेनस्थिरेणसंतोषितः मातामहस्यांते राष्ट्रं केकयराष्ट्रमपेत्य प्रभासंपदं स्यांते प्राप्य दृष्ट्या
मिश्रमीष्टपक्षं यदे सम्यज्ञेनोमातामहस्यानमानत्ययादववेशागतास्तु भद्रायां अधिगमनपरिणा।
यत्रूपेणात्सवसंलेभे अच्युतेन कृष्णेन संतोषितः द्रोणिभर्ता राजा भूमिभर्त्ता प्रभासंपदं प्रभयादीभि ३५

मेघरेखामाल्यशोभितेनतलेन अत्र प्रद्युम्नपारिजातनमस्य हरः स्त्रीरत्नं गुरोरिव रेजे सो भद्रसेनानलब्धा शीतरुचो
न्वयः ॥ अत्र सा च शीतरुचः सूर्यस्यान्वयो वंशः जातो भरतो रेजे भद्रसेनाने कल्याणपरस्परानस्याला।
भेनसमर्थः पारिजातनस्य प्रद्युम्नपाण्डुबाणस्वीरसमुद्रस्य पूर्व इवेति पक्षे समुद्रेनः सुभद्रायाः सो भद्रा।
याः सेनापः पुत्रः अभिमन्युनामा लब्धा तेनलाभेन यद्वा सुभद्रायो अपत्ये उत्पन्नो य भद्रः तादृशो यः से
नानस्य लाभेन शीतरुच वंशस्यान्वयो वंशः उत्पन्नः अन्यत्समाने ५४ कमनीयतया शुभ्रमनेदर्थेन स्व
देहिनो स राजनंदनो रेजे कामदेव इवापरः ॥ स राजनंदनो भरतो रेजे अपरो द्वितीयः कामदेवः।
कंदर्प इव सर्वेषां देहिनां कमनीयतया नंदयमानं दंशुभमलं वर्धयन् पक्षे राजनंदनोऽर्जुनः अपः अ
प्र इति अन्यत्समाने यद्वा कामदेव इवेति काव्यकारयिता कामदेवनामा राजा इवेति सो पि रमणी
यकेन सकलदेहिनामानंदवर्धक इति ५५ इति श्रीराघवपाण्डवीये काव्ये सीताशेषपदीस्वयंव
रो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ स राजाभिमतो लोके विजयैर्जितविक्रमः हरिसारविनाभ्येनयाचितो
भूभृद्धौवने ॥ स राजा दशरथो हरिविंहल्लसारथिना मातलिनाभ्येत्यागत्य दिवः स्वर्गस्य वने र
ह्लणे याचितोऽभूत् बभूव स किंभूतः विजयेन शत्रुजयेनोर्जितो महान् विक्रमो यस्य स तथा लोके भि
मतः स्वीकृतैः पक्षे हरिर्वायुः सारथिर्यस्य तेनीतानि तेन वायुपुत्र विजयोर्जुनो दिवः स्वर्गस्य वने खाण्ड
वनास कं याचितो भूद्भूत ह्लणा येत्यर्थः अर्जितो विक्रमो येन लोके राज्ञो युधिष्ठिरस्याभिमतः विजयः

रा॰ पो॰
टी॰
३७
37

स्यात्त्रयेपार्थ इति विग्रहः ॥ इंद्रवंशार्केवाताख्युक्कमीकयमाहिन्नकपोसिद्धेविलोवहरिमाकपिलेविग्रहति
विग्रहः १ कामं दिवं कीर्तिभिरर्जुनोथयनश्रीतवलाद्धविणारथेन रेनरः समाहादिवणांऽवेनचकारभी
तिंधनुषापरेषां ॥ सनरोदशारथ्यः परेषां शत्रूणांभीतिंचकारकृतवान् रथेनदिवंस्वर्गं कामनन्नख
वानः कीर्तिभिरर्जुनोथवलः तन्नीतिमेनसानलिनीतवेनराजनीतवेनवावलान्नगक्षन्नुहरनोयवलः
ननीतवेनमानलिनीतवेनराजनी रिरंधायस्मसनया किंभूतेनधनुषासादाङ्गदिवेन इवगांडिवस
दृशेनेत्यर्थः यद्वानर इवार्जुन इव अर्जुनयथागांडिवधनुषाशत्रुभीतिंचकारेति नयेति अञ्जयेतेह
ष्टांतसिद्धिदर्शनमिति पद्मेसोर्जुनः गांडिवनेधनुषापरेषांभयंचकारकीर्तिभिर्लेहितः कथंभूतेन
रथेनदिवंकामन्नेनाग्निनानीतोवल्यान्हरिर्हनूमान् यत्रतेनसअर्जुनः कइवसाहान्नरयवना
रायणाग्रजइवनेमिवरणपवासिनरइवेत्यर्थः अर्जुनः ककुभंपार्थकोनवीर्यसशुरयोः मनोरके।
हतेपिस्यास्तुलिंनेथवलेपिचेतिमेदिनीकरः सदेवदत्तोदत्तवीर्यसंपदाहीणबाणोज्वलतूणधा
री द्विषद्विजिलीकोयवनंसवाङश्रनापहृपेज्वलनेजहाव सदशारथः स्वस्यबाहोः प्रतापरूपेणोज्व
लनोवङ्गिः नद्विषंनपवद्विजेकासर्पोक्षेपाणुयंवनंसम्हेजहावजहातिस्मकिंभूतोदेवेनइंद्रा
दिनादत्तः अनपवोऽडनावीर्यसंपद्यसनया अहीणेनसमर्थेनवाणेनोजलोयत्नूणंइषुधिन्तङ्गा।
रीयारकः अहीणः सनबाणोज्वलतूणधारीवा पद्मेसोर्जुनः द्विषन् शत्रुर्योद्विजिकः सर्पस्तेनाग्रेव ३७

ने खांडवनामकं ज्वलनेन कृतवान् खांडवं प्रतापनतल्पे देवदत्तेन देवदत्तनाम्ना शंखेन विशेषेणोद्धृतावश
काशितावीर्यसंपद तस्माद्देवानरेंद्रीणवाणान् गुणग्रामलक्ष्मीरिशेषं तले ३ निजविक्रमनि
र्धूतपर्जन्यधारसंततिः मणत्रयोस्त्रार्दं इवश्रावयामास सदानवान् ॥ सदश्रावयः दानवान् स्वराद्धि
षः श्रावयामास विविद्विपे विश्रावयामासेत्यर्थः तासीयगरुडः पत्रगान् स्वर्णान्यथा निजेनविक्रमे
ण निर्धूतो निहिमः पर्जन्य इवमेघ इहेरिविशारसंततिर्दानवश्रेणिनाधारसंततिर्येनसतथा पदे
न्द्रेणो निजविक्रमेण निर्धूतो निहिमः पर्जन्योपयोयावं शारसंततिर्यस्यसतथेति ४ दिवःसकृत्वा
मयशांतिमेवं प्रणीतगुप्तिर्हरिणा कृतश्रीः पुनः प्रपेदे निजमेवराष्ट्रं रामाननालोकनलंपटाक्षि
सदशार्थः निजमात्मीयमेव राष्ट्रं देशं प्रपेदे प्राप्तवान् किंभूतो भामसीयाराम वंश्यानन स्यमुख
स्यालोकने लंपोटस्या भिलाषद्यानमाय स्य सतथा एवंपूर्वोक्तक्रमेण दिवः स्वर्गस्याम यशांति
कृत्वा प्रणीता कृता गुप्तिः रक्षा येन सतथा हरिणा इंद्रेण कृता श्रीः पणीता श्रीर्यस्य सतथा पदे
नार्द्रेनो दिवः स्वर्गात्रिजमेवराष्ट्रं प्रपेदे प्राप रामायाशेपघा श्राननालोकेनलंपटान्सासस्र
हः खांडववदाहेमयनामकस्य दैत्यस्य शांतिं कृत्वा हरिणा श्रीहेमसेन प्रणीतगुप्तिः कृतानतस्यादि
ताश्रीर्येन ५ ॥ स्वर्गमार्गस्य मित्रं यासाभर्तेवर याणानः ततोपदयिता भक्तिक्लिनसत्तवमृख्य
मा ॥ मध्यमाद्यपिता राज्ञः पत्नी कैकेयीं ततोपत्तु छावमभूवव ऊनेत्याह भर्तादशो योपवैतपो

गतः तस्मात्मेरि ति भर्तृजायो गतः कथं भक्तिविमर्द्दन भक्त्या स्वामिभक्त्या विनमेतीत तद्यथास्मादे
वं साकेत्याह स्वर्गमार्गस्य यामित्रेन तस्या स्वर्गगामनीमाख्याकरणात् दशरथेन तत्सेवरहंयस्ते
रामप्येवं वनवासः भरतस्य राज्याभिषेकश्चेति श्वसिद्धं पदे तस्यार्थे नसस्य जोपवीतत्तेनाथ स्यका या
स्वर्गमार्गस्य हि मालरनयरामनतूपस्यानत्र मित्रं भक्त्या विनमत वस्त्रलाम ध्यमं देहभागो यस्या
सा भक्तिविमर्दनं मध्यामातथा भर्तृवरस्य भर्तृश्रेष्ठस्य योगादिति ४ महार्हं मुक्तामयसंविधा
नप्रकारस्य रम्या मणिदारुविद्या सभा कुमाराधिपानां रूपेण भेजे सुधर्मैव सुराधिपेन रूपेण द
शरथेन सभा भेजे से वितां कुमारेण रामेणाधिपानाधिष्ठिता कइव कुमाराधिपानां कार्तिकायेः
नाधिष्ठिता सुधर्मैव देवसभेव यथा सुराधिपेन इंद्रेण महार्हेण वहुमूल्येन मुक्तामयेन तत्स्वरू
पेण संविधाकेन प्रकारस्य रमणीयस्य रम्या मनोहरा तथा मणिभिर्दारुभिश्च नानारूपैश्चित्रा नाना
रूपेति पदे सभा रूपेण युधिष्ठिरेण कुमारेणार्जुनेन मयदैत्याधिपाग्रामा न यथा महार्हा
मुक्ता यत्र एवं मयस्य दैत्यशिल्पिनो यत्नं विधानकं शिल्परचनाविधानकं तेनातिशयरम्या
मयः शिल्पिनि दैत्यानामिति विश्वः तल्लाभमन्यत् रत्नावासि विस्मितो भूपायः सदेवर्षिकृतास्यः भी
मोघमयः कालेन्जरासंधापितामयात् सदशरथस्तस्मिन्काले जरया वार्धकस्य समाकृष्टक
र्षेणाधारकतं संधापितामयाज्जगाम ह्रष्टो बभूवेत्यर्थः किंभूतः रूपस्याकोदितस्य कार्यस्यावा ३८

मैः कृतोपायः कृतसाधनः दैवैः ऋषिभिश्च कृतादरः भीमो भयानको घनघनस्वनः शत्रूणां भये
करइति एतेषां मनः जरासंधस्य मगधराजस्यारिर्तो शत्रुतामगात् तस्य हंता बभूवेत्यर्थः भीमः
स्वनिजभ्रातृयेउघमस्वनस्य भीमोघमेन जरासंधो हतइति भीमो भयानको घनघमस्वनः भी
मो सेन इत्यर्थः सराजसंधातितामगादिति वा काले राजसूयसमये देवर्षिनारदस्य कृतमादरोय
न इष्टस्य यागस्यावामयेकृतनयायः जरासंधवधरूपोयेन श्रमस्तस्मानें हृद्भावं गतस्यापितस्य
धृष्टीपतेः यैः उग्रदर्शमभूत्तेनो नैदाघस्येव भास्वतः हृद्भावं हृद्भवं गतस्यापितस्यऽतोदस
यथस्यतेजोउग्रादर्शोउग्रदर्शो नीयमर्थोन्यैरभूत् नैदाघस्य निदाघसमयवर्तिनः सूर्यस्येतिवा
एते तस्य युधिष्ठिरस्य हृद्भावः दोंतिरित्यर्थः गतस्यात्यन्तमानें यथासमेयेतत्र समकृतोय
थापरंयशुभ्मियेत्र भूयः सराजसूयेयथावष्टवंराजाहरिश्चंद्रउदारकीर्तिः अथानेनतंसदशारं
थो भूयः परं श्रेष्ठयथास्या देवमसमेयेनेति तनाम्नकेन यज्ञेन यष्टुमियेषयेक्षत् परा पूर्वं यथा
मरुत्तोराजविशेषो समेयेन ष्टवान् यथावानसराउत्तारकीर्तिर्यस्य सराजाहरिश्चंद्रो राजसूये
नेष्टवान् एते सराजायुधिष्ठिरो राजसूयेन यष्टुमियेष यथा मरुत्तो समेयेनेति शेषं समाहते
स्वचक्रं गायत्रं त्मस्तजहिषाम उजवर्गांसहयपमदायुयं त्रितिपरिक्रमणायजतो सनाकइवना
मपरोनपराजितः सवदशारथा मउजवर्गंराजपुत्रसमहंतितेः पृथिव्याः परा क्रमणायमस।

रा॰पां॰
टी॰
३९
39

ज्ञत्यक्षितवान् किंभूतं तं रंगायुतमस्मत्सहितं तं तयाद्विषा शत्रुगणग्रहणेषा प्रदर्शनीयं उदायुधं नंतोसुनाद
शरवेन कश्चव शत्रुर्न परान्जितोपि न सर्व एवेति यद्वा ततस्तत्र भूमौ प्रसन्नमनुउयतायुधं वर्गीणक
परेनजितश्चतियोस्य श्राधादिम्पत्नमितिसमम्पर्येन सिः ततस्तत्रेस्पर्थः पद्देमयुधिष्ठिरः प्रजव
र्गेकनिष्ठं सम्मूर्हं भूमादिकेद्विषां भूमिपरिक्रमणाय तजयायेति यावत् ततं संगयुतं हस्त्यश्वरथ
पादात नृपसेनां गवतस्त्रयसहितं प्रदर्शनीयमर्थात्पैः उद्यतमायुधं येन तं ततोत्वजसम्हा
दसुनायुधिष्ठिरेणकश्चवपरेनजितोपि न सर्व एवेति श्राशाआजन्हुकन्याजलभरजनितांडंव
रादंबुराशेरावधत्यग्रवैशाणिलकलितलताः स्पंदिनश्चंदनाद्रेः श्राषश्रान्त्याश्वलत्कोपतिर
चितनिजावासमुद्वात्समुद्रादावत्स्मेदोदेभ्यस्तमुदस्तघनभूरुतरुभ्यः क्रमेभ्यः श्राविभवःश्री
यः प्रश्राश्राअंबुराशेः समुद्रशङ्कमिस्तं राजानं दशरथं युधिष्ठिरं वा दस्तघनतल्कृष्टेयथास्या
देवमसेव प्रीणयतवा किंभूतात जन्हुकन्यागंगातस्याजलभरेणजनितांडंबरात्परिरा
द्विति श्रावेदनाद्रेर्मलयपर्वतात् भूरुस्तघनतमिति कथंभूतात प्रत्यग्राभिनवोयश्चेत्राणि
लोवसंतपवनस्तेन कलितानां लतानां स्पंदनशीलं नेयस्य श्राचपश्रान्त्यात्समुद्रांतंभूरुस्तघ
नकीदृशात् लक्ष्मीपतिनारचितानिजावासस्य समुद्रायपरिस्थितिर्यस्य परिपाटिरितियावत्
श्रावउन्नेरभ्यः क्रमेभ्यः भूरुस्तमस्तघनस्त स्मोदेभ्यः स्वीतलेभ्यः मेरोस्तरस मुद्रालयस्मृतर ३९

कृतनामकं वर्षं दक्षिणसमुद्रस्थलगतं भारतवर्षं सकलभूमीपालाधिपो बभूवेति भावः कुमारसं
भवाकरसीकृतानां तिलानां वपनखननभुजेन सार्धं अजातशत्रुर्नियमेन राजा यशोभिर्दिवं जेतमुदा
हरीतां राजा दशरथो दीतामवाह कुकुत्स्थवान् यशैर्दिवं स्वर्गं जितं क्षितौ पृथिव्यां स्वभुजेन स्व
कीयेन बाहुना सार्धं कर्तव्यं सम्पादन् वीक्षमाणः अथवेतः कुमारसम्भवमपि शाक्यं करसी
कृतायां राजगणाः पौराः कांतायां भुवी तिष्ठतः स्वर्गः जितं यशोऽत्र कारेति वाक्यार्थः नजातशत्रु
शत्रुर्यस्य स तथा नियमैर्वा नियमानामद्विनामहेति नियामेन वाक्ष्विः यमादिनायोज्येवा द
क्षायां यमथादिति श्रुतेः पक्षे अजातशत्रुर्युधिष्ठिरः कुमारो भीमादिस्तत्सहितः अत्र करदी
कृतेति अभूततद्भावे कृतवस्ती नां योगो रोस्विः अत्र करदीकृतेति अभूततद्भावे कृतवस्ती नां योगा
योस्विः अस्य स्वाविन्याकारस्य ईकारस्य सोचेति दीर्घत्वम् १३ विधिमत्र चरन्मारं शस्य
त्तथा स महीपतिर्व्यतनुत न हविर्धारा हर्षे त्रिविष्टपतन्मयेः सलिलसमले काले काले यथा
विस्तृतं निपिक्षवमलक्षणानां प्राप्तेनाधाराधारसहस्रं दरः ॥ महीपतिर्दशरथो युधिष्ठिरो वा
हविर्धारायचतुत याया याहर्षेण वर्षणं मतनुत विस्तारयामास विधिं राजमानिकं कर्म आचर
माणः प्राग्वंशस्योह विदेहाधिष्ठितः प्राग्वंश्यस्य विगोहदृश्यमरः किमर्थं त्रिविष्टपानां
देवानां कृष्येप्रीतये त्रिविष्टपमेषामवस्थानं तेनाखिलक्षणायावा त्रिविष्टपं पदस्यैव

रा॰पां॰
टी॰
५॰
५०

गंतात्वर्यम् फलमन्वेसत यथा येन प्रकारेणायापि पुरंदरं देशस्तयोर्ईशात्वयुधिष्ठिरयोरवु
ष्ठितयाताव र्षणस्पर्दणेनग्रामो नगरानः कालेकाले सत्पवितसमये ग्रामलंघलिलमधिकं
मत्येतंविसृजन्नपि संतर्पयामास दिवेह्वविर्भिर्हिजैश्च सत्पेयानपि दक्षिणाभिः वसुप्रयाने
वसुधामशेषांयशोभिरच्छैर्भुवनानिसप्त ॥ सदशारथ्यो युधिष्ठिरो वादिं वलक्षणया विवि
धंदेवगणेहविर्भिर्हूतादिभिर्हिजैश्च सत्पानृत्विजो ब्रह्मणान्दक्षिणाभिरशेषां वसुधां न
त्रसंस्थलोकं वसुप्रयानैर्धनदानैः सप्तभुवनानि भूरादीनि शुभ्रैर्निर्मलैर्यशोभिश्चतर्पयामा
सत्पमानिचकार यतेषामाकांक्षितातद्रूपमावतिनवानितिभावः १५ निस्पृहःस्वशरीरेपि
नयानवंसत्रऋत्विजः यथातेयनसेपस्याकुवेरसद्वमेनिरे ॥ सदशारथ्योयुधिष्ठिरोवातथा
ऋत्विजो याजकानानचोर्चितवान् दक्षिणाभिरितिशेषः यथातेऋत्विजो यतनसंपन्ना
वसुसमस्तुप्राकुवेरमवमेनिरे यतवर्तयत्नस्यावत्तोयकुः दक्षिणायायानतिकरीत्वाया
वताधनेनयस्या ```` ननिनविधेयात्मावनसैदत्तयानिनिसंप्रदायार्थः स्वकीयेपिश
रीरेनिस्पृहस्तुभयत्स्वपविशेषणे इष्टंतेसमपिवस्तुऋत्विक्प्यार्थितंदत्तवानितिभावः १६
आराधितस्तेनसविश्वरस्तान्मनुष्यान्मूर्त्याविहितावतारः सनाद्वयस्याशिशुपालकत्वेसमा
हयेस्तेनबलेनविस्मः ॥ तेनदमघोषेनसुविश्वरस्तान्नुष्यमनोमनुष्यमूर्त्यारामेन्नरूपेण ५

कृतवनारोविश्वंभगवानारायणिः कृष्णिनः सकः । यो विक्रमः स्वेन बलेन सामर्थ्येन जरासन्धस्य
ग्रासमेततः शिशुर्बालः पालको यस्य एवं यो देवस्तं जरासन्धस्य समादधे समाह्नितवान् वध
मास शिशुः कियान् ग्रासे शिशुपालकेन स्वभावः तत्र यातः शिशुरेवेति भावः यद्वा शिशु
पालकत्वं जरातः समादधे समारोपितवान् पक्षे तेन युधिष्ठिरे कथंभूतो पुरस्तात्य यमनोवि
क्रमः कृष्णिनः विक्रमेवैद्यो दत्तमित्यर्थः यादववंशे कृष्णस्तत्रूपेण विहितावतारो जरासन्धस्य शिशुपा
लेन विहितावतारो जरासन्धस्य शिशुपालकत्वं शिशुपालेन विशेषेण कृत्वाने समारोपयत् समादधे
चकार उत्थाप्य एतत्कृत्यमत्र ८ महावसाने मघवत्समानो यथोचितं योजितमानपूजनः
विशांपतिर्भूमिपतीन्विसृज्य शान्तोपसर्गो धरणीं शशास ।। विशांपतिर्दशरथो युधिष्ठिरो
वा धरणीं पृथिवीं शशास रक्ष कीदृशो शान्त उपशान्तो नोपसर्गो बाधादिर्यत्र स तथा उप
सर्गः उत्पाताभिभवोपप्लव घोरेति विश्वः तयोः प्रभावः दैवोपसर्गशान्तिः किं कृत्वा सद्वे
स्य यज्ञस्यावसाने ते समाहूता निमंत्रिता नृपा भूपालास्तान् संप्रेष्य यथोचितं यथायोग्यं योजि
तो मानः पूजा च येषां तेन तथा स किंभूतः मघवना इन्द्रेण समानस्तुल्यः ९ ततः स भूलोकचंद्र
ससमृद्धिभिर्निवासभवा ज्योत्स्नेव चक्रवाकानामासीत् दुःखाय यदार्हदो ।। भूलोकस्याह्लादक
त्वाच्चन्द्र इव भूलोकचंद्रो राजा दशरथो युधिष्ठिरो वा तस्यामयस्यारातेः समृद्धिः संपत् दुर्हृदो

रा॰यो॰
टी॰
७१

इष्टहदयानांशत्रूणांदुःखायसीद्भुवनयातेनप्रकारेणातिवासस्याग्रतिक्रांतोवासवोपयासा
नयेति यद्वायमदौनित्यसंवेधानयानस्यसमस्तद्धिरासीत् यथाद्दर्हदोदुःखायाभूदितियो
जनाकेषांकेवचककवाकानोऽस्यात्तेनवकौमुदीवदुःखायभवति तेषांविरहान् अनय
वष्मूलोकचंद्रस्वेनोपन्यासोयुक्तः अतर्कोकृतयानस्यपयसीवपटभवे तद्विपद्य
जनस्याभूद्धृदि चिंतामयोज्वर आसीत् बभूव कस्तस्मात्वं किमाचरितमिति
चिंता कथंभूतस्याभवे अर्थान्नैनैवकृतेकृतयानस्यपतनतइत्यर्थः अत्रनिदर्शनेयं
था अतर्कोनकंसूत्रोपयसितजलेकृतयानस्यपुंसः पराभवेऽभिभवेसतिअनेकविधा
चिंताभवति तथेत्यर्थः एतेनस्यगुधिष्ठिरस्यविपद्दर्जनोपात्रुराणोदुर्योधनादिः तस्य
हृदि किंभूतस्य अतर्किते ऽज्ञातेपयसिरवपयः सदृशेस्थलेकृतयानस्य ततः पराभ
वे पर्षणायामतीवदोषोद्धनृइति राजसूयसभायांमयेनदैत्यशिल्पिनानिर्मितायां
जलेस्थलभ्रमवत्यांस्थलेचजलभ्रमवत्यांजलेस्थलबुद्ध्यागाढमज्जितोदुर्योधनोभी
मादिभिरुपहसितश्चिंतामवापेतिकथानकम् २ अभिरामेष्वहृत्ताधिकुलेष्वहसमपो ७१

पतनम् पृथुलां भवते लक्ष्मीं ईर्ष्यायन मिथेषमा ॥ सा लक्ष्मीं सं भवन्तमिये ये वे स्ववती किंभूता पृथु
लां महतीं कथंभूतं ईर्ष्यायनं दुःखेन शत्रुभिर्योधनं यस्य तं रामम् अभिरामम् अङ्गलक्ष्मीकृत्य प्रहृमा
यितां ते साभिलाषा पितया पार्थिवशाहित्यर्थः तं तं ज्येष्ठम् अपोह्य यवीयसं यस्य अभिरमायोगे इति
कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया अभिरामम् इति पदे तं ज्येष्ठं युधिष्ठिरम् अभिरामेम मनोरमं गं तेष
हृता पितम् अपोह्य उपार्थिवशाहुर्योयनमियेष प्रतुलाभराज्यलाभ रतेल लं भवतं भरत ज्ञेला
यत्नेवाप्य पृथुलां महतीं ग्रन्थसमाने ५ वर्तमाने वयसि ते प्रज्ञाघायाथ भूपतिः ज्येष्ठे निजसुते
लक्ष्मीमाधात्तु नृपवक्रमे ॥ भूमिपतिर्दशरथो निवयसि वार्धके वर्तमाने ज्येष्ठे निजसुते रामे
लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीम् आधात्ते सन्निमादथेच कार् रामाय राज्यदेयम् इति निमन्त्रितासीदित्यर्थः
प्रत्येवष्टकृ वत्सर्थस्य सत्तया अस्मिन्वयसि इदमेव कर्तव्यमिति भावः यद्वा प्रज्ञा विवेचन
शीलेत्यर्थः पते प्रज्ञा हृकृ श्रेयो यन्तरा ज्येष्ठे निजसुते ईर्ष्यायने लक्ष्मीमाधनं सन्निवका
र २३ सधीरसो बलो योगाद्वाज्ञादेवनतः श्रियम् धर्मपुत्रे विना व्याजैः स्थिरां कर्तुं मनो
दधे ॥ स पृथ्वीर्धस्य सत्त्वहिर सौ राज्ञा दशरथः धर्मपुत्रे ज्येष्ठे धर्मात्मके रामे श्रि
यं लक्ष्मीं स्थिरां कर्तुं मनन्नादधे आहितवान् व्याजैः कपटैर्विना निर्व्याजं यथा स्यात्

रा.पां.
नै.
५२
न

त् देवेभ्यो नतो नम्रः बलानां सैन्यानां संघो यस्मादिति पंचमी पक्षे राज्ञा हृतराष्ट्रो धर्मपुत्रे
युधिष्ठिरे स्थिरो श्रियं रूपशालिना विनिक्षेपा लक्ष्मीः आजेः कपटैर्विना कर्तव्यमप्याकर्तव्यं इष्टी
कर्तुमनम्रा यस्य सोऽर्थः नलस्य शक्रेन कृषो यात्रात् देवनतः शूनपाशकात् शक्रनिःशक्रद
देवनाभिज्ञस्तेनो घ्रतः कृतश्रमः हास्त्रदेवानां परस्परकाश्यनः इत्यमरः २७ भरतस्या
यस्तोदीमादायाद जसीतया शूतकेल्या नलस्येव लक्ष्मीर्मंथरया हृता शूतकेल्या नल
स्येव ॥ भरतस्य ज्यायान् ज्येष्ठो रामस्तस्य राज्यलक्ष्मीर्मंथरया कैकेय्याः परिचारिकया हृ
ता पूर्वं दत्तकस्मारणादित्यर्थः कीदृशी दीमा प्रकाशा युक्ता नतया कीदृश्या दायादस्य
भरतस्य रामभक्तेः जनन्या कैकेय्या इतया प्रेरितया नतन्त्रकाशो शास्त्रा इतया प्राप्तय
णयेति यान्तो दायादौ सुतबांधवा वित्ति विश्वः यथा पूर्वं नलस्य निषधाधिपतेः श्री
शूतकेल्या पहृतेति पक्षे भरतकुले ज्येष्ठस्य युधिष्ठिरस्य लक्ष्मीः शूतकेल्या शाकुनिना
तया हृतेति मंथा मंथनस्य पनापः तेरानि ददाति सा मुकरातया मुकरया ग्रलये येव
माधिनया का यूते फ युधिष्ठिरेण पणी ॥ ॥

५२

हृतालक्ष्मीः यातुनिराजितेत्यर्थः मंथरः कोषफलयोर्बीधमंथानयोः उमान् कुब्जरूपांना
ङ्कयोर्मंक्तमष्ट्याद्वेत्तेभिधेयवदितिविश्वः मंथामंदोयोवेगोयस्याःमामनुकूल्यामंदवेगेतिश्री
विशेषणंवाद्भुतकल्पाकथंभूतयादायादज्ञनीतयादायादज्ञेनेनदुर्योधनेनानीतयाकारि
तयेति तुल्यमन्यत् २४ उक्त्यासनावलेपेनभरतानिष्टकारिणा तस्यलक्ष्मीर्विपक्षेणहृता
ष्टाकांताकचेष्विव तस्यरामस्यविपक्षेणशत्रुणा केकेयीद्वयेनलक्ष्मीकृष्टा आकृष्टा कचेषु
कांतेवेति किंभूतेन उच्यात स्पास्तीति उक्त्या सन्नोरामस्तस्यावलेपेनानादरेण राज्यत्यागादि
नाहितेनाभरतानिष्टकारिणा आपाततो भरतस्य राज्यलाभादिष्टत्वमततोनिष्टमेव रामवि
योगेनभाविभ्रातृविनाशः भ्रातृवियोगेनभरतस्यानिष्टमितिभावः पक्षेतस्ययुधिष्ठिरस्य
विपक्षेणदुर्योधनेनउक्त्यासनस्तज्ज्ञातातस्यावलेपेनादरेणाहितेनाकांता कचेष्ठिवातिल
क्ष्मीसहायमाकांतया सहलक्ष्मीः कृष्टेत्यर्थः भरतानिष्टकारिणाभरतकुलविनाशकेत्य
र्थः भरतानिष्टकारिणीतिपाठेतमयत्रलक्ष्मीविशेषणंकांतायाश्चविशेषणंभरतकुलवि
नाशेमौलमूलामिति यद्वाविपक्षेणदुर्योधनेनउक्त्यासनावलेपेनलक्ष्मीरिवतस्यकांता
कचेष्वाकृष्टेति योज्यं लक्ष्मीहरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् अवलेपस्तुगर्वः स्यादलेपनेभूषणेपि
चेति मेदिनीकरः २५ नैवमभ्यानतगुरवो नामित्रत्वातिबांधवः तंनिवारयितुंभीष्मः क्रिय।

रा॰ पां ५३ मार्गं महानयं सभायां माधवः सभ्या मदा सद्गुरुवसिष्ठवसिष्ठादयः द्रोणादयो वा तं महानयं
महान्तमनयं रामयुधिष्ठिरयोर्वनगमनरूपं द्रौपदीकेशांबराकर्षणं चानिवारयितुं निषेद्धुं नश
क्ताः न शक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ मित्राणि वचनानि यस्य बांधवास्तेषां समन्वयः २७ गुरुभिः कल्पितं सोयं
५३ वत्सरादाचतुर्दशात् आगमनापेक्षत्वंतं धीरस्मात्तज्ज्ञः अप्रत्यपद्यत समाम आरण्यकस्यारण्यवासि
नो गुणे व्रतं जटाबंधनादि यावत् अरण्यप्रत्यपद्यत सलीचकारसा तज्ज्ञः सलक्ष्मणः गुरुभिर्दशरथादि
भिः कल्पितं समर्पितं व्यवस्थापितं आचतुर्दशाद्वात् तस्मात् धीरः धैर्यवान् चतुर्दशवर्षाणि व्या
प्यातिव्रत्य वशीकृत्येति वा पक्षे अथानंतरं स युधिष्ठिरस्तात् जनोभीमादिसहितः विनते नेति मा
यी द्यामसदास्माभैं द्रोणापयोनतलं गुरुप्रियार्थं तपोवा इह स्थाय अरण्यवासाय प्रतिज्ञः प्र
ताद्ध्यिवाश्रवस्तस्सदारः सरामोवप्रास्थितः आयवासाय प्रास्थितवान् पक्षे पाण्डवेन सर्वाणि समा
तं राज्यं तपोवादिहाय परित्यज्य पराजितः सुयोधनस्य प्रियार्थं तदा तत्राचरणाय ततस्तत्र यत्ताणार्थं त
स्य प्रीति ॥ धृतप्रतिज्ञः कृतप्रतिज्ञः सवरजः सलक्ष्मणः सदारः सभीतारहितः पक्षे युधिष्ठिरः गु
रो धृतराष्ट्रस्य प्रियार्थं मावरजो भीमादिसहितः सदारो द्रौपदीसहितः प्रार्थंतत्त्वं २८ अयोध्या
रत्नाभरणं रथेन निर्यांतमेनं नगरान्निरीक्ष्य विमोहं महाणि चिरं जनानामासीन पर्याप्तमि
वातिगुप्तमं एवं रामं युधिष्ठिरं वा अयोध्या न्यपगतानि भन्नामवणानि रत्नालंकाराः मुक्तानि ५२

नियस्मात्तमलंकारस्थानं रथेनानिर्यांतं गच्छंतं नगरादयोध्याया इंद्रप्रस्थाद्वा निरीक्षद्दृष्टुं जनानां
तन्नगरवासिनां स्वल्पश्रमं अविरामस्थानी परिसोत्कं पर्याप्तं समाप्ते दासीविनाभूमिव अस्थाया
गासमाभिज्ञमंतबभूवेत्यर्थः पर्यांतं तयथेष्टं सार्द्धमेयाति निवारणा इति विस्तः ३९ राजेंद्रदो
पायनमेपि नैनं सौभाग्यलक्ष्मीस्त्रस्थया बभूवस्वराः स्वैरं स्वीकृतरत्नराशीस्तथापि रत्नाकरएव
वर्सिंधुः एनं रामं पृथिवीश्वरं वा सौभाग्यलक्ष्मीः स्वभगात्तर्संपत्त नमलयथ्यां बभूवनतत्याज ए
जेंद्रस्य राजश्रेष्ठस्य यो वेषोलंकारणां जनितशोभा तस्याश्रपगामेपि त्यागोपि स्वतज्जाडे स्यागो
पितयेव स्वभगः सुंदर आसीत इत्यर्थः सिंधुरेव यथा स्वभावस्वरं देवस्तानवै स्वस्वीकृतरत्नराशी
र्दृहीतरत्नसमूहोपि सद्गुदी रत्नाकर एव प्रतीयते स्थिते पुरदग्रे यस्य राजवंशो ज्यायांसमेकं न
जहौ जनौघः द्वारोपकंठास्थितशंकरोपि वाणाः किमासीद्भुवनस्य शृंगः जनौघो जनसमूहः सा
विवादिः एनं रामं तजहौ न तत्याज ज्यायांसं ज्येष्ठं श्रीनगरेतद्वारे राजवंशोदशरथकालेपि द्वार
स्योपकंठे समीपेषस्थितशंकरोपि द्वारपालरूपतां गतशंकरोपि वाणासुरः किंभुवनस्य शृंगमा
सीदपितनबभूवं प्रातिवस्तूपमेयं पद्येएनं पृथिवीश्वरं तलमनपात ४० राघ्रुवं ततः कलहकलषा
न्वयमानादिवाधीसान्वीवालाकिमलयस्पृडानिर्गताणु जलाणी भर्तृप्रेमावनम्र रमभिप्रासे
तराजकन्या प्रांभोर्ज्यटंनवप्रापी कलासंश्रयंती वैदेही राजकन्यासीत्ताद्रौपदीवा वैदेहेस्वभे

रा॰
पां॰
४४
५५

तैः रामस्यत्रपिष्टिरस्यवा प्रेमणावनेभवसराणपभूमिंप्रस्थिता। गछंतीस्त्रभयोविशेषणां ऊर्जोरा।
घ्र्रान्नगराग्निर्गता। कीदृशादंतराभंतरेकलहेनस्ववर्गकृतेनकलुषात्। कीदृशीतन्वीकृशाबा
लानवयोवना। किमलयवन्नवदलवक्रऊः कोमलातज्जलमंगांयस्यांतथेतिदीमेत्पर्थः दीप्य
माना। केवयथा मध्यमानात्समुद्रादुद्धृता नवशशिकलेवचंद्रप्रथमकलेवशंभोः शिवस्यजूटा।
जटाकलापंसंश्रयंतीशोभते। पितन्वीकृशाउज्वलांगीदीप्ताप्रथमकलानादेवबाला। ३३ निवा।
सरत्नाभरणा। पितृगेहाद्विनिर्गतासानिजयैवभासा। विद्योतयामासनरेंद्रमार्गंतडिद्घनामेघ
विनिर्गतेव सासीतानाद्दोपदीनरेंद्रमार्गंराजमार्गंविद्योतयामासप्रकाशयदितिनिजयाभा
सानिजभासानिरस्तंत्यक्तंरत्नाभरणंयथामातृगेहाद्विनिर्गताबहिर्गताकेवमेघाद्वाविवहाद्विनि
र्गता तडिद्विद्युल्लतेव ३४ वाष्पांबुलंबालितराजमार्गेसगरुर्दर्थ्याएवनसाप्रसादैः वलोकिता
पौरजनैरसूर्यंपश्यापिमध्येनगरंब्रजंती सासीतानाद्दोपदेवापौरजनैः पौरवर्गैर्बलोकिदृष्टा
नसूर्यंपश्यतीतिअसूर्यंपश्या एवंभूतापिमध्येनगरंनगरमध्येव्रजंतीगछंतीकिंभूतैर्जनैर्वा
ष्पांबुभिर्जलैर्बालितः कर्दमितोराजपथोयैस्तैस्तथा सगरुर्दयथास्यात्तथाव्याहृताः उक्तास्तोप
वादायेस्तैर्जनैर्बालंपौवलेपंकेशानिविस्रब्ध ३५ हतान्वयातानमहभैत्र्यबंधुभिनिर्वार्यभूयोनगरा
यनैरामात् सधर्मजन्मानिजकीर्तिनिर्मलांस्वरणवर्गांप्रापहंमंत्रसंगताः सधर्मजन्मापधर्मस्य ४४

जन्मयस्मात्सारामः सुरापगांगंगांप्रापकिंभूतःसुमित्रेणसारथिनासंगतः मिलितः निजांस्वकीयां
कीर्तिं तद्वन्निर्मलांनैरामान्नगरवासिनोजनाभूयःगरायतमर्थात्कर्माणिचेत्तर्थीन्तगरंगांतांनि
वंस्यपरावत्सकृतान्यातान् पश्चादागतान् अन्वगच्छतोमित्रबंधुभिःसहृपदेशैर्मज्जन्माङ्गथि
ष्टिः कोभिन्नमंत्रेणसंगतः नयप्रपन्नत्वात् निरामःस्याज्यतिषद्वाणीजेनगरेपिचेतिविस्क
तांयज्ञभूमिंप्रभवांपृथ्वीपुरंदयानांव्यसनाभिभूताम् आश्वासयंतीवसहंसवाणीपरस्पर्शगं
गालहरीसमीरैः तांसीतांद्रौपदींवागंगाभागीरथीलहरीतरंगास्तत्संगतैः समीरैःपवनैःस्पृ
ष्टातिःसहंसवाणपासहवर्ततेइतिसहंसवाणीतिगंगाविशेषणं आश्वासयंतीवसमाश्वासंदधं
तीवयापितुःवितानाश्वासयतिमाहसंपन्नवाणपादिनेतिकिंभूतांयज्ञभूमिउत्पत्तिस्थानंय
स्याःसांभूमिसंभवप्नासीता आग्निकुंडःद्रौपदीपृथ्वीनांपुरंदयानांसौंदर्येणाग्रेकीर्तनीयांव्यसने
नदुःखेनाभिभूतामाक्रांतामिति गुहानुबंधाद्गहनंवनंसप्राविक्षपचीरीजटिलोजटालैः समी
पिवान्मावरजोमुनींद्रैःसतांहिसंगोव्यसनापविनोदः सरामोमुनींद्रैर्ध्वनिविशिष्टैःसमीपिवा
न्संगतोबभूवगुहस्यनिषादाधिपस्यानुबंधादुपदेशाद्गहनंवनंप्रविवेशचीरीवल्कलधारीजटि
लोजटावान् सावरजःसलक्ष्मणःहिहेतौव्यसनापविनोदःव्यसनंकष्टंतदेवापविनोदःसमस्थः तत्रमतां
साधूनांसंगसमाजस्तत्संभोकस्तानोकेव पद्मेसप्रथिष्टैः गुहायाःकंदरायाःअनुबंधात्कंदरा।

मार्गेणागाहनं विपिने अन्यत्समानं गाहनं विपिने दुर्गे नाकवे कालिलोपिचेति विष्ठः बाह्यमात्रे तेति घा
रा॰ देवत्रहोत्रहाचकदिशति विष्ठः ३४ वत्सः सून्यश्वा राघेन गरितत्कर्तृर्जनः तद्वियोगापरिक्लेषाङ्क्ष
पां ५४ योमत्स्वममन्यत तस्य रामस्य तत्कर्तृर्जनोदशरथः सुत्समरणं श्रेयः कस्मान्नममन्यत स्वीचकार
५५ क्रतत्तस्य रामस्य वियोगेन विक्लेषेणायः पारिक्लेषाः कष्टं तस्मान्न दर्पेक्षया मृत्युः श्रेयानिति अ
न्येन हर्षीपिन गरेतेन सून्येतद्वियोगजानितत्कः त्ववर्तयारणपश्वेति पद्वेतेषां युधिष्ठिरादीनां त्र
त्यः क्रंती तेषां पार्थादीनां वियोगक्लेशान्मरणादपितत्क्लेषामधिकं तद्वेगाज्जनकं अमन्यत सोपं
मम ३५ तदा स भरतेनाथ पश्चात्कृतत्पश्रिया ज्ञत्वश्रेष्ठो वनेतिष्ठन्भेजे दत्तोचितक्रमम्
यदा दशरथो विपन्नस्तदा अपश्रीश्च कुलश्रेष्ठो रामो भरतेन भेजे संगतो बभूव रामाकु संधान परो
वनराजचाम पश्चात्कृता अनंत्सावीकृता अस्वीकृतात्पश्री येन सः वनेतिष्ठन्नवस्थितः इति
कुलश्रेष्ठविशेषणं कथं भेजे दत्तोचितक्रमं यथा स्यात् दत्ति याणं तत्रचितः क्रमः यद्व्राज्यान्ते
ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य राज्यपरिग्रहः अथानंतरं पत्तेकुलज्येष्ठो युधिष्ठिरः तत्राविधरेण संगतः
उचितक्रमं यथा स्यात् कथंभूतेन स्वभेकर्माणीरतेन दत्त्वाणं दत्ति यायां क्रमः क्रियाविशेषणं भा
तद्धाम धीरतरालोमनेनहूरमत्वयान्नवता वनान्तं रत्नमजामपि निर्ज्जानरीक्रपेतं संप्राप्स्यतो यो पि।
नमनश्शैथिल्यं चकार सरामो मनःशैथिल्यं न चकारार्थाहुनवामे पवासीं मनस्त्रकाभेन्या। ५५

यः किंभूतः रक्ताश्चत्ररक्ताः प्रजा यत्र एवंभूतां निजां नगरीमयोध्यामुपेतं गंतुं भरतेन सम्यक् प्रार्थि
थितोपि उद्दामा तद्भदाधीर्यस्य सः तं दाम धीः अतवलेचं चलः किंभूतेनेतरतेन च नागतं वनपर्यंतं
अनुयातवता कृतानुगमनेन तथा भीमासीनायस्य समाहिंश्रीन यदि सफपिष्टिरः पुरीं स
नगरीं इंद्रप्रस्थं गंतुं भीमसेनेन भ्रात्रा प्रार्थितोपि कथंभूतेन धीवतरलोभवतेन धीवतरः स्थित
रोयो लोभः तत्र रतेन योधंतस्य समनः शिथिलं च कारेति पाठे नत्र भ्रात्रा प्रार्थितो निजां नगरीमु
पेतुं गंतुं मनः शिथिलं स्वावद्धेलच कारेति योजना तं राजा तां दयावोपि विपुलां संजयाख्यिरं व
नान्निवर्तयामास कथं चिद्विदूरं सुधीः सुधीरामः कथं चित् तं भरतं वनात् निवर्तयामास अपरा
वर्तयत् राज्ञो दयावस्थस्य भ्रात्रां दयानो पिधारयन्नपि तं किंभूतं विदुरं धीरं विदुरानामा धीरकौ
रवाणां च मंत्रिणीति विश्वः तथा किं विपुलां सं विपुलो अमोस्कापोय स्वतं जयेस्त्रिरां निश्चलं
जयाख्यिरं सधंजयाख्यिरामिति वा सम्यग्जयाख्यिरं विपुलां महतीं राजा ज्ञापदे तं विदुरं कौरवमं
त्रिणं संजयः सारथिः विनतयाम स्थिवरं संजयाख्यिरामीति विपरे विसर्जयस्य लोपो वक्ताव्य इ
ति विसर्जनीयलोपः विपुलां महतीं राजा त्वां घोषं समानो प्रश्रंपुंः कथमपि लंभितस्य देवात्मा
भवः सत्र्यपरामं प्रतीतमाणा दायादं तद्दत्ततदीयमेव लक्ष्मीं नीकश्रीरिवनत्रपंनिषेवते स
प्रश्वं यां मिति सा लक्ष्मीः राजश्रीः तदीयं रामसंबंधिनं युधिष्ठिरसंबंधिनं वा दायादं भरतं कथोपतं

रा॰
पां॰
५५
48

वा निषेवते स्म अभिश्रियं । तदनु पश्चात् भरतः रामस्य अधिष्ठितिः सेवासु परामं समागमनं प्रतीक्ष
माणा दैवात् कथमपि प्रभ्रंशं प्राप्ता या सा मर्यादा राज्यात् । लंभितस्य प्रापितस्य आर्तिमर्त्यविशेषण या यथा पिता ।
ज्ञो राज्यात् परिभ्रंशः तदपि दैवकारितमिति दैवादिस्तुतेनानाक श्रीः स्वर्गलक्ष्मीः नहुषं राजानमिवेति
ते चित्रकूटाचलपादभाजां मखश्रियालंकृतदंडकानां क्रमेण ॥ भेजुः क्रमनाशनानि तपस्वि
नामाश्रममंडलानि ते इति तेरामादयः क्रमेण तपस्विनामाश्रममंडलानि तपोवनानि भेजुः
सेवन्ते स्म किंभूतानि क्रमस्य परिश्रमस्य नाशनं येषु तानि किं विशिष्टानां तपस्विनां चित्रकू
टनाम्नो चलस्य पादं प्रत्यंतवनं भजंतीति ये ते तथा मखश्रिया यज्ञसंपदा अलंकृता दंडकादंडका
वनविशेषा यैस्ते पक्षे ते उपदिष्टिरादयः तपस्विनां कथंभूतानां चित्राणि कूटानि शिखराणि यस्य
एवंभूतस्य पर्वतविशेषस्य पादभाजामिति तथा मखश्रिया अलमतिशयेन कृतानि दंडकानि
काम्यकर्माणि यैस्ते तादृशानां दंडको दंडकारण्ये काम्यकर्माणि च स्मृत इति निदार्णवः अलं
कृतकाम्यकर्मणां चेनामिति पाठे रामायणपक्षे अलमत्यर्थं कृतं काम्यमिष्टार्थदं कर्म यैस्ते
भारतेत अलंकृतकाम्यकं वनविशेषो यैः अवरोहितराज्येपि भर्तर्येकरसा आयत्तः तेन निरुपमा
शोभां तद्वधूः स्नुषा अवरोहितेति तस्य रामस्य वधूः सीता अजस्य पया अत्रियत्न्या तेन हेतुना
परामतिशायितां शोभां अंगरागादिना नित्यनीता प्रापिता तेन केनेत्याह सा सीता अवरोहिते ५५

राज्येपि त्यक्तराज्येपि भर्तरि एकरसा एकाकारा पतिव्रतत्वात् यत आसीत् एतेन स्वष्टुः द्रौपदी अनसू
यया नस्यनसूयाऽनसूयायाः हितत्वं तथाऽनसूयया पावनांशोभांनिन्ये शोभितत्वं से क्षणेन तेषां क्षण
दाचरः कश्चिद्विराधनामा रक्षः यन्महायुधः अरुंधयत्पंथानमहं तद्वः सतामुग्रागृहाणामिव विंध्यभू
धरः क्षणेनेति कश्चित्स्वदेशो विराधो नाम क्षणदाचरः राक्षसः तेषां रामादीनां पंथानं वर्त्म अरुंधत्
रोध क्षणेन महायुधः महासंग्रामान् रचयन् युध्यमानः किंवंतः सतां साधूनाम् अंतरं मर्म
स्पृशन् विंध्यो भूधर इव यथा उग्रराहुर्वं ग्रहाणां मार्गमरुंधेति एवं क्षणदाचरो राक्षसः किर्मीरना
माअग्रिमस्थलीके पतत्तद्देशगात् तेषां युधिष्ठिरादीनां विराधनो आचरयन् विराधनाराधनामे
वायत्नतो विराधनाम रचमानानां कर्वनित्यर्थः कथंभूतः महायुधः महाहवः तुल्यमन्यत् पुंडार
चमंडदोर्दंडयानैर्भिदन् स्थपिंडमानिलिप्यभूमौ संरभ्यात्यन्तायासं किर्मीरमेनं रक्षोनाथं राक्षा
सारिर्मिमाथ पुष्टेति राक्षसारिः रामः एनं रक्षोनाथं विराधं ममाथ विलोडितवान् शकुजागीति
भूमौ निलिप्य संपिंडयर्थाद्देहस्यभिदन् विदारयन् चंडैः प्रचंडैः दोर्दंडस्य चालितैः आहवैः आवध्यंप्र
चंडयेन सप्रचुराक्षः आहितानग्न्यादिषु इति निपातः प्रचंड आरब्धो वा किंभूतमेनं प्रचुरां संभृतं ते
न संरंभेन तपयन् अभितोयः पांसुधूलिस्तेना किर्मीरितं कर्बुरितं किर्मीरो नागरंगे च कर्बुरे राक्ष
सांतरे इति विश्वः एतेः राक्षसारिः भीमः किर्मीरं किर्मीरनामानं रक्षोनाथं ममंथ कथं संरंभा।
त्यन्तायास संरंभेन तपयन् यांसुः यस्मात्किं पापांतथा प्रोक्तं तस्य रक्षसां भयदानेन तैरलंकृतं तदंडकैः
हृतीक्षणाचारभंगात् वनस्य सहसावनभूरभूत् रक्षसामिति वनभूः काननभूमिः रामादिभिः हेतुभू

रा॰
पां॰
४७
47

नैः स्फीतीक्ष्णनाम्नाशरभंगनाम्नामुनिनाश्राध्याप्रभूत् सुभगाबभूव रक्षोवधाऽस्माह वनातापस
वृषेन शोभितेत्यर्थः किंभूतैः रक्षसांभयदानेन हेतुनाम्बलेकृतंभूषितंदंडकं दंडकारण्यंयैरिति
पक्षे स्थले स्तस्थैर्य कृतदंडकैः कृतकाम्यकर्मभिन्नैः युधिष्ठिरादिभिः वनभूः स्फुटमतिशायेन।
तीक्ष्णानांशराणांभाणानांभंगेनश्राध्यायुक्ताबभूव तत्ररक्षोभिः सहयुद्धत्वात् तपस्यया
त्वनानिष्येष्ठेन योमनुजेश्वरं स्वकालसंभवैः पुष्पैः कामदेवमिवर्त्तवः तामितितंरामंयुधिष्ठि
रं वा मनयस्तस्वनष्ट्याश्रातिथ्येवतिथिसंकवैः प्रतिग्रहीत्स्यनितिरहीनर्वतः मनुजानामीश्वरं।
राजानमृतनवस्त्रे पष्याकरत्नवोवसंतादयः कामदेवंस्मरंस्वकालसंभवैः पुष्पैः प्रतिगृहीतिप
तन्काव्यकर्त्तारंकामदेवंराजानंवा ॥ इतिश्रीहलयराणीप्रसूनकादंबमलतिलकचक्रवर्त्ति
वीरश्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजपंडितविरचिते राघवपांडवीये महाकाव्ये कामदेवांके
रामयुधिष्ठिरवनप्रयाणंनाम तृतीयः सर्गः ॥

अथारिवर्गं नरदेवसंभवो निराकरिष्यत्परमास्त्रतेजसा तदग्रयत्नाद्गुरुकार्यमुद्वहन्नुद्वहन्नांतरं प्रापशिवो।
पलब्धये अथ अनंतरं नरदेवसंभवो रामः वनान्तरं अन्यद्वनं प्राप जगाम शिवस्य कल्याणस्योपलब्
धये प्राप्त्यर्थं परमास्त्रस्य तेजसा अरिवर्गं शत्रुवर्गं राक्षससमूहं निराकरिष्यन् निराकर्तुमिच्छन् एतदे
व तत्र गमनहेतुः गुरु अतिशायितं कार्यं राक्षसवधरूपमुद्वहन् धारयन् पक्षे नरदेवसंभवोऽर्जुनः शि
वस्य महादेवस्य उपलब्धये प्रत्यक्षीकरणाय अन्त्यात्तपश्चरणेन वनांतरं प्रायत पः करणायेति भावः अ
रिवर्गं दुर्योधनादिकं शत्रूणां युधिष्ठिरादीनां कार्यं गुरुकार्यं शेषं समानं वराहवाधिरूपेण तपोभि
र्भावितः पुरः तेनागात्सिरयन्नष्टो वनेचरवपुः प्रभुः अयं अरातिः अराणसम्पातिः तेन रामेण हृष्टः तेन स
मं तत्र संदर्शनं बभूवेत्यर्थः किंभूतः वनेचरवपुः वनेचरशरीरवान् वानप्रस्थस्तपस्वीति यावत् प्रभुः प्र
भावयुक्तः तपोभिः भावितः तपोयुक्तः प्रकाशतां गतस्त्यतः पुरोग्रेयरः श्रेष्ठोयआहवः संग्रामस्तत्रा
भिरोधेनावष्टंभेन अर्थाद्रामस्य वरः श्रेष्ठोयआहवस्तत्राधिकोरोधो रोधणं यस्य तादृशीनेतिसामवि
रोधणां वा रोधो रोधणं वाणयोरिति मेदिनीकरः अरातिः जंभयोनोचवंगासेनमरोधुमानिति पक्षे ते
न अर्जुनेन प्रभुः रोधरः शिवो हृष्टः किंभूतः वनेचरवपुः किरातरूपधारी आगः अपराधः अर्जुनकृतमत्त
तिरयन् छादयन् पुरे अर्जुनकृतमपराधं अर्वनिस्यर्थः तपोभिरर्जुनकृतैः पुरोभावितः प्रकाशतां
गतः किंविशिष्टेन तेन वराहस्य सूकरस्य वाधीबाधकः रोधः वाणो यस्य तथा यस्त्रीरोधश्रद्दयोरित

रा॰ मरः। निबद्धतूणः कवची धनुष्मान्महर्षिभाग्यां समितिं प्रविष्टः असौ मृगव्याधवपुर्धरेण हरेण तस्योन्नति।
पां॰ भिर्व्यलोकि। निबद्धेति मुनिभिस्तपोवनस्थैरसौ रामः हरेण तस्यो व्यलोकि दृष्टः किंविशिष्टेन मृगव्याध
४८ वपुर्धरेण ः दक्षयज्ञभंगावसरे मृगव्याधस्य यद्वपुस्तद्धारकेन यद्वा मृगं व्यतेति मृगव्याधः व्यधयतेर्वधन्नृता
५६ दृशं यद्वपुस्तद्धारकेन यथा वो मृगयाइति तद्रूपेण कापालिकं विशेषणं आह निबद्धः पिनद्धस्तूणो येन सबद्धतू
णिरित्यर्थः कवची कवचवान् धृतकंकटः धनुष्मान् सचापः हरोपि तस्मिन्नवसरे एवमभूदिति तेन सा।
मयं महर्षिभिः पांस्यांशामनीयां समितिं सभां प्रविष्टः तत्सभागत इत्यर्थः पक्षे असौ अर्जुनः मृगव्याधवपु
र्धरेण किरातरूपेण हरेण समितिं संग्रामं प्रविष्टो व्यलोकि दृष्टः तस्यो र्थात् हरेण सह युद्धार्थमित्यर्थः समितिः
संपराये स्यात्सभायां संगमेपि चेति विश्वः तमग्रतो दर्शितविग्रहं प्रश्रयंकृत प्रसादं प्राणिपत्य मौलिना सज्जं
भजन्मानमवाप्य शांकरात्तनो धनुर्वेदमयं समादधे तमिति स रामः ज्यं भजन्मानमरातं संप्राप्य ततस्तस्मा
त् शांकरात् कल्याणकारकाद्गणस्यात् धनुर्वेदं समादधे जग्राह मौलिना शिरसा तं प्रथममग्रतः प्राणिपत्य
किंभूतं कृतः प्रमादो नग्रहो येन तं तथाग्रतः पुरस्ताद्दर्शितः विग्रहः शरीरं येन स पक्षे सोर्जुनः ततः।
शांकरात्किरातरूपिणः धनुर्वेदं समादधे किं कृत्वा मानं चित्तस्योन्नतिमवाप्य अर्थाच्छंकरात् किं कुर्वन् ऊंठ
प्रीं मौलिना सज्जं तं भजन् सेवमानः तथा च किं कृत्वा प्रथममीश्वरं प्राणिपत्य कथंभूतं अग्रतः आदौ द
र्शितः विग्रहः वैरं येन तं मायया किरातरूपेण तदनुग्रहार्थं दर्शितवैरं कृतसंग्राममित्यर्थः ततः कृतः ४८

प्रसादः येन तं कृतप्रसादं गोत्राङ्कः पृथिवीपृथ्वीत्यमरः इति सविभ्रयविच्छिन्नस्य पद्मालयोनेरधिगतपरमा।
ह्लोज्ज्ञासिन्नाणीकृपाणाः अभिलषितजयश्रीर्नाकधाम्नां निकायैवनभ्राविकृतवासः स्वस्थतां च प्रपेदे
इतीति सम्बन्धः स्वस्थतां स्वास्थ्यं प्रपेदे प्राप वनभ्रविवितस्मिन्वने कृतवासः सन् किंभूतः इति पूर्वोक्तप्रका
रेण ब्रह्मयोनेः ब्रह्मोत्पत्तिकारणाद्दग्नस्पादधिगतं प्राप्तं यत्परमास्त्रं तेन तज्ज्ञासिनो त्राणीकृपाणाणाय।
स्य तृणीनीलमानिर्धगोचेति विश्वः कृपाणाः खड्गः नाके स्वर्गे धाम येषां ते नाकधामानः देवा तेषां नि।
कायैः समूहैः अभिलषिताकाङ्क्षिता श्रीर्यस्य तथा ब्रह्मयोनेः कथंभूतात् विभ्रयविच्छिन्नस्य रात् अस्त्र
दम्भात् पक्षे सोर्ज्जनः स्वः तिष्ठतीति स्वस्थः स्वर्गस्थः तस्य भावः ऽत्ता तां स्वर्गस्थतां प्रपेदे प्राप्तः स्वर्गे विस।
र्जनीयस्य लोपो वक्तव्य इति विसर्जनीयलोपः अग्रेतह्रिष्यमानस्यानिवातकवचनाम्नो राक्षसस्य वधाय पश
केण स्वर्गं नीतः अतएव नाकधाम्नां निकायैरभिलषिताज्जयश्रीर्यस्य सः ब्रह्मयोनेः पौकरात् विभ्रयच्छि
न्नस्य रात् अंधकारस्य स्फुदनात् पोषंसमानं अर्ज्जुनेन यशः साञ्जलिं पतातास्य रिपज्जनितेन दिक्तटीः अथ
रोहिबलविद्विषः सभाविकलीकृतसुरारियोषिता अर्ज्जुनेनेति तत्स्य रामस्य चरित्रेण करणेन जनितेन
अर्ज्जुनेन यवलेन यशः साकीर्त्या बलशत्रोरिंद्रस्य सभा अध्यरोहि अधिरूढा किंभूतेन दिशां तटीः भित्तीः
अञ्जलिं पता यवलिम्ना अञ्जलिस्नाः कुर्वता विकलीकृताः सुरारीणां योषितो येन पक्षे अर्ज्जुनेन पार्थेन
बलविद्विषः सभा अध्यरोहि तेन ताहृशेन चरित्रेणोद्धारेण महत्संग्रामव्यापारेण जनितेन यशसाञ्जलि

रा॰
पा॰
७५
49

ता। दिव्जटीः कुर्वता तल्लमन्यात्। तस्मिन्नरापि वसता प्रदेशे लब्धात्मजालस्य मनोभवोथा तस्योर्वशीतल्ल
विलासवेशात्क्षपाचरी सन्निधिमाजगाम तस्मिन्निति तस्य रामस्य सान्निध्यं समर्दत्क्षपाचरी राक्षसी सूर्पन
खाप्याजगाम किंभूता मनोभवेन मर्मभेदेन मनसिजविकारेण अंधा विवेकशून्या तस्मिन्नरण्ये प्रदेशे वसता
कृतनिवासात् आगतस्यात् लब्धमत्वजालमत्वसमूहो येन तादृशात्तस्य सा कीदृशी तवशीतल्लस्य विलासवे
षा उर्वशीतुल्यो विलासवेषो यस्य तस्यार्जुनस्य सन्निधिं क्षपाचरी रात्रिचारिणी अभिसारिका उर्वशी अससाद
माजगाम किंभूता तल्यो अनङ्गरूपो विलासवेषो यस्याः मनोभवोथा कामकीलब्धात्मजालस्यार्थीकृत्य करा
त् घोषं समाप्तं अकामं चकमे सा तं तरुणां ज्यायसी सती वैषम्येन हि पुनार्योश्चटनामृतजीविका माधूर्य
नात्रवात तवशी वा तं राममर्जुनं वा चकमे आचकाङ्क्ष मं बोधायेति शेषः किंभूतं तरुणं युवानं अकामं तद्विष
याभिलाषशून्यं एकपत्नीव्रतत्वात् आनिरूपत्वाच्च कृतं ज्यायसी सती ज्येष्ठा सती हियता पुमांश्च नारी च
तयोः पुनार्यो वैषम्येण वयःकृतेन चटनायोजना मृतजीविका मृतं मरणं तत्स्याज्जीविका जीवनमि
त्यर्थः मृतजीविका मृतोपायः मरणकारणमिति केचित् आजीवेज्जीविका मतेति विष्णुः केचित्तरुणान्
तनं ज्यायसीं हृद्वामाह इति एतयो रुक्मयो वैषम्येण स्त्रियो न्यूनत्वेन पुरुषस्य ज्येष्ठत्वेन पुनार्योश्चटना मृत
जीविता मृतसंजीवनी उत्पाद्यः एतदन्याविपरीता या चटना मृतजीविका मरणकारणमेवेति च अत एव
प्राणदानिकारिणी हृद्वेति कामशास्त्रं त्वकोपसाष्ट्यांत स्मे प्रातिज्ञलक्ष्यामि राकृता कर्णनासापनोदे। ७५

पंस्त्रीणांपरवमानना साशूर्पनखेतितस्मैभृशंरामायभृशंक्रुकोपकीपंचकार प्रातिः ज्ञल्पात्प्रतिःकलाच
रणेनानिराकृताह्रीकृताअतोयतोहेतोःकर्णनासापनोदःकर्णनासाछेदः स्त्रीणामवमाननानाम्रया
मानः तेननस्याःकर्णनामच्छेदनंकृतमितिभावः पक्षेसाउर्वशीतस्मैअर्जुनायभृशंक्रुकोपयतःस्त्रीणां
मवमाननानारूः कर्णनासापनोदपर्वततत्स्वरूप्यर्थः अपलोपइतिपाठेलोपःछेदनं लूपूलपच्छेदनेइ
तिधातुस्मारात् सासर्वलोकैरपिक्रूरदर्शाविलक्षतांप्राप्यतदानदृष्टा तस्योरुषस्पशनिरोधकानिव्या
एतपवाक्यानिविनिर्जगाम मारात्क्षतीतस्मात्प्रदेशाद्विनिर्जगाम निर्गताकिंकृत्वातस्यरामस्यरामा
ससंबंधिनःपौरुषस्यपुरुषव्यापारस्यपराक्रमस्यप्रतिरोधकानिविपरीतानिवाक्यानिव्याहृत्य उक्त्वा
साकीदृशीसर्वैरपिलोकैर्दिक्पालैर्भूवनत्रयवर्तिभिर्वाऽः प्रदर्शाप्रदर्शनीयापतावद्रूपंतस्यानकेना
पिकृतमितिभावः तदानास्मिन्कालेविलक्षतांसलज्जत्वंप्राप्यतरुद्धानासाकर्णापनोदनार्द्धायोगपा
पक्षेसाउर्वशीततःस्थानान्निर्जगामतस्यअर्जुनस्ययत्पौरुषंपुरुषत्वंतत्प्रतिरोधकानिवाक्यानिव्या
हृत्यनपुंसकत्वप्रतिपादकानिपोषंतत्स्यं कृतवैरास्ततस्तेनखरदूषणसंगताः निवातकवचास्तु.रां
तंजगमुश्चकविद्विषः ततःअनंतरंहेतोर्वाइंद्रविद्विषोराक्षसास्तंरामंप्रतिशीघ्रंजग्मुःगताःकिंभूता।
स्तेरामेणकृतवैराःशूर्पनखायाःकर्णनासाछेदात निवाताःदृढाःकवचायेषांतेनिवातोदृढमा
नाहेवातस्त्रन्येपिवाश्रयेतिविश्वःकथंभूताःखरदूषणाभ्यांसेनापतिभ्यांसंगताउति पक्षेनिवातक।

रा॰
पां॰
५॰
50

वचादैत्यविशेषाः खरेणातीक्ष्णेन दूषणेनापरायेसंगताः तेनेंद्रेणसहकृतवैराः तमर्जुनं जनस्थानंवि
सृज्यायतेचास्थानेकृतोद्यमाः रणस्थानंजवाज्जस्मर्थं यमस्थानोपकंठगाः तेखरदूषणादयोजनस्थानं
दंडकवनस्थानंनगरंविसृज्यतस्मात्जवाद्वेगाद्रणस्थानंपंचवटींजग्मुः गताः रामेणसहसंग्रामायश्च।
स्थानेअकारणमेवकृतोद्यमाः अर्थात्समरायअतएवयमस्थानोपकंठगाः यमस्थानसमीपगामिनः
सन्निहितमृत्यवइत्यर्थः यद्वा भूलोकात्पंचमोलोकोजनस्थानंतंविसृज्यातिवातकवचाः अर्जुनेनसह
रणायजनस्थानंलंकेतिकेचित् जनेलोकेवास्थानमितिजनलोकोमहर्लोकात्परोलोकोस्त्रवापरेइति
विश्वः तत्समनयत् सांद्रास्यंदनवंशासिंधुरव्रदागंधर्ववृंदोज्वले रुक्माव्यग्रकराग्रपत्तिस्तनासंयतिवि।
स्तारिणी तंवीरंप्रतियातिवैरिनिकरेकल्यांतकादंबिनीगंभीरैरुरुजंबिभीरुभयदैः संग्रामभेरीरवैः
तंवीरंराममर्जुनंवालदीप्तस्यवैरिनिकरेशत्रुसमूहेप्रतियातिगच्छतिसतिसंग्रामभेरीरवैः समरडंड।
भिघोषैरुरुदेजंभिजृंभितमस्यितामितियावत् किंविशिष्टैः भीरूणांकातराणांभयदैस्त्रासजनकैः कल्यां
तेयुगांतेयाकादंबिनीमेघमालातद्वद्गंभीरैः तद्वत्नवन्महन्मंजैर्विस्तारित्यर्थः किंविशिष्टेसांद्राविविरुःस्यंदन
वंशोरथवंशः सिंधुराणांगजानांचव्रदासमूहैः गंधर्वाणांअश्वानांवृंदोनिकरस्तैरुज्वलेदीप्तेरुक्मेनव्य
ग्रंकराग्रंयस्यएवंयायातिष्ठतनापदातिसेनातस्याःसंयत्यासमृद्ध्याविस्तारिणीविस्तारवत्यश्रेवाजिवाहा
वैगंधर्वहयसैंधवसप्तिकाइतिविश्वप्रकाशः पत्तिर्नापदगोस्त्रियामितिच समंतात्सृण्णंत्यसमरपटह्या ५॰

नमधिरोधयामन्नाः कल्पद्रुमविरचनाविभ्रमभृतः नभोगत्ते चैनसं यनिहतयो यग्रहपराः कपोलोघत्वे
हथकरकाणिकादिव्यगाणिकाः नभोगंते आकाशमध्ये दिव्यगाणिकाउर्वशीप्रभृतयश्चिरुवभ्रमः दिवि
भवा दिव्यागणिकाः स्ववेश्याः कथंभूताः मृधे संग्रामे निहतानां योधानां समरक्षुरविसृतानां ग्रहणपराः
स्वपतित्वेनात्मीयत्वकारणासक्तत्वात् अतएव सात्विकभावोत्पत्तेः कपोलाण्डयंतीमक्षकंतीस्वेदप्रस
रस्पंदमंजलप्रवाहस्यकाणिकाष्ठवयासांताश्शतिसमंतात्सर्वतः समरपश्दहस्यप्रवृत्तसंग्राममवायस्यधा
नेषार्द्धं स्पाविंत्यः सयोधिरोधयायस्यात्तथासन्नाः उपागताः तयोर्द्वयोः संग्राममधिगायसमरागताइत्यर्थः
तथाकल्पद्रुमस्यपारिजातवृक्षस्य याविरचनातत्स्वक्षयारणप्रकारस्तस्याविभ्रमंविश्रतियाम्तातयोक्ताः
गंतोतृणिर्भकेजव्रोमध्येपनसकंटकेइतिमेदिनीकरः समानमभयत्र जावनपवनपातेदिक्षुविस्तारि
तायांवचलसमरथलीवाग्रायांनिमग्नाः परिमलितितवक्राः शोचनीयामवस्थामभजतपरितृणां
रुद्धपादः पतंगाः जवनेनिति पतंगआदित्यः मोचनीयांमवस्थांदशामवजतगातः किंभूतः बहलाप्र
ष्पराया तयोः समरयोर्थलीसंग्रामभूमेरुत्थापितरजः सैववाग्राजालविशेषोमृगबंधनीतस्यांनिमग्नः
पतितः जवनस्यवेगशालिनः पवनस्यपातैर्दिक्षुविस्तारितायांप्रसारितायामितिवाग्राविशेषणं।
अत्यैरपिवाग्रादिक्षुप्रसार्यंते तपउत्त्यः पततीतिअतएववपरअघतामलिनितवक्रः स्तानकुरवेः स्तोव
रुद्धत्वातुरुद्धपादोवरुद्धतेजाः रजसैवातिशोषः अत्यापिरुद्धपादोधूलिभ्रमरोभ्रानकुरवेतोवतीतिपतं

वां॰
यां
५१
५१

गाम्बलभेम्बालिप्रभेदेपञ्चहर्यंयोरितिविश्वप्रकाशः परितुलंशीघ्रंसमानमभयत्रपादारम्भ्यंत्रितर्यां
माइग्रथोम्भलः कलघोषभीषणं तदागतंबलमवलोक्यविद्विषां उपाद्येत्यपतिनंदनोदनुर्यंना।
यनः कालिशावराग्रर्यंयथा अनंतरं नरपतिनंदनंग्रामोज्जनोवाचयनहपाहयेजग्राह विद्विषां खर।
दूषणानांनिवातकवचादीनांवाबलंसैन्यंतदातत्कालेआगतंविलोक्यदृष्ट्वाकिंविशिष्टंतत्स्खलज्जि
हास्थितैः कलकलघोषैर्महावीरमाहैः भीषणंभयानकंयथायचनायचनंइंद्रः ज्ञालिमात्रूपंवराग्रयं।
श्रेष्ठास्त्रंरक्षतीतियथाइवार्थे भावात्तकमंत्रैभवार्णुकाद्याचनायचनश्चेतिविश्वः कोलाहलः कलक
लश्तुमलः विसारिणीमपिजगतींइन्द्रनंदनोमहारथाक्रमणासमग्रविक्रमः करोऽथतांविद्रुत्यविरोधि
वाहिनीं महोर्दयेर्मलयस्वोर्मिसंततिं जगतींइत्यस्पष्टंश्रीपामस्यनंदनोरामनार्जुनोवातांइंद्रनंदनोविद्र।
धविरोधिनीदेवविद्विषांवाहिनींसेनांखरादिसैन्यंनिवातकवचसैन्यंवा करोऽथ कृतवान् महारथा
नामाक्रमणेसमग्रोविक्रमोयस्यतथा रथैनैकेनमहाबलन्यस्माहंकारोअर्जुनःसलं महारथस्माविश्वैयो
युद्धयास्त्रविशारदइति मलयस्यमहाद्रुपेः समुद्रस्यऊर्मिसंततिंकल्लोलवलयंपरांयथांमलयपर्व
तोकणाद्विविक्रमस्तत्रमांक्रांतिमावेश्यास्थांतिसंपदीतिविश्वप्रकाशः तांबिनांद्विरदरथाश्वचारिणां
सिंहदंतांप्रहरणापंक्तिमज्ज्वलां विरोधिनामथिरणामकलदातां बलंकृपोऽन्यपस्तनपकपवमः स
पकपवनमपहतोरामोऽर्जुनोवाविरोधिनांखरादीनांनिवातकवचादीनांवाबलंअथिरणांरणोपक। ५१

लक्ष्यतां दध्यौ धारयति स्म पक्षः अद्वितीयः लक्ष्मीवैध्यो यत्र सपक्षलक्ष्मत्वस्य भावः पक्षलक्ष्मतेत्यर्थः वि
भक्तयोरव्ययीभावोधिरणामिति किं विशिष्टानां तरस्विनां बलवतां द्विरदैर्हस्तिभिः रथैः स्यंदनैः अश्वै
र्वाजिभिः च चारिणां संचारणशीलानां स्वस्थनिष्कूनामिति नियंतृभिर्धुधि पिवरतः प्रधावितः रथ्यावरग्य
वनपराङ्मुखीकृताः अदर्शयं दिशामिव केतनानामस्त्रकैः पराजयेरुडिति पलायतोपितां नियर्तभिस्मा
रथिभिः भ्रतनोत्प्रथाविताः प्रद्रुताः रथ्याः स्यंदनाः केतनानामस्त्रकैः ध्वजवस्त्रैः परः पवनैः संमुखवायुभि
भिः पराङ्मुखीकृतैः पश्चात्कृतैः प्रथि संग्रामे पराजये सति कडिति पलायतोपितां पीछ्रपलायनोपा
यं दिशामिवव्यदर्शयन् दर्शयंति स्म प्रकारामिव तीवेदयामासुरिति यावत् अथ आयतनक्षयतनयस्य
सर्वतः पतितस्य तस्य अरातिकरस्य हृतिकाः अनादरादरिष्टतनयस्य हृदयः सरोजिनीष्विव रजनीपतेरिवि
षः अनंतरं तत्पतनयस्य रामस्यार्जुनस्य वाहुहृदयः हृतिकांवश्वरिष्टतनामुखरादिसेनामुखानिवात
कावचसेनामुखवासर्वतः आपतत् आपातितः पतितस्य तस्य पारातिकरस्यानादरात् तमनाहृतेत्यर्थः
रजनीपतेः त्विषः सरोजिनीष्विव चंद्रकिरणपाते सति यथा पद्मानां संकोचो भवति तथा तद्दृष्टिपा
ते सति रिपुसैन्यानां संकोचो जातः तत्पक्षे अन्योपि यः मातुः प्रति याति सोपि प्रथमं हृषेषणां करोतीति त
त्कं च यं ध्वजमिव विक्रमश्रियो विजृंभयत्फणामिव रोषभोगिनः प्ररोहयत्विजयतरोरिवांकुरं व्यभाव
तभ्रुकुटिमत्तामुखेन मः सरामोर्जुनो वाभ्रकुटिमत्ताभसंकोच प्रकेतनमुखेनैवं व्यभावयत विभावितः

रां॰ यां ५२ 52

तत्रेक्षितः तत्स्वरूपमाह धनुजमिवेति विक्रमश्रियः पराक्रमलक्ष्म्याः भुजमिवेति उत्कचयन् तत्तोलयन्
तथा भोगिनः शेषस्य फणामिव विजृम्भयन् विस्तारयन् शेषो भोगीवफणाद्वेरित्यमरः तथा विजय।
तरोरंकुरमिव प्ररोहयन् उत्पादयन् भ्रुकुटीं बंधे नैवं लक्षितस्तत्पर्यः तत्रेक्षालंकारः भुजेन तद्भुजगं
निभेन भूभृतस्तत्त्रिगुणाविहितविश्रंपनः श्रवणूत्रयस्थराधिग्रहांतपायिनः स्वनिस्वनैरिवेममराय।
मायकान् भूभृतः रामस्यार्जुनस्य वा भुजेन भुजगाभिभेन सर्पसदृशेन विहितविधूननं विहितास्फा
लनं तद्गुणः स्वनिस्वनैर्निर्यपाद्वैः पारधिग्रहांतः तूणीकंदरांतः श्रंतः प्राह् — रूपतत्रस्तमान् साय
कान्ममराय प्रज्ञपयत् गरयतिस्मवतन्त्रिगुणातनत्र युक्तेन भुजरत्नकवर्मयुक्तेनेत्यर्थः विधीयतां
किमपिस्यपविरोधिनां परासुता किंतु परिभाव एव वा इतीर्यतं विश्रमन्तयोक्तस्यतापराशवलिः श्रव
णसमीपमासीत् तस्य रामस्यार्जुनस्य वा शरावलिर्बाणपरंपरा श्रवणसमीपं कर्णमेवेयमागमद
श्रयातिस्म अपतन्नरत्नागप्रकारः कर्णमूलं यावत्कृष्टयाहकश्च राजसचन्तेइतितत्रेक्षतितं विभ्रंस्वा
क्षिनेराममर्जुनं वा इति श्रवयोक्तं प्रष्टामिवेयताशातिलाषेव प्रश्नोत्तयोगोप्रक्षावेत्यमरः इतिकिमि
ति अपिशृथं संग्रामे विरोधिनां शत्रूणांपराभूता — — गतप्राणाभावप्राणशून्यता किंविधीयता किं
तु पराभव एव परिभवमात्रं विधीयतां किंतु प्रश्नो किंतु मंभावनायां स्याद्विभ्रश्रापिय स्पतेमदिनीकरः
अथस्फुरत्कुरतृणानादमेकुराक्षराममनाडपाहितमंडलाकृतेः विनिर्यरो निशितमुखाः शिलीमुखाः ५२

द्वयार्णवादिव वडवाग्निरिवेतयः अथ अनन्तरं नीराजितशराः पिलीमुखाः तीक्ष्णाग्रा बाणाः शरासनाद्
धनुषो निर्ययुः निर्जग्मुः उपाहिताः कृताज्याकर्षणेन मंडलाकृतिस्तदाकारत्वं यस्य तस्मात् पुनः किंभू
तात् स्फारनादगुणाः तिमायिना उल्लानादेन मेदुरादिति मायितात् द्वयार्णवादिव यथा प्रलयकाले स
मुद्राद्वडवाग्निहेतयः वडवानलार्चिषो निर्यान्ति अर्थात्तद्द्वाराय शिरोरगाः स्फुरन्ति सैन्यमाशरं जगा
हिरेन्ययमस्तवापचोदिताः विद्युत्स्फुरितं तत्र ज्वालिच्छायाः स्फुलिंगकप्रसरद्विषानलाकुलाः प्राण
हरत्वेनोरगाश्च यथा स्फुरस्यिपोः खरसानिवातकवचस्य दासेन्यमनवगाहनीयत्वात्सागरमिवत्र
गाहिरे विलोडयामासुः तन्मच्छपातिता वभूवुरिति यावत् तपस्तते नरामेनार्जुनेन वाचा याज्ञोदि
ताः प्रेरिताः पुनः किंभूताः विरंहनेनार्थाम्बराणां यत्स्फुरितं तत्र त्रं मन्त्राह्वानस्मात्मिच्छतं तोयस्फुलिंग
कप्रसारोस्य एवं भूतो विषानलस्तेनाकुला व्याकुलाः तलनेति पाठे तलनं ज्यायातवारणं तलं हस्ताम
गुलीस्त्राणं वाधायत इति परोक्षिताः प्रहरणापंक्तयोपतेन्द्रपात्मज्ञो हिमवतातिवाह्निनाम्यताः अनेक
धाविमस्तुरस्यतेन मोरवेरिव प्रतिदिपामं पावकाः पाराः पौमाश्रभिः खरादिभिर्निवातकवचादिभिर्वो
क्षिताः त्यक्ताः प्रहरणपंक्तयो न्नसमूहाः तपात्मजेरामेजेनेवा यततातितः रवेरादित्यस्य भावाः किर
णाः प्रतिदिशामिव भ्रस्वचरामस्यार्जुनस्य वाते पाराः हिमवतातितुल्याः तुषारपरंपरामहृपमाकाः प्र
हरणायंक्तीरक्षसंततीविनाम प्रतिदिशां विमस्य २१ रवेरयिकराः तुषारसंसतीर्तापयंति रणोद्यतं।

रां° यां° ५३
53

प्रथमसृष्टदाग्र्यावलिव्यलोकान्तविदशाजनैर्द्विषांबलं अनंतरं कलितकबंधबंधुरं ततः क्षणाल्लिलित
लसंस्तवायितं विदशाजनैः देवलोकैः संग्रामदिदृक्षया समागतैर्द्विषां प्राङ्गणां खरादीनां निवातक
वचादीनां वा तद्बलं सैन्यं रणे यतं समराय संनद्धं प्रथमसृष्टक्ताम्राग्र्यानामस्त्राणामावलिर्यत्र त
त् अनंतरं व्यतीतकालमेव तत्सैन्यं कलितकबंधेनाशिरः शून्ययोपकवलेन बंधुरमभूत् तं व्यलोकत
बंधुरं चोन्नतानतेति विस्मयः विलोकत विलोकितं ततः क्षणात् लितितलेभूत् लेसंस्तवायितं कबंधानां
पाते सति दीतितलेसंस्तरवत् शाय्येव जातं व्यलोकत संस्तर इवाचरति कबंधभावात् पिशीताशनानां
प्रन्तस्पत्तांज्ञदिमन प्रविष्टाः विनिर्ययुः कंठपथेन तेषां मूर्तास्ये वत्राणागणाः खरगेंद्राः तेषां पिशीताश
नानां खरादीनां निवातकवचादीनां वा कबंधभावात् शिरोहीनत्वात् तत्पत्तांस्त्यं ऊर्ध्वं तत्तांज्ञदिमभ्यंतरं
पूर्वं ये खगेंद्राः बाणा वराः अत्र प्रविष्टास्ते खगेंद्रास्तेषामेव कंठपथेन विनिर्ययुः विनिर्गताः मूर्ताः शरी
रिणः प्राणगणाः इवेत्युत्प्रेक्षा खगाः सूर्यग्रहे देवमार्गेतो च विहंगा मेरुरिति विश्वप्रकाशः अत्रं तं हेतुं वि
भावयति संमुखं पातितां शीरशतिस्वामिकार्यमनेन कृतमिति वा केचित्त खगेंद्राः पक्षिणो ये द्विषां कंदिम
नु प्रविष्टाः तएव कंठपथेन विनिर्ययुरित्यर्थमाचख्युः तत्कृता प्रविविशीतैस्मजीवशेषा मूर्धानः शि
तरुशानोर्कदाः परेषां संख्याशाकमिन रवीरमायतंतः खिरस्थैः कलितकचैरपाकियंत कलिताः गृ
हीताः कचा यैस्तैस्तैरवकृष्टैः तेषां खरादीनां निवातकवचादीनां वा मूर्धानः शिरांसि अपाक्रियंत हृतां। ५६

नीतानीत्यर्थः खेशाकाशे किंभूताः जीवाज्जीवितस्य योऽयस्तु नेमहद्वर्तते येनस्ववीरं णमसच्छेनं वा मूर्धिशि
तं किंविज्जीवितं तेन सहिताः संस्कारास्तत्र्वंजानिता हभिनववीरं — लक्षीकृत्या वतंतः शितेन ती।
दोनहयानेनोर्कराः भयंकराः । पीरसच्छेदवपाया येमाभिरांतत्रयताश्च मेवच्छेदनानंतरं मापिसं
स्कारवसानमच्छं तदित्यर्थः शरेणाक्षिन्नाशापको येन दृष्टोऽस्तु तयादंताभिव्याप्तिरिति तात्पर्यं एवं प्राण
इति पदे समंजं । पिरांसितद्धीपी खेऽश्ववोर्पितान्यलंनिषादिनां नभस्सिनिग्रहपचंद्रभिः पतत्रिणः प
णाक्रान्तमंडलभ्रमाः पदं दधुः परबलकेतुमूर्धसु परस्य पार्थोः खेरादीर्निवातकवचादेवाबलानां से
नानां केतुमूर्धस्वध्वजाग्रेषु पतत्रिणः पत्त्रिणः पदं चरणं दधुर्निहितवतः दाणं व्याप्याक्रान्तं मंडलभ्र
मणं यैस्ते नभसि आकाशे नि बांदिनां सारथिनां तस्य राम सपार्जुनस्य वा विशी खेऽस्ववेपितानिवं
तुभिर्निरयग्रहीता विचंद्रलोच्यांरिवयामिति विष्णुप्रकाशाः रणादितो परकारिद्वनोत्स्रणां पारत्त
तेऽस्थिरं कैरभिलल्लढेभयंकरैः ड्डतं पतत्खगपतितं ढ्डखंडितं भ्रमन्महाविषधरभोगभागीभिः रणादि
तोसंग्रामभूविपरस्य पार्थोः खरादेर्निवातकवचादेवा करिणां हस्तिनां कैरस्थिरमभिलल्लढेलक्षितम्
किंभूतैः भारद्वाजैः बाणाग्रैस्तैरर्थांतयोरिति भयंकरैर्भयानकैः ड्डतं ड्डतामित्यादिहेतुगर्भविशेषणां ड्डवे
पीडितस्तत्त्वतः खगपतेर्गरुडस्य तं डेन खंडितस्य भ्रमतो महाविषधरस्य भोगवच्छरीवर्द्धंगीये बांतैः
माधावलीविदलितकुंभिकुंभजाविरज्जिरेणाभ्रविमानिकोर्कराः प्रवर्तिताः प्रतिष्ठ खे मस्य संमदाजय

स॰ श्रियाहृयमिवराज्ञदृश्यः रणाभूविसमितिभूमौमौक्तिकानामर्कराः समूहाविरेजिरेशुभ्रभिः किंभूताः
पां धारावल्यावाणपरंपरायाविदारविदारितं यत्कुंभिकुंभस्थलं हस्तिगंडस्थलं तस्माज्जाताः तत्पन्नाः अथोत्त
५४ क्षत्तेश्चस्यरामस्यार्जुनस्यवाहृषीजयश्रियाप्रतिग्रावंसंग्रामेवप्रवर्तितनाः लाजहृष्टयइव कृत्तंघोरैर्विज
54 विभिरुस्सवाणां दिविभ्रमत्पवनवशाहृशोभत मनस्विनांमनइव विक्रमोर्जितं सविभ्रमंभुवनपरिभ्र
मायतं विजविभिर्वैरायशालिभिः उस्सवाणांछत्रं कृत्तंघोरैश्छिन्नं पवनवशाद्व्याकाशे भ्रममाणमशोभत
राजतेस्माकिमिव मनस्विनांमनइवयथा मनस्विनांमनइवसविभ्रमंयथा स्यादेवंयद्गगनस्य विभ्रममिति
मनोविशेषणं सविलासमित्यर्थः स्वविक्रमेणोर्जितं बलवत् उन्नतमितियावत् भुवनानां लोकत्रया
णांभ्रमणशीलतंमनइव तमीक्षितंप्रतिग्रावेमादित्तोयमाविरोधिनः दत्तप्रियस्यः दृणाछ्छैः न
भोगतास्सवादिसुरांगनामालोकयन्नवेमानिषदृष्टयः तंराममर्जुनंवाप्रतिग्रुवंसंग्रामेवमीक्षि
तं कृतोघमाविरोधिनः शात्रवः खरादयोनिवातकवचादयोवाल्लणादेवापीरैः दत्तापीरसः तत्काले
नभोगताः स्वर्गस्थाः अनिमेषदृष्टयो निमेषशून्यलोचनाः सुवेतिजामं सुवेयथास्यात् वालोक
यन् अवलोकयामासुः सुरांगनादेवांगनास्सवेयोयेषांतेनानिमेषो लोचनेयेषां ते देवमा तथाभू
ताः हृष्टाविषंतस्साविनिर्गनास्सविषादयंतो बलमप्रकाशाः सतोयदेव्योमानिदृष्टनस्साक्षे सदहो
ल्काइवतस्यवाणाः तस्यरामस्यार्जुनस्यवावाणाख्येरुर्गताबलं रिपुहृदयसैन्यंविशंतः प्रविष्टांतोहा ५४

ष्टाः विनिर्गत्ता बहिर्गत्ताः बहिर्गताश्च अशाकाशाः अदृष्टाः अतिवेगपालितादिति यथा मतो यदे मे चयक
न्तेव्योमनि दृष्टाः स्वाणेन दृष्टा महोल्का इव एकेषुगणा ये रिपवो विपन्नाः नत द्वितीयस्य पार्थस्य मासन्
भिंदन्ति भानोः प्रथमे तस्मान्शिशोषाः करा लोकाविलोकनाय अस्य रामस्य पार्ज्जुनस्य वा ये रिपवः स्वरा
दयो निवातकवचादयो वा एकेषु गणापकबाणेन विपन्नाः विदारिताः स्तो द्वितीयस्य बाणस्य पार्थस्य वेध्यं
नामन् न दृष्टाः अत्र दृष्टांतमाह भानोरादित्यस्य प्रथमे कराः किरणास्तमांस्यंधकारान् भिंदन्ति दा
रयन्ति शेषाः इतरे कराः लोकाविलोकनाय लोकस्यावलोकनमात्राय व्यत्तानक प्रकटितमानडंब
रामसंततो व्यत बहुरत्नभूषिता असखप्रदाणीकहतात्र कालिताः रणावनी विपाणी रिवव्यभाव्यत
सा रणावनिः रणभूमिः विपाणीरिव पण्यवीथिके वत्रभाव्यतलादिता विपाणिः पण्यवीथिकेत्यम
रः किंभूता व्यतानकेन उदित यटद्वादिना प्रकटीकृतो व्यक्तीकृतो मा— डंबरो मायन पात्र प्रपंचो य
त्रसा तथा आनकः पटहो भेर्यामिति विश्वप्रकाशः सस्संततः सर्वत्र अतुतेनवर्त्तलीकृतेन रत्नसमू
हेन भूषितं तथा अत्रसप्राणाव्ययः स्वाणीकोयस्मादेवं विधेन कृता त्रेणाश्रूरादिना कालिता समान्विता
आनक श्विरस्त्वमिति कोचित् लीवं प्रमाणे प्रस्यादौ मानध्वितो नता ग्रहेश्वति मेदिनीकरः दानां भो
भिः ऊं भिनां पं किलातां थावद्ध्यानी मिमी संतकर्ग्गा पादातानां मातचानाज्जिभूमिजं ज्याल तवं रक्त
जंबालसादा सांग्राजिभूमिः संग्राममही पादातानां पदाति समूहानां जंयालतं स्त्रीत्वगमनपी।

पां॰ लत्वं जघान हतवान् किंविशिष्टात् भिन्नां हस्तिनां दानांभोभिर्मदजलैः पंकिलोतो मध्यो यस्याः सा पंकमध्या।
पां॰ त्ताग्रं तथाहुः स्वरूपवाचीतया रथ्यानां सम्मर्द्दो रथ्या धावंती वा रथ्या रथ्यसम्मर्द्दात्तस्यानी सिञ्चन्तं तयाहुः।
५५ तेन सीमं तेन निस्तानान्नतयाऽऽर्गोऽर्गमाङः संचारार्थे तेन तं भालः पंकस्तेन मादो वस्मादो यत्र तत्त्वबालस्यैवले
55 पंके[illegible]तिमेदिनीकरः समधिकतमं माजो राजसनृत्तिर्विरेजे त्रुटितसुभटकंठग्रंथियंत्रप्रसूतैः रुधिरस्य
सरणाधाराचक्रवालैर्वितन्वन्नभिनवजलकेलीविभ्रमं दिग्वधूभ्यः आजौ रणे समधिकमत्यर्थं राजसृतुरा
मोजनोवा विरेजे राजते स्म किंविशिष्टः दिग्वधूभ्यो दिगंगनाभ्यः अभिनवजलेन या केलीतद्विभ्रमं।
वितन्वन् विस्तारयन् कैः रुधिरमेव कामसृणाचंदनं तस्य धाराचक्रवालैः समूहैः कथंभूतैः त्रुटितात्छि
न्नात्सुभटानां यः कंठग्रंथिः कंठबंधः स एव यंत्रं क्रीडाहेतुः तेन प्रसूतैः प्रेरितैः स्मरद्विषां तुंगतरैः कबंधैः
पतद्भिरुर्वीमविरंचकंपे आकृतं डिताग्रैरत्र कृत्तमूलैर्महद्रुमानामिव मध्यकांडैः उर्वीभूमिः सा विरंच्य।
कंपे चलिता कैः पतद्भिः पतनशीलैः तुंगतरैः पुष्टैः स्मरद्विषां दैत्यानां कबंधैः मूर्द्धहीनकायैः तत्रैव दृ
ते महाद्रुमाणां मध्यकांडैः मध्यभागप्रकांडैरिव कीदृशैः आकृष्यमाणं खंडितान्यग्राणि तत्परिभागायेषां
तैः अनु पश्चात्कृत्तानि छिन्नानि मूलानि येषां मीदृशैस्तैरुमध्यखंडैः भूःकंपते ऽत्यर्थः उपमा वा बाणाग्रा
तग्राणितवपुषांपेत्तुषांकुंजराणां मंगादंगात्कालिशदलितोत्तुंगभूष्ठानिभानां सद्यः प्राकृतः प्रतिदि
शामसृक्सिंधवो मेरुमूलात्प्रपञ्चे[illegible]फालरसत्सवितस्वरसौभाग्यभाजः कुंजराणां गजानां मंगादंगात्

संगात्तथा यः प्रतिदिवसं चतुर्दिक्षु प्रसरत्कुसुंभवीरुधिरनद्यः प्रादुः प्रसरंति स्म भगवतो कीदृशानां गजानां
बाणाघातपातितवपुषां बाणानां प्रान्तैः सपुच्छैः आपतितानि खंडितानि वंशविभूषणानि येषां तथा एवं
ये तेषां पतनशीलानां तथा कालियेन वज्रेण दलिताः खंडिताः ये तत्तुंगास्तथा भूभृतो गिरयस्तत्तुल्या
नां कीदृशेन यथाः मेरुगिरिशिखरात् भूमिपतन् योजनं पृथूकलानां रसस्य सरित्प्रवरास्ततो भागपथो भागीरथीति
ताः स्वर्गे जंबूफलरसस्य जंबूनाम्नेन नदी वहतीति शोणितप्रवाहसिंधुं रक्तनामानं तस्मासं नीहारसंश्लिष्टमसि
वाहखंडं कल्पान्तकालीढमिवार्णवांभः प्रावर्धत नाम संवाधनंदं बलं कथापोऽवमभूत्येषां परेषां
शत्रूणां खरादीनां गतिवातकवचादीनां वा बलं सैन्यं कथावशेषं प्रभूत् नष्टं सर्वमित्यर्थः तत्र दृष्टांतः
नीहारसंश्लिष्टं पद्मखंडमिव यथा हिमदग्धं पद्मजालं कथावशेषं भवति उत कल्पानलः कल्पान्तानलरवि
स्तेनालीढं दग्धमर्णवांभः समुद्रोदकमिव यथाग्निकल्पान्ते प्रावर्तत कालीन वायुना प्रेरितमभ्युदयं यथा क।
थावशेषं भवति तथा सर्वनाशो दृष्टान्तः इति स भद्रदर्शी विद्विषां संप्रमाथादिविरचितगुरुतुष्टिः भूर्भुवः
स्वः त्रयस्य विश्वस्य नितान्तश्रीवैवर्ण्यपरम्परायाः कृतशरणपतिः सोऽथः सोदराभ्यर्णमायात् समासः सोद
राभ्यर्णं लक्ष्मणसमीपमागतादागतः कीदृशः स भद्रदर्शी स भद्रान् दृष्ट्वा विद्विषां खरादीनां संप्रमथ्या
द्युधात् भूर्भुवः स्वस्त्रयस्य त्रैलोक्यस्य विरचिता कृता गुर्वी बहुला या भक्तिर्येन सः तुष्टिविरचितभक्तिरिति
पाठे भूर्भुवः स्वस्त्रयस्य विद्विषां खरादीनां विरचिता गुरोः पितुः भक्तिः आज्ञाकारित्वं येन तादृशः विश्वे

रा° पां° ५६ 56

दैवर्षिनिभिः ऋषिभिर्जेतास्ताश्रीः शोभायस्यसः पर्मधारार्थमर्पयंस्वरार्थवयन् कृतःस्वरयतेर्विंद्रस्यतो
घोयेनसः पद्मेसोर्ज्जुनः सोदराभ्यांकथिष्ठिरादिनिकटंमागात् विरचितागुरोर्विंद्रस्यभक्तिर्येनदेश
वधात् तल्पमनल्पत् सोयतीव्रविरहव्यथाहेतोः श्यामसतांश्रवणमार्गपावनैः आत्महृत्तकथनैः समा
दयेदारमोदमनः प्रहर्षणं अथानलरंस्वरामोर्जुनो वानाराणसीताद्रौपदीवातस्यसोदरस्यलक्ष्मण
स्ययुधिष्ठिरादेवासनसः प्रमोदंहर्षंसमादधेकरोतिस्म आत्मनोहृत्तस्ययुक्तस्यकथनैः कथानकैः
किंभूतैः तीव्राणांविरहव्यथानांदुःखविशेषाणांहरैहारकैः वनवासादिवीर्कंटविरहजानितायाव्य
थादेवानायावैत्तस्मादुपहारकैरित्यर्थः पुनः किंभूतैः तत्कर्णांस्पृशतांश्रसांश्रवणमार्गस्यकर्णवि
वरस्यपावनैः पवित्रजनकैः सोर्कंठयातीव्रविवियोगखेदान्नुज्ञोपपीडंप्रिययोपगूढः नरेंद्रस्तत्रसत
रांवभासेरत्येवयुक्तोभूविकामदेवः सनरेंद्रस्तत्रः रामः सतरांबभासेशुशुभेस्तार्किंभूतः भुज्जोपपीडंभु
जाभ्यामुपपीड्यप्रिययासीतयातनपगूढः आलिंगितः समस्यांचोपपदेइतिणमुल् कीदृशातयातीव्र
स्यवियोगस्यविश्लेषस्यखेदात्परिश्रमात् दुःखात्सोत्कंठयासोत्कंठयारत्याप्रयुक्तः कामदेवउक्तं
र्यश्वयद्वारत्याप्रीत्याकामदेवपतंकव्यर्कर्तव पद्मेनरेंद्रहृत्तरस्त्वेनः प्रिययाद्रौपद्यातल्पमनल्पत् ॥
इतिश्रीराघवपांडवीयेमहाकाव्येचतुर्थः सर्गः ॥ ॥ ॥ तीर्थानामभिरामनादचंद्रदंतः
स्पाखंतोमनिगदिताःकथाश्चादिव्याः पर्यंतोतगावननिम्नगाश्चकालंद्रायिष्टंदिनमिवतेसुखेन ५६

निवृः तेनामाद्ययोधाधिष्टिरादयोवाडाधिरं दीर्घतरंकालमेकादिवसमिवसुखेनातिक्रः नीतवंतः किंकृताः
तीर्थानांप्रयागादीनांगमनात्सेवनादृश्यंपापंनुदयंतः स्फोटयंतः दिव्याः कथाः उपाख्यानानिष्टाएवंतः
आकर्णयंतः मुनिभिः नादितानिव्याख्यातानितेनगानांपर्वतानांवनानामारण्यानांसंबंधिन्यस्मर्तिः
पश्यंतः नगान्वनानिसरितोवातगानांपर्वतानांवनानांवतंनसंसर्कंतीरेप्रवासालयकानेनशति
विस्प्रकाशः स्वाध्यायैरतिथिजनार्चनैस्स्माहोमैर्भूतानांबलिहरणैः स्वधाभैवैश्च संवासेष्वयमहतां
चतत्कथाभिः तेनैकंदिनमपिवंध्यतामनेषुः तेनामाद्ययोधाधिष्टिरादयोवापकमपिदिनवंध्यतां।
निष्फलत्वंनानेषुः ननीतवंतः एभिः सफलत्वमेवानेषुः कैः स्वाध्यायैः स्वशाखोक्तवेदाध्ययनैः इ
ज्यैः सहोमैवैश्वदेवहोमसहितैर्भूतानांबलिहरैस्त्रबलिकर्मभिः स्वधाभवैर्नित्यश्राद्धादिभिः महतां
मुनीनांचसंवासेस्तुवसतिषुतैः रुक्ताकथाउपाख्यानानिताभिर्धर्मकथाभिरित्यर्थः महाजगरस्तत्र
तुभीमसेनाभयंकरात् राज्ञः प्रभावाद्युधिष्ठिरोमहर्षंमहर्षयः महर्षयस्तद्वनवासिनः राज्ञोरामस्यप्र
भावादनुभावाद्रोमहर्षंरोमांचोत्कर्षंयुधिष्ठिरप्राप्तवंतः किंविशिष्टात् महताजगरेणाकदकेनसमग्र
कृतग्रस्तिर्याभीमाभयानकासेनाउतस्याभयंकरोतिशतितस्मात् तस्छदंकंकदकोजगरः कवचोपि
यामित्यमरः यदेराज्ञोयुधिष्ठिरस्यप्रभावात् महाजगरेणसर्पावपिषेणस्पकाप्रकारेणनत्वाष्टितो
योभीमसेनस्तस्याभयंकराद्भयदायकात् अगाख्याशापादजगरीभूतेननहुषेणाभीमोयुधिष्ठिरसंवा

रा॰ दातेन सुक्त इति शुश्राव सम्यक् द्वौ वंदितौ वृष्णी इति विस्मयप्रकाशः ३ स रक्षसां क्षोभयत्येन तयोर्गणेन युद्धेष
या॰ मसात्कृतेन ख्यातिप्रयातेन प्रबलस्य नप्तुः ईहं मनः क्षोभयति स्म भीमः सः रामः प्रबलस्य नप्तुः रावणस्य कुहं
५७ मनः क्षोभयस्मिहितिस्म क्षोभसहितं चकार किंभूतः भीमः भयानकः अत एव क्षोभकः केन यमसात्कृते
57 न यमाय कृतेन विनाशितेन रक्षसां राक्षसानां गणेन समूहेन ख्यातिं श्रवणं प्रयातेनेति रावणादिवधश्रव
णात्क्षुब्धमभूदिति भावः पक्षे प्रबलस्य नप्तुः जवीयसः दर्पमानसं सः भीमः क्षोभयति स्म रक्षसां सरोऽश्वरक्षका
नां राक्षसानां यमसात्कृतेन विनाशिना तेन समूहेन जवीयसत्र भीमसेनेन सयोद्धुमागत इति श्रुत्वा निशा
चरेषु व्यापितेषु तत्र महत्तमयशोत्सवगणपद्योवे समं सुनीन्द्रैः स एव मथुरावासप्रकृष्टदारा दवजस्म राजा स
राजः रामः तत्र वने स्वेवं यथास्यादेवं मधुवासापि वसति स्म पूर्वोक्तप्रकारेण निशाचरेषु राक्षसेषु व्य
पितेषु सत्सु किंभूतः अत एव महत्तोयो यशोत्सवस्य गुणपोषोषसाङ्गो यश इति मनोरंसहकृतं तर्पमस्तु
यं गुणपद्मदारत्तामिति विस्मयप्रकाशः स किंभूतः प्रकर्षेण लष्टाः हर्षिता दारा सीता अवरजो लक्ष्मणो
यस्य स तथा दाराश्च अवरजश्चेति द्वावपरजौ प्रकृष्टौ दारावरजौ यस्येति वा रक्षोवदादिति घोषः पक्षे राजा
युधिष्ठिरः दारा द्रौपदी अवरजो भीमादिः निपात्य वाः संरोक्षकाः इति ५ वनेऽपि सा संगत सत्यभामा मासं
भाव्यमाना सानि दारवर्गैः शुद्धो रष्टवैदर्थितो पनीतैः कृतावतंसाविराजराज्ञी सा राज्ञी सीता व्यथिते
न रामेणोपनीतैः पूर्वैः शुद्धैः कृतावतंसा कृतकर्णालंकारा राजबभो किंभूता मुनीनां दारावर्गैः पा ५७

तीसमृद्धैः संभाव्यमानाकृतीयचारा संगता सत्यभामा संगतासत्यं भादीप्तिर्या लक्ष्मीर्यस्यास्मीतथा
सत्यं कृते च पापध्ये तथ्ये त्रिशुन्नतद्दतीतिमेदिनीकरः पक्षेराज्ञीद्रौपदे दयितेन भीमेन कुबेरस्य
अपनीतैरप्युद्धैः शुभ्रैः स्वर्णकमलैः कृतावतंसासंगतासत्यभामाकृष्णपत्नीयस्यास्तथेति ६ त
तोरघव्याहृततयोषयात्रस्मरेंद्रसेनाकृतरोषबंधः अजातशत्रुर्यमराक्षितात्मामायीरिपुस्तद्वनगो
चरोभूत् अनंतरंमायीमायावान् कपटवेषधारीरिपुः शत्रुः रावणस्तद्वनेगोचरोभूत् तद्वनसा
गरः सीताहरणाय किंभूतः नजातः शत्रुर्यस्य स रामस्तस्यौघोयाज्यमात्तरक्षितआत्मास्वंयेनसतत
थाव्याहृतोऽप्रकाशितोयोघोषोयस्यएवंनिःशब्देनरघेनयात्रारामनंयस्यसतथारघस्यव्याहृतयोष
स्यानिष्पन्नस्ययात्रायस्येतिवास्मरेंद्रस्यशक्रस्यबलेसेनायांकृतोरोषस्यबंधनंयेनसतथा पक्षेरिपुः अ
र्योथनः मायीमायावान् कपटैरघेनव्याहृतायोषयात्राव्याजेनेत्यर्थः अजातशत्रुर्युधिष्ठिरस्तद्भय
मेनरक्षितआत्मायस्यस्मरेंद्रसेनायाः कृतोरोषणबंधोबंधनंयेनसतथातद्वनेदुर्योधनः समागमत्
अथस्फुरच्चित्रमृगोपलब्धेः दूरंगतेसावरजेनरेंद्रेतदाश्रमोपांतमवापलोभाज्जयद्रथोस्तीअतराद
यास्यः अनंतरंदशास्योरावणस्तनदाश्रमस्यरामतपोवनस्योपांतंसमीपमवापत् सीतायालोभात्
किंभूतःजयद्रथः स्यंदनोयस्यसतथारथः उतवथवेस्यंदनेचेतासिचापिविस्पष्टप्रकाशः कस्मिन्स
तिसावरजेसलक्ष्मणेनरेंद्रेनश्रेष्ठेरामेस्फुरच्चित्रमृगस्यसवर्णमृगस्यरूपस्यमारीचराक्षसस्योपलब्धे

दां॰ पां ५८ 58

प्राप्यैवंहृदमतिभूमिंगतेसतिसाकिंभूता॰ तीव्रंतरोवेगोयस्यसः पक्षे सजयद्रथः सिंधुराजः तीव्रत।
राद्यतिवेगाद्अतिलोभाद्धेतोःपंचमीतदाश्रमोपांतंयुधिष्ठिरवनसमीपमवापप्रापअश्राम्यः अश्राम
णीयः नत्वेवंयुधिष्ठिरेसावज्ञेभीमादिसहितेचैवमेणस्यहरिणविशेषस्यप्राप्येहृदंगतेसति ८ सत
अकृसांजितेमीनलोचनांनिरीक्ष्यमूर्तिंजनककान्यया श्रियः वपांप्रपेदेवाणीभिर्विगाहितंस्मरस्यमू।
त्वोमयवाउरत्ययं सरावणास्तत्रवनेस्मरस्यकामस्यवशामायत्ततांप्रपेदेप्रापनः किंकृतासाजनककान्य
यस्यजनकवंशस्यलक्ष्माइवतस्याःसीतायाः मूर्तिंस्वरूपंदृष्ट्वाममजन्मानिसालक्ष्मीः रामसेवा
भवेत्सीतीतिस्तनसांदृष्ट्वातथायतः मवभूवेतिसमुदायार्थः किंभूतांकृसरेकृसमस्वरूपेकज्जलेन।
वाश्रांजितेमीनतुल्येलोचनेशफरसदृशेनेत्रेयस्याःसा कीदृशां वपांवाणीभिर्जितेंद्रियैर्विगाहितंवि
शिष्टनिर्दिष्टंपरिणामविरमतादि अथवापूर्वोक्तेपेउत्पयंमत्यर्थम्भूतंमृत्योरेवयमस्यवशंप्राप
अनेनप्रकारेणमृत्स्मरेवास्येतिभावः पक्षेकृस्नांद्रौपदींजनकस्यपंचालस्यसजयद्रथः पोषंसमा
नं ९ आलोकसंभाव्यमसौविलोकतत्संगासौंदर्यमनंगाज्ञनः एवंवितर्कंमनसाचकारमहेंद्रियेल
न्मयतांगतेन असौरावणोजयद्रथोवाएव॰॰ मग्रेवक्ष्यमाणप्रकारेणमनसाचित्तेनवितर्कंना
नारूपंतर्कंचकारअकरोत् तर्कंकांक्षावितर्कान्हहेतपारेभकण्टेशतिविष्टः किंभूतेनमनसा।
साइंद्रियैश्चक्षुरादिभिः सहतन्मयतांतद्रूपत्वंगतेनअप्रामेनयत्रयत्रमनोयातिचक्षुस्तत्रसमवी। ५८

तीति तद्रूपत्वमुक्तं किंभूतः सः तस्याः सीतायाः रूपयावाश्चर्यं तस्याः शरीरस्य सौंदर्यं कांतिं विलोक्य दृष्ट्वा
अनंगेन कामेन नुन्नः प्रेरितः किंभूतमंगसौंदर्यं न लोके तेन नत्तेनेन संभाव्यं संभावनीयं अस्मिंल्लो।
के तादृग्रूपं न भूतं नाभावीति ॥ धाता ध्याननिमीलिताक्षितिकरः कैश्चित्पदार्थैर्न वैसृष्टेमां त
द्वपुष्युपवानियतं यागदृष्टमायामथात् यद्युन्मीलितदृष्टिदृष्टमखिलं नास्यादेतदीयं वपुः क्वाध्यानं क्व
पः क्व वा स्यान्नियमः क्वाश्रमवादेशतिः तं वितर्कमाह धाता प्रजापतिः तदेव वपुरुपवद्रमां सीतां दोष
दीं वायागादृष्टमायां यत्तद्भूमौ अश्रथात् सृष्टवान् जनकस्य रूपवक्षस्य वा यत्तद्भूमौ स्थापितवानित्यर्थः
किं कृत्वा न वैरन्यसाधारणैः पदार्थैः रूपादिभिः कैश्चिदवनिचनीयैः निर्वक्तुमशक्यैस्तेन रूपता
दिति विशेषः ध्यानेन निमीलितो मुद्रितोक्षितिकरः इंद्रियसमूहो येन एवं सन् तां दृष्ट्वेति निर्मायेत्य
र्थः कथमेवमित्याह यद्येवं नस्यात्किं च तन्मीलितदृष्टिर्यथा भवति तथाखिलं नाकाश्यं तदीयं
द्वयोर्वपुर्दृष्टं स्यात्तदा स्यथातः ध्यानं क्वतः स्यादेवेत्यर्थः तपः क्व स्यात् क्व च नियमसंयमः क्व च
सवादेशतिर्ब्रह्मलोकध्यायः तामिति एतदालोकनसमुद्भूतमाननमविधारणेथात्तरेतेव्यापाराभवेद्य
रत्तानिमीलितादा ध्यानस्य पतां यत्तद्भूमौ स्थापितवानिति वितर्कः विशिष्टस्तर्को वितर्को वित।
र्कोनुमानपरिशोधकः नियमो यंत्रनार्याच प्रतितत्तानिश्चये प्रतीते मेदिनीकरः ॥ अभियोक्तमात्म
विपिखिन्नाशिवं यदिदं रूपमेतदवलंब्य पुरा अयति ब्यात भावमयुरमपशरोनत्तनाभविष्यद्रपारीरशति

रा॰ पां॰ ५९ 59

अप्सरसमस्याः पंचेषुः कामः पुराऽपूर्वमेव तद्रूपमेतस्याः सीतायाः द्रौपद्याः वा तादृशं रूपं सौन्दर्यं स्वरूपं वा श्रु
त्वा विशिखेन स्वकीयेन बाणेन धीवं शंभुं ध्यानस्थितं समाधिस्थमभियोक्तुं यययति प्सतयात्मसकरिष्य
त एवं तस्य येन अशरीरो नाम विख्यातः अयं चाशरीरो भूत एतामवलम्ब्य यत्नमकार्षीदिति वितर्कः
अस्या रूपेण मोहनबाणः स्यादिति भावः तत्र अग्रे परहूतावधिकारेव संभ्रमेणासंत्राणोधानुनये प्र
प्रपन्नास्त्राणं त्वावधारणेऽशरणे इति विश्वः १२ सकामः कामोस्यास्यापि निजवपुःकोपचकितः प्रसूतानां स्वैर
सरसजनचित्तप्रमथने स्वयं लक्षीभावं किल निजशराणां परिहरन्ननंगत्वं गत्वा मम हृदयदुर्गं नि
विशते अस्यां सीतायां द्रौपद्यां वा कामः दर्पकः सकामः साभिलाषोपि संभाव्यते प्रकृतं च कथमेव
मित्याह निजवपुःकोपादात्मयत्नीरोषात् चकितस्त्रस्तः सन् मम हृदयमेव दुर्गं निविशते अनंगः।
त्वमशरीरत्वं गत्वापि अन्यापि च कोऽदुर्गं प्रविशतीति तर्कः किं कुर्वन् सरसानां शृंगारादियुक्तानां
जनानां चित्तस्य प्रमथने प्रकर्षेण प्रस्तुतानां निजपाणानामात्मीयबाणानां लक्षीभावं लक्ष्यत्वं स्वयं।
स्वयं परिहरन् त्यजन् परिहर्तुं भाकः अपि संभावनायां कामोऽर्हः सत्त्वस्य एतया क्रमशः दार्थानां कामका
र्कियाजुदेवेति मेदिनीकरः किलशब्दः तद्वार्तानां यां संभाव्यानुनयार्थयोरिति च अपि भिन्नक्रमे अ
नंगत्वं गत्वापि भिन्नक्रमे अनंगत्वं गत्वापि यतोऽस्यां साभिलाषापवा निजवपुः त्रस्तः स्वयमपि मत्वा
पिनिविशते हेतुमिति भवत्यतः स्वस्य स्वर्गलोकाधिपत्यं भवतु तत्स्वयं भीरपानंदनोध्यानल ५९

क्ष्मीर्भवन्तन्तदीयं तत्त्ववेपित्तृकल्पहस्तं नेत्रसहस्रं सततप्रफुल्लमनवरतं क्षुण्णं भवतु तदेतत्सकलं सफलं
यदस्याः सीतायाः द्रौपद्याः वापि दृष्टान्तां दृश्यन्तां योनयातो नयातः तस्येंद्रस्य राज्यनंदनोद्यानलक्ष्मीः ने
त्रसहस्रमेतत्सर्वं सफलं एतयोर्दर्शनेन सफलं स्यात् तदेतयोर्दर्शनाभावात्सर्वं निष्फलमिति भावः प्र
त्यान्तेनेदलणेवत्त्वावितिविस्मयप्रकाशः अविरतमभवदीनाजातसंस्कारजाड्यं स्फुटतरमनसत्तसन्न
हेनाकनाथं भवतियदिमईदृह्रपवेशांतरस्त्वस्थिरतरमकलत्रः स्यात्कथं गौतमोसौ स्फुटतरस्त्रेवेला
यां तिष्ठयेवा नाकनाथं स्वर्गपतिमिंद्रमरसं तं रसत्तानस्थूलं सन्नहेमत्यामहेरतोत्तानरसोहर्षरसः
स्पृंगारएववचरतः स्वादोऽभिलाषः स्यात्यादेदेपिरमोविषमितिकोपाः उक्तः अविरतमतवा तंमरवदी
नायां जातं संत्यन्तं संस्कारजाड्यं यस्य सततयाग्रन्योपिकफादिनाजडीकृतजिह्वोरसत्तोनभवतिकथ
मर्वप्रदिमईदृः ईदृश्यासीतायाः द्रौपद्याः वारूपवैशयोः साहजिकादिकायोरंतरज्ञो विशेषज्ञानवान्
यदिभवेत् तदासौ गौतमस्थिरतरमकलत्रः पत्नीरहितोनस्यादतः अरसंज्ञोमाविति वितर्कः ९७
अस्याः स्फुटं माल्यकदामयोति वीणीगुणोत्कर्षमलिम्नचानां कलापिनां कल्पयतीवदंडं शिखंडः।
भारलवणान्नुनांता चनांतः पाशत्कालः कलापिनां मयूराणां दंडं घातिं कल्पयति करोति उक्तः ।शिखं
डभारस्य बर्हभारस्यातिशाकरणात् स्फुटंतिश्रयेतर्के वा अस्याः सीतायाः द्रौपद्या वा माल्यकानां पुष्पा
नां दाम्ना मालया शोभते या वेणीतस्या योगुणोत्कर्षं स्तस्य मलिम्नचानांचौराणां अन्यस्यापिचौरस्याशि

रा॰ पां॰ ५ 60

रोचिष्केन हृष्यो वंशः क्रियते यो विंडवर्हं चूडयोरिति विश्वप्रकाशः नलिन्युचो मासमभेदे चौरज्वलनयोः प्रमा
नितिमेदिनीकरः १५ ईदृग्रूपप्रचयरचनारंभपांडित्ययोगाज्जातो देवज्ञगातिनिपुणो ऽश्लाघनीयो विरिं
चिः किं देतस्याः प्रसवविधिनायोगाकोटीनिविष्टं युक्तं भूमेर्बद्धमनन महेरत्नगर्भाभिधानं रिपुणोविरि
किभिर्ज्ञनिभिर्विरिंचिश्लाघनीयश्लाघ्याहीं जातो देवाद्दैवकृतमेतदित्यर्थः अतः ईदृग्रूपास्सीता
याः द्रौपद्या वा यत्तयोः रूपप्रचयस्य रचनारंभस्तत्र पांडित्यं कौशलं तस्य योगात्संबधादिति किं चान्यद
पि स्त्रनमहे मन्यामहे यदेतस्याः सीतायाः द्रौपद्या वा प्रसवविधिनाउत्पत्त्या योगमः कोटीनिविष्टं यो
गिकं भूरत्नगर्भाभिधानं रत्नगर्भा इति नाम रत्नं गर्भे यस्या इति नाम बक्रमनु महे मन्यामहे जातो ना
तो यउत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते १७ अनुदिनमपि गर्भं गाहतामंबराशौ ईदृक्रूपे रविबिंबे वद्धः प्रति
णोत अपि पुनरकलंकं मंडलं प्राप्य चंद्रः क्षालयितुमलमस्या नैव वक्त्रारविंदं चंद्रः प्रत्यहमंबराशेः स
मुद्रस्य गर्भमभ्यंतरं गाहतां तत्र तपः करणायेति भावः चंद्रो मुहुर्वारं वारं रविबिंबे वद्धः स्वशरीरं प्रति
णोतु दिलयतु लीनं करोत्विति यावत् तपसेति भावः तदा मंडलमवाप्य चंद्रः पुनरस्याः सीतायाः द्रौप
द्या वा अकलंकं निष्कलंकं वक्त्रारविंदं मुखपद्मं क्षालयितुं सदृशीकर्तुं नैवालं नैव समर्थः अतः उपा
करणेनापि तस्या हृद्यं नास्त्यादिति भावः १८ वनांतरस्लोकविभूषणाः विपर्यासस्वशोभानिजयैव का
त्या ह्रस्वामयाभाग्यवशेन मेयं मे यो पहृद्वैवसूर्याकलो वा उराशितेतार्था तस्या अग्रे स्थितेन मयामे ९

यंमीताद्रौपदीवावनांतरेभासयवषोनहृष्टाश्रवलोकितामेघोपरुद्धामेचछन्नात्मगौकस्यचंद्रमसः
स्वच्छस्तोकमलंभूषणांयस्यास्मानिजैवैवकांत्यापर्याप्तावरिष्ठूर्णशोभायस्यास्मा १९ आलोकमा
त्रादखिलोपिस्मोध्यान्माभूज्जन्मोमन्मथबाणवेध्य इतीवन्द्रनंतरारीमयोध्यवनांतमेघागामिता।
विधात्रा इतीवशनिहतात्विधात्राप्रष्टान्नूनंनिश्चयनेनारीमयोध्यत्यन्कावनांतमेघासीताद्रौपदी
वासमिताप्रापितेत्यर्थः आलोकमात्रादमुष्याः सीतायाः द्रौपद्यावादर्शनमात्रादखिलोजनोलो
लोकोमन्मथबाणवेध्योमाभूदिति २० नावलजलगर्भाद्रियंतेः सत्रविधात्स्फटिकजडरमयोहृ
प्यतेयपरागः इयमपिवनभूमौवर्ततेहंतबालानद्विजरातिनिधानंसर्वलोकप्रकाशा इयंसीताद्रौ
पदीवाबालायौवनापिवनभूमौवर्ततेहंतेतिवाक्यारंभप्रत्कामेवयनिधानंनिधिः सर्वलोकानांप्रका
शोनहिनिश्चीयतेनात्यर्थं हृष्टांतः जलदस्यमेघस्यगर्भादन्यत्रविधानावलनैवभिद्यतेपद्मरागो
पिस्फटिकजडरमध्येमरनोहृश्यते लसन्श्चातिपाठेपिदृश्यतेशोभतेखलुस्वादाकयोभायांजिता
मायांचसंतत्वनेवेप्सायायानामनिविघेपद्मरागोपदवाकयोरितिविश्वप्रकाशः हंतहर्षेनुकंपायांवाक्या
रंभविषादयोरित्यमरः यावन्नेंद्रहतनमायकदक्षिणाच्च सायंगरक्तकापिशंनवनांतदासीत् तासील
त्नसीतामितितर्कपरस्मराजातावद्भूवमदनायप्रदक्षिणेन्मा नेंद्रहतोरामोग्रधिष्ठितोवानसमा
यकेनबाणेनदक्षिणादर्दलिणगात्रप्राणितेयस्मारंगात्तस्परक्तेनरुधिरेणाकपिशंलोहितंनवनंता।

रा॰ पां ६१ 61

सीत् नवभूवयावत्तावद्देवराज्ञा रावणोऽर्ज्जुनयद्ध्योर्वा मदनाग्रयदक्षिणोन्मा मदनबाणेनदक्षिणाभा
गेव्रणोऽभ्रामीदितिकामाग्रयेनदक्षिणेऽर्मव्रणमस्येतिदक्षिणोन्मा इतिनियातः तांसीतांद्रौपदींवा
वाईक्षमीक्षं दृष्ट्वा दृष्ट्वा इतितर्कपदयर्वंतर्कयन् २२ गांभीर्यादिवस्थतोवतीर्यरागी संज्ञानमपिनि।
ज्ञमादत्तांतपस्वी कामित्वंकरभकरोरु कस्यदाराः कोवातेकथयवनांतवामहेतुः सतपस्वीतद्वेषा
पारीरावणोर्ज्जुनयद्धयोर्वा स्याहवतीर्यतांसीतांद्रौपदींवाते इति अग्रेवक्ष्यमाणंनिजगादउवाच सकिं
भूतः रागीरागवान् रागोऽत्ररक्तोमात्सर्यैइतिशाश्वतः गांभीर्यादेवेतिरथ्यादिस्तस्यविशेषणं गांभीर्या
दिवावतीर्यगांभीर्यंत्यक्त्वेत्यर्थः संज्ञानमपिस्वरूपतोज्ञानमेवव्याजेनतत्स्वरूपमज्ञानन्निव यथा।
अज्ञानंज्ञानंप्रश्नः क्रियतेतद्वत् किंतत् कामीत्यादिकात्वमसीतिज्ञातोनास्तिचप्रश्नः कस्यदाराः
पत्न्यासिवनांतवामेवाकोहेतुः कथयअंतश्चहो मध्यवाचकः करभः करिशावकस्तस्यकरवदूरूयस्या
इतिसंबोधनं करभोमणिबंधाद्धिकानिष्ठांतोहस्तस्तइतिविश्वप्रकाशः २२ मातेनष्टेऽपाचलचेत
सापिविस्फोटमाचष्टयथार्थमेव तस्यापित्वत्स्यंदपानांभ्रजाले। ध्यांतिंतयंतीवतमस्समूहं सासी
ताद्रौपदीवा तेनरावणोऽर्जुनयद्धयेनवाचलचेतसापिचंचलेनापिदृष्टासतीस्फुटंव्यर्थं यथार्थमेवा
स्वरूपमेवाचष्ट कथयामासतस्यापिरावणस्यार्जुनयद्धयस्यवात्वत्स्यंदयाक्षितंतमःसमूहंपापस
मूहंतदभिलाषजानितं दंपानांदंतानांसंभ्रजालैस्तेजःसमूहैःध्यांतिमयश्यामंनयंतीवप्रापयंती। ६१

तीव २५ योसौवितानाहितसोमकार्यः द्रोणिभजाद्दंजनकेततेन लब्धापिकृष्णाजिनयोभितार्यां
दितोकलत्रैततयोवसेता साहंसीतीतितिनामपश्चेउत्तरंकिंभूताजनकेननास्नाद्रोद्रोणिभुजाराता
कृष्णाजिनेनकृष्णपाख्वर्मणाशोभितायांदितोयत्तभुविलब्धापमेत्याभिजनोक्तिः अपिसंबोधनेक
क्षिवक्राचकलत्रेपत्नीतनयाउद्दिताचातेनयाः वितानेयज्ञेविहितंसोमकार्यंयेनसः सोमोलता।
विशेषः नेवेसोमलतायांदामोमस्नाहिनदीदितौवानरेचचक्रेवेचापित्रुदेवसमीरणाइतिकार्यंप्रयोज
नेइतिचविश्वः पक्षेहेतौदंकृष्णाद्रौपदीतेनराज्ञाजनकेनपांचालेनअजिनयोभितायांभुविलब्धा
सीतेवतत्सदृशीत्यर्थः आहितंकृतंसोमकार्यंसोमयागोयेनसद्रुपदः अत्यतत्समानंपातिर्ममवृत्ता
मयोषभृद्धत्वभाविरामोयमजातपात्रः भीमस्यभीमावरजश्चाजिष्णुनासत्यजाताभिरताचसाहं मम
पतिः स्वामीरामोदाशरथिः कस्यदाराइत्यत्रोत्तरं किंभूतंसत्रंदात्रियविशेषः अशेषाणांभूभृतांप्रभा
विप्रभाविस्पशीलः उनः किंभूतः अजातपात्रः अजातपात्ररिपुः भीमस्यभयानकस्याजिष्णुः जयनशीलः
भीमश्चेतिपाठेभयानकः अर्थापाद्दणांभीमोभयानकोवरजोलक्ष्मणोयस्यसः साचाहंअसत्यजातं
सम्बूद्धोयत्रतास्मिन्नाभिरताअत्यरक्ता पक्षे ममपतिरयमजातपात्रः युधिष्ठिरः भीमोभीमसेनः भीमा
वरजोजिष्णुरर्जुनः सायनशीलः सर्वत्रविशेषणंसाचाहंनासत्यजाताभिरता नासत्यजातावश्विनी
कुमारोतान्भ्यांजातोनकुलसहदेवौ तयोश्चाभिरक्ता अनुरक्ता पतिः कथंभूताअशेषाणांभूभृतांप्रभ

रा॰ पां॰ ६२ याविरामीयस्मात्तस्तयासर्वविशेषणंभीमस्याभिरतेति इत्यक्रमप्रयोज्यं २६ पितुर्निकेतंस्मस्त्ररात्रियंच
विहायसाद्दंममयप्रतीक्षा दायादसंक्रामितराज्यभारास्वभर्तुर्भक्त्याविपिनेवसामि साहंसीताद्रौपा
दीवास्वकीयस्यभर्तुः स्वामिनोभक्त्यामेवयाविपिनेवनेत्वमास्ति स्वामिभक्त्यर्थंमेप्राक्षिताम्मि इतिवक्तां
तवामस्योत्तरं किंकृत्वापितुर्वचनकस्यद्भुपदस्यवानिकेतंगृहंस्मस्त्ररस्यदशरथस्यपांडोर्वाश्रियंराज्य
लक्ष्मींविहाय त्यक्त्वा समयस्यक्रियाकालस्यप्रतीक्षमाणंयस्याः समयप्रतीक्षावतुर्दशवर्षाणिया
वद्वनवासः कर्त्तव्यइति समयःस्यात्क्रियाकालइत्यमरः दायादेषुसंक्रामितःसमर्पितोराज्यभारो
ययासा एवंचसमस्तमेवपदंतस्य दायादेषुभरतादिषुसमर्पितं दायादेनदुर्योधनादिनासंक्रांतोगृ
हीतोराज्यभारोयस्यावा एवंभूतस्यस्वभर्तुः रामस्ययुधिष्ठिरादेर्वाभक्त्यावनेवसामीति २७ इयंहिपूर्वैः
पदवीप्रदिष्टास्त्रीणांत्रिवर्गाधिगमस्यमूलं ज्ञातेषुकः खेदयथवाक्षितोयंयदेकभावेनपतिर्निषेव्यः
स्त्रीणामियंपदवीवर्त्मपूर्वैः प्राचीनैःवृद्धैः प्रदिष्टाकथिता किंभूतात्रिवर्गाधिगमस्यत्रिवर्गाणांधर्मा
र्थकामानामधिगमस्यप्राप्तेर्मूलमाधिकरणं मूलमाद्यंधीफाकोतिमितिविश्वः किंतत् यत् एका
भावेनचकयाचेष्टयायैकएवसत्यासखेदयथवाउः खेदाक्षितःपतिरेवनिषेव्यःसेवनीयः धवःप्रियः
पतिःभर्त्तेत्यमरः २८ इतिब्रुवाणांस्मरबाणखिन्नः सातिस्मपत्नीमनुजेन्द्रपत्नीं मनोज्ञहासांस्फुटदृहा
ससेनांप्रश्नवैभाषेप्रातिषिद्धभाषी २९ स्मरबाणैःखिन्नःयद्वयोःयाइतिपूर्वोक्तप्रकारेणब्रुवाणांभाष ६२
62

माणं मनुनैंद्रपत्नीसीताक्षेपदींवा उनबभाषे ऽवाच सकिंभूतः स्मरबाणेन भिन्नो दारितः भिन्नो सं
गतदारिणत्ताविस्मरः निस्सपत्न = प्राज्ञस्नूल्यः हृतद्वा संयथास्यात् प्रतिषिद्धभाषी विरुद्धभाष
णस्मून्यस्मूलः पकीर्तेयरकलत्र भाषणं प्रतिषिद्धमित्यर्थं सवाक्त भाषी वार्ताकीदृशीं मनोज्ञो मा
नोहरो हारो यस्यास्तां अयंभवाविद्धिरुदीर्यमाणः स्फुटो भवत्वं प्रति लोकवादः तृणमहानीलशि
लेवसहि किं करोत्यपात्रे वल्लीकामिनीति किं तदित्याह अयंभवतनेद्वद्दैरुदीर्यमाणो वसमाणो लो
कवादः लोकनिंदितवादो वा संप्रतीदानीं स्फुटं व्यक्तं भवतु अस्तितमेवाह तृणेति वल्लीति अथेयं का
मिनी ह्री अपात्रेयो रोहति सा त्किमासंगं करोति तृणमहानीलस्य मणिविशेषस्याशीलेवेति महानी
लमणिशिलातृणे सा किं करोति पात्रं भाजनयोग्यपोरिति विश्वः २९ इदंतु ते भर्तृजनस्य भाग्यं तवा
थवा प्राक्तनजन्मपक्तिः त्वयाविचारोक्तितया स एव न मुच्यते यद्दुर्गतोपि रक्षामितितत्प्रश्ने इदं व
समाणं तेतव भर्तृजनस्य भाग्यं दृष्टं अथवा तव प्राक्तनजन्मनः पूर्वजन्मकृतकर्मणा पंक्तिः परिपा
कः किं तत् यत् वनखेदे दुर्गतः कष्टाही वनवासी वा त्वया विचारोक्तितया विचारेण त्यक्तया स एव
पतिर्न मुच्यते न त्यज्यते तत्राविचारत्याग एव दुर्गतः सेव्यो न भवति दुर्गत इत्युच्यते अनात्मसंतारसमर्थ
मेनं सा त्वं विहाय यास्यसि हितं यतस्व अथास्ति कृतं तृणकाष्ठलोष्टैर्न राज्यहीनैर्नरदेव वंश्यैः ३२ सा त्वं त
था विधापन्नं दुर्गतं विहाय त्यक्त्वा आत्महितं स्वकीयहितं यतस्व तदर्थं यत्नं कुरु किं भूतं न आत्मनां

स्वस्य संतोषजीवनोपाये समर्थो अनात्मसंतारसमर्थो अत्र हेतुमाह राज्यहीनेनरदेववंशेयरक्षितक्षात्रं
कार्यं अस्ति रणकाष्ठलोष्ठैरपि क्षात्रं कार्यमस्ति स्वकार्यासमर्थत्वात् व्यतिरेकोक्तिरूपाणां कोपो
बलं यत मितितदभावे रणतुल्यतापि नास्तीति भावः ३३ भिन्नाहृतिं हरमपि भिन्नहृतां जाह्नवी सिं
धनश्च हित्वा नागान्नुपरतमदान्पंकजं याति भृंगी वीर्योदग्रं भजति नृपतिं प्राक्तनं प्रोज्झ्य पृथ्वी मा
रापेतास्सरसिजदृशां स्थूलतुल्या भवंति पूर्वोक्तानि दिशति जाह्नवी जाह्नवीनकन्या गंगा हरं शिवं जहाति
त्यजति किंभूतं भिन्नैवहृतानिर्वर्तनोपायो येन स तं तथा किंभूता सिंधोः समुद्रेन अत्र प्रविष्टा अतो निर्थ
नं विहाय मां धनवंतं भजस्वेति भावः एवमुपरतमदान् मदजलशून्यान्नागान् हित्वा पंकजं सरसि
जं मधुलुब्धा भृंगी याति प्रपन्ना भवति अत्रापि मधुयोगो हेतुः मदो रेतसि कस्तूर्यां हर्षे भदानयोरिति
मेदिनीकरः एवं वीर्येण बलेनोदग्रमुत्कृष्टं नृपतिं पृथ्वी धरणी भजति सेवते प्रार्थनं प्राचीनमबलं
अवनीपतिं त्यक्त्वा प्रोज्झ्य सरसिजदृशः कमलनयनायाः अंगनायाः मारापेतानिर्थनाः पुरुषा
स्थूलतुल्यास्तुच्छाः अनाश्रया भवंतीति यद्वा सरसिजदृशोपि पुरुषास्मारापेतास्मारोपतनं तेनापो
तारहिताः अंगनानामित्यध्याहार्यं तूलतुल्या भवंतीति मारो बले मज्जानि चाश्यिरत्वेन्यायपथेन च
सामामीतिकोशः अतोयं तपस्वी त्याज्यः मां रत्नाकरतुल्यं नागतुल्यं सरसिजदृशां बलिष्ठं भजस्वेति
अहं यवासंदरिसिंधराजः कुबेरसंपत्प्राप्तियोगलक्ष्मीः यो रावणाविद्विषतामसाध्यस्तमागतं मां

भर्त्तभर्तृभावात् ३४ शेत्सन्त्याद्विदमेवस्फुरति सुंदरीतिगौरवापादकसंबोधनंअहंएवात्तरुणसिंधुराजः
सिंफः समुद्रस्यराजाताात्पर्येणभूमेरीश्वरः कुवेरस्यापनदस्यसंपदोलक्ष्म्याः प्रतियोगिनीस्तुष्मी
लक्ष्मीयस्यसः यस्मादहंरावणोनामेतिविदितोदेवानांअसाध्योजेयः तंमांलंकाधिपतिमागतंभर्तृ
भावात्पतित्वेनभज पक्षेहंसिंफनाम्नोदेशस्यराज्ञाजयद्रथः कुवेरसदृशधनीरोतिइतिरावणोम
हाबावभूकः सात्यक्ताशोकात्रदिलासशोकेरुधानलक्ष्मीर्यथाशोभयंती सुरुणालूनप्रसवावतंसा
साकंमयासंचरसिंफदेशान् ३९ सात्वंमयासाकंमहसिंफदेशान्समुद्रप्रदेशान्संचरगच्छक्रीडार्थ
मित्यर्थः त्यक्तः शोकोयथासाअर्थामत्साहित्यात् अशोकस्यवृक्षमशोकंतेजोदिलामयानलक्ष्मीः
अपवनशोभांतयाधिकंशोभयंतीतयाधिकेचेत्यनुशासनात् त्वंकीदृशीमत्पाणिनालूनेनाच्छिन्नेन
प्रसवेनपल्लवेनाऽवतंसः कर्णालंकारोयस्यास्सापक्षेसिंफनामदेशात् द्रौपदींप्रतिजयद्रथवाक्यं
सातेनवाक्येनअभिमंत्रिताधिवाताहताविद्युदिवस्फुरंती अलंप्रलापैरयथार्थेपावेत्युक्त्वापराङ्मुख
खीबभूव सासीताद्रौपदीवाप्रलापैरनर्थकैर्वाक्यैर्निरर्थकैर्निःफलैः अलंपर्याप्तंपापपापिष्टापया
हिद्रमपसरगच्छेत्युक्त्वा विधायपराङ्मुखीबभूवहृताकिंभूतातेनरावणेनजयद्रथेनवा पूर्वोक्तम
भिमंत्रिताविक्रांतसांत्वनादिस्फुरंतीसरोषकंपयत्नेत्यर्थः वाताहताविद्युदिवयथावातेनाहता।
दृष्ट्वाविद्युत्कंपतेधाराहततेतिपाठेतिधारानिरंतरजलपातः यदातयाप्रार्थितयापिभूयःश्रीरेवया।

रा॰ पा॰ ६८ 64 शोणाद्रुकापथिद्धः विकारमामाघतदासतीअंबलेनतांहर्तुमियेषबालां ३७ भूयोवारंवारंप्रार्थितया
विमांभजस्वेतितामप्याचितयासीतयाद्वेषयावायदासरावणोजयद्रथोवापविद्धःक्षिमोनिरस्तः
श्रीयुक्तयारेवयानर्मदायाक्षितः शोणेनदद्भवतदातीव्रमतिशायितंविकारंविपरीताकारंमन्मथज
नितंभावमासाद्यबलेनपाप्तयातांबालांहर्तुंमुपहर्तुमियेषपेक्षदिति प्रयातिदर्पीदिवदानवस्त्रयीं
विडंतदाःपर्वाणिचंद्रिकामिव नदीरयस्त्रीरलतामिवोत्त्वेसतांजहारप्रसभेनभामिनीं ३८ सरा
वणोजयद्रथोवातांसीतांद्रौपदींवाआतिदर्पोदानिरोधात्मामर्षाद्धाप्रसभेनहठात् भामिनीमतिसुं
दरींजहारहृतवान् प्रराष्ट्रवंदानवस्त्रयीमिववेदत्रयीमिवाविडंतदीराहुः पर्वाणीचंद्रिकांचंद्रज्योत्स्ना
मिवयथापहरतिनद्यास्सरितोरयोवेगः उत्त्वेआथिकजलेतीरजांलतांप्रततिमिवापहरति तथागा
तातामवलोक्यविकलांतदातनादैः प्रतिनादमेधुरैः गुहाश्रवेणिर्झरवाष्पवर्षिणीस्वयंतचक्रंदेव
अरुदद्दिवकैर्गुहाः कंदराणस्तापववस्रावाणिवक्त्राणिनेसाकिंभूतानिझरापववाष्पाणस्तद्वर्षिणीक्षुशि।
प्रक्ताअपिवाष्पस्रावोरुदंतिकंदरा अपितघाकिंभूतैः तस्यास्सीतायाद्रौपद्यावाआर्तनादस्यप्रतिषा
द्देनमेदुरैः तथागातांतद्रूपापन्नांरावणेनजयद्रथेनवाहृतांविकलांमार्तनादेनक्रंदमानांविलोक्य।
ति चलजटायौवनसीक्षितिहृत्तावलोक्यचौर्येणाहृतांपरेणतां तदेयकेलीहरिणीगणोः समंवि
रायच्चक्रोशावनेद्धिजावलिः वनसेमाणीतिहृतापरेणाप्यत्रतारावणेनकामाविष्टेनचौर्येणापहृतां ६८

सीतां क्रंदमानां विलोक्य दृष्ट्वा द्विजावलिः पक्षिसमूहो वने पिपि इति रायं अक्रोशत् च क्रंदत् दीयते लतासंबंधिभिः
केलिगृहद्रुमाणीनां क्रीडाभूरुहाणां शाखाभिः सह एतैः समं सह किंभूते तस्मिन् चलन् राक्षसे जटायुः पक्षिवि
शेषः यत्र तत्र अनुद्धारायेति घोषः पक्षे द्विजावलिर्ब्राह्मणपरंपरा दंतविप्रांडजा द्विजः इत्यमरः किंभूतां
चलजटारोषेणाचलंतीं जटायुष्मा मालटालग्नकचे मूले साम्यां प्रदेशे उत्तर्जटीति विश्वप्रकाशः यो
वनसीम्नि यो वनदशायां तिष्ठता पत्रेणं जयद्रथेन तां द्रौपदीं ४ आकृष्यमाणः प्रसभात् द्विवोक्षेल
दात्तनादेन निजया रुषा च तरावत्तल्लस्य करोथ मार्गेत्त वेत भीमः खगराट् समानः ५ तस्य रावणस्य
मार्गवर्त्म भीमो भयानकः खगराट् जटायुः समानस्माभिरामः करोथ कथतः किंभूतस्य तस्य तरावत्तो
वरोयुक्तस्य पीडं गच्छतः कथंभूतः सः तस्याः सीतायाः आर्तनादैरांतस्वैनैर्निजया रुषा रोषेन प्रसभा
देगादाकृष्यमाणः आनीतः तज्ञवत्पक्षे पक्षे भीमो भीमसेनः तस्य जयद्रथस्य खगराजोकंडलतलमा
नस्तत्सदृशः अन्यत्समानं परंपरादेव विहंगत्वं हंसोः प्रहारैरंकितगात्रयोर्मिथः प्रकर्षविस्मापि
तासिद्धचारणं तयोरभूत् संगरकर्म दारुणं ५० तयोर्जटायुरावणयोर्दारुणं भयानकं संगरकर्म संग्रामा
कर्म अभूत् बभूव प्रकर्षेणात्युत्सातिशयेन विस्मापिताः सिद्धाः खेचराश्चारणा गंधर्वादयो यत्र किंभूतयोः
परंपरम् अन्योन्यमादेशेऽन्यस्पर्धया विहंगचपावितोरंहो वेगो ययोस्तौ तथा पक्षे तयोः भीमजयद्रथयोः
सिद्धाश्चारणाश्चेति द्वंद्वो वा सिद्धास्त एव चारणा इति कर्मधारयो वा। चिरप्रहारक्षितपक्षमेनं निगत्यकं

रा॰ पां॰ ६५
65

ढास्थितजीवशेषं सभीमसेनः स्वबलेनातिन्येतां धर्मराजाश्रितदिक्सुखां तं ४४ भीमासीनायस्येतिः
भीमसेनेनरावणः स्वबलेन स्वकीयसमर्थ्येन तां सीतां धर्मराजेनयमेनाश्रियं दिक्सुखां तं दक्षिणां।
दिशं लंकाभिमुखं निन्येनीतवान् मः इत्यस्य विशेषणं भीमसेन इति किं कृत्वा पवनंजदायुपक्षिणं नि
र्दयपराभूय किंभूतमेनं चिरं प्रहारेणादितः खंडिताः पक्षायस्य तं कंठमात्रस्थिताः जीवशेषोय
स्य तं सीताप्रहृति कथनाय जीवशेषं ३ स्वार्थः पक्षे सभीमसेनो हृकोदरस्तां द्रौपदीं धर्मराजेनयमा।
धिष्ठिरेणाश्रितं दिक्सुखां तं यत्र पृथिव्यां शिरस्थानं प्राति निन्येकंठास्थितोजीवशेषोयस्य ― ― ― ―
दिति चिरप्रहारं णादनातो पक्षौ पार्श्वौ यस्य तं पक्षो मासार्धके पार्श्वे गरुहे माध्यविरोधयोः केशादेः
परितो खंलेसाविसहायशोः ब्र ‾ रंध्रेयत्नं त्रेण च वाजिकुंजरयाश्वयोरिति मेदिनीकरः निशाच
राणामुपरोध कर्त्रीं प्रथापकामं कृत तस्यां तवनापि निनायस्याशोकवने सकालं न मृत्युना व्यथजी
वितेन कक सासीतामशोकवने षुकालं निनाय स्रातिवाहयांबभूव नविद्यते शोको यस्माय
त्राति स्रभमूचकतेन तत्रावस्थिति रिति भावः नष्टूत्वनामरणेनवानजीवितेनसौख्येनकिं तु।
डः खेनेत्यर्थः किंभूता हेतुगर्भविशेषणं निशाचराणां राक्षसानां पत्या स्वामिना रावणेन तत्परोधक
र्त्रीं प्रहारकेनापि क्रमवरोध कारकेन प्रकाममत्यर्थं कृतसांत्वनापि प्रबोधनादिनेति शेषः पक्षे
साद्रौपदी शोकप्रधानेषु वनेषु कालं दोपंचकार निशाचराणां हिडंबादीनामपरोधकर्त्रीपा।

त्याथवेनभीमेनकृतसांत्वनाविशेषंसमानं ४४ ततोवनेभ्रमतेशशंस भर्त्रेप्रजानामरणिंशि
यांस्वं द्विजोत्तमः कष्टंगतः श्रमेणापरेणाविप्लवहारिणापनीतां ४२ अनंतरं द्विजोत्तमोत्तदार्यः
प्रजानांभर्त्रेरामायपाशुत्राणास्ववर्णेनापनीतांस्वांप्रियांसीतांशशंस कथयामास किंभूतायव
नेभ्रुतदंतसंथानार्थंसीतान्वीक्षणार्थंभ्रमते इतस्ततोभ्रममाणाय अरणिंमंथनकाष्ठमिव
तेजसामस्तनैः स्वास्यकृत्यतेस्थानंप्रजानामित्यनुवजते अरणीवह्निर्सत्तानादयोर्निसक्त
दारुणीतिमेदिनीकरः कष्टंकष्टंगतः अर्थाद्युधजनितेनश्रमेण किंभूतेनाविप्लवहारिणा विप्ल
वस्तोहरिर्यस्मात् पक्षे द्विजोत्तमोब्राह्मणः प्रबोधाः धौम्याः प्रजानांभर्त्रेयुधिष्ठिरायापहारिणा।
रूपेणाधर्मेणाघतीनामरणिंशशंस परोक्षात्निक्षायितेनश्रमेणकष्टंगतः विप्लवदितिद्विजो
त्तमविशेषणंअन्यत्समानं ४५ वनेभ्रमतस्तस्यपदवींविचिन्वन्निजानुजप्राणभयेयातेन कबंध
भूतेनपरिभ्रमाणः केनापिभूतेनमसंगतोभूत् सरामः केनापिभूतेनानिशाचरेणकबंधरू
पेणापीरोद्दीनत्वात् पीडितःसन् संगतोबभूव तस्याःसीतायाःपदवींमार्गंविचिन्वन् जि
ज्ञासमानः निजानुजोलक्ष्मणस्तस्यप्राणभयेप्राणापहर्तोऽयतेन कृतोयमेनानिर्जंस्वी
येचानित्येचेतिमेदिनीकरः पक्षे सयुधिष्ठिरः केनापिभूतेनप्राणिनासंगतोबभूव किंभूतेन
केजलेबंधभूतेनप्रतिबंधकेन ------ जलेभुकमितिमेदिनीकरः निजेआत्मपक्षे अ

वा॰
पां॰
९९
66

नुजानां भीमादीनां प्राणाभयेऽप्यतेनेति अस्यावनेपदवीं विचिन्वन्नतपवपरिश्रमार्तः ५६ स तेन पूर्वं
कृतविग्रहोपि तस्यान्तार्थप्रतिवाक्यदानैः श्रुमांदिनोति स्म मनस्तदीयं न याति को नाम वशं गुणा
नां सकलबंधः तदीयं रामसंबंधिमनश्छिन्नं श्रुत्वा मत्स्यर्थं धिनीति स्म अप्रीणायत् तेन रामेणाऽस्याभि
प्रेयस्य प्रतिवाक्यदानैः प्रत्युत्तरदानैः अर्थो विषयानननयोर्धनकारणवस्तुत्र अभिप्रेये च प्राप्यत्वं
निवृत्तौ च प्रयोजने इति विश्वः हेतुमाह को नामेति गुणानां वशमायत्तं को नाम न याति अपि
तु सर्व एव पक्षे सत्यार्थिष्ठिरस्तस्य धर्मस्य तत्कार्थस्य प्रत्युत्तरदानैः चतुर्थं हन्ति पंचमे वाशाकं
पचति स्वे गृहे अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते इति प्रश्न प्रतिवाक्यं ५७ ततो वधाविष्कृता
दिव्यदेहान्निहितोपदेशं प्रतिपद्य धर्मतः निजात्रजापत्प्रतिमोक्षणादमौ विपत्त्ययोर्यं मन्त्रते स्म गो
च्छर्द अमौ रामौ विपदेवपयोर्यि राज्ययोर्यि तं गोष्पदप्रमाणमवगाहणीयं मन्यते स्म अमन्यत
कुतः निजस्याग्रजस्य यदा विपत्तेः प्रतिमोक्षणात्प्रतिमोचनात् किं कृतात्तस्मात्कबंधात् धर्मतो
धर्मेणाहितोपदेशं सुग्रीवमध्यस्वत्रुद देशं प्रतिपद्य प्राप्य किंभूतात् कबंधाद्वधात् पक्षे धर्माद्दि
तोपदेशं प्रतिपद्यात्तिजानुजो भीमादिस्तस्य विपत्प्रतिमोक्षणात् विपत्त्ययोर्यं मन्त्रते स्मेति ५८
ततः समुद्दीपितमत्स्यमंडलं समुत्रमकीचकवंशकृतमं पौरश्चिन्त्याचरितं समुज्वलनं ना पंपा
वनमासमासादसः स रामः पंपा सरोविशेषस्तस्य वनमासमासादत समीपमाजगाम कीदृशां स ९९

गुरुस्तद्वर्षः कथं प्रायवदेशात् किंभूतं तत् चलदृङ्पगाक्षनराणामपि मौनसौख्याय यत्र अन्तो ----
पिकप्रपनीनुपवेशाद्धेतोः समुद्दीपितं प्रकाशितं मतस्यमंडलं येन तत् समन्नमसनुन्नतीभूतः कीच।
कस्माच्छिद्रे वंशो यत्र तेन वंशेन दुर्गमंडः हंसवं पुनः किंभूतं परैरन्यैरचिंत्यमनाकलनीयमाचरित
माचरणं यस्य पक्षे सत्रुपिष्टिरः नवाधिपं वा राजनं विराटमाससाद गुप्तवासार्थं विराटनगरं गतवत्य
र्थः पावनं पवित्रं समुद्दीपितं मतस्याभिधानं मंडलं देशो येन समुन्नमतीमव कीचकवंशो राजावि
शेषान्वयस्तेन दुर्गम मनाकलनीयं पात्रैभिः अत एव परैरचिंत्याचरितं रक्षणात् अचिंत्याचरितर
तिपादेन विशेषणं ४९ मातंगानेजः शाफिताविपत्तौ सवानेनैवं द्वाविविषये वसंतं समीरपुत्रेणाहृतजात
कूल्पः सुप्राप्य राजः विदितः सखायं सराजा रामो वानरेंद्रं सुग्रीवं सखायं मित्रं प्राप आसवान् विद
ह्मानेनेन इतः विदितः ज्ञातवान् ख्यातो वा पुनः कीदृशः समीरणस्य वायोः पुत्रेणाहृतनुमताह
ता तुकूल्पः कृतमात्रकूल्पं यस्य सः सुग्रीवसमीपं प्रतिनयनात् कथंभूतं तं विषये देशो वसंतं कृता
वस्थानं किंभूते विषये मतंगमनेरपत्यं मातंगं तस्यैते च सासप्तापिता स्यंनीता अरेः पात्रो वालिनः
प्रातिर्यत्र तस्मिन् पक्षे सत्रुपिष्टिरः नैवं द्वं राजानं सखायं वा मित्रं प्राप वा विकल्पेयमयोरिति मादि
नीकरः समीरपुत्रो भीमसेनस्तेनाविदितेऽज्ञातः प्रसमपाचीरेणायः मातंगो हस्ती तेन सस्य नेत्रसा योर्ये
णपोषं समानं ५० मोत्तरं यन संगीतः हरिगोत्रा बलस्य नैः तत्कर्मभिः संकृतिनं विभाव स्वन्वयोस्त

पुत्र सुग्रीवो विभावसुस्तनयो दिवाकरस्य ॥ तं सुरामस्य कर्मभिर्व्यापारैः समात्मानं कृतिनं कृपालमस्य ।
वन्तु सस्तुतवान् यन्न संगीयनवान् प्राप्तराज्यत्वात् किंभूतमदर्शंसिपं तत्कर्मभिरिमनन्त्र यमस्यति किंभूतैः
श्रुतैः अर्थाद्राज्येन संगतैः एवं योहरिः सुग्रीवस्तस्य गोत्राणां वानराणामवलंबनं येभ्यस्तैः पक्षे स
विभावसोस्तनयः सूर्यवंशी यो विराटराजः तेषां युधिष्ठिरादीनां कर्मभिः अन्नस्य पाकस्य स्तनं य
नस्य पाकस्य संगीतस्य नर्त्तनस्य शालायाः हवेरश्वस्य गोत्रस्य गोसमूहस्यावलंबनं येभ्यस्तैः गोसमूहो
भवेन्नौ वेशस्तिविस्रः ५१ सर्वं जयन्नात्मभुजस्य तेजः संरुष्टवितिद्विदललोपिमलान् रणे भीमोर
क्षोवीरवर्यस्तालान्वनेवायुरिवोन्ममाथ मरक्षवीरवर्यो रामः रणे संग्रामे भीमो भयानकः व
नेतालान्वृक्षान् उन्ममाथ उन्माथितवान् वायुरिव यथा वायुर्द्रुमान्मथ्नाति तद्वदात्मनो भुजस्य
तेजस्सामर्थ्यं जयन् अर्थात्सुग्रीवस्याग्रे प्रकाशयन् कीदृशान् तेजः संरुष्टानां महत्त्वं शालिनां
विद्विषां पात्रूणां बलं लोपयस्तन्नित्यर्थः मंद पात्रे कपाले च मत्स्यभेदे बलीयसि तालः पा
दपमात्रे स्यादकारे सज्जं पादपेइति मेदिनीकरः पक्षे स भीमो मल्लानुन्ममाथ ऋक्षवीरवर्यः श्रे
ष्टः वनेतालान्वायुरिव ५२ दारोपरोधेमहतापरार्थं रणे यतं भ्रातृजनेन सार्धं मूर्छेयशोकं उभि
भ्रात्रमेतं सकीचकं दावामिव व्यमश्नात् स रामोक्रंभियातं वालिनमेनं व्यमश्नत् ममाथ उद्धाभिः
भीमः काश्चिद्दानवं इति मूर्छयपाशतीक्रियाविशेषणं मूर्छामोहसमुच्छ्राययोरिति दाराः अर्था ६७

सुग्रीवस्यतत्परोपेनाधिकावरोपनेकृतापराधमितिवालिविशेषणं अतएवभ्रातृजनेनसुग्रीवेणसा
कंसहवर्णनायोपितंप्रद्धंऊर्वाणांसकीचकंदावमिव यथावंशविशेषसहितं दावंवनंकाश्चित्संभाति
इति वनेचवनवत्कीचकाश्चवेदावइतिसंसत्तइतिविश्वः भ्रातपदेन सभीमपत्नंकीचकंविराटस्यालकंभ्रा
तृसमूहसहितंसमभ्रात मूर्धेयपौंडंभीतिक्रियाविशेषणं एकमेवपदंयथा पटुहइति द्वेषद्या
भ्रवरोधनेनकृतापराधंवर्णायोद्यतंरावाविलप्यंति ५३ भ्रावांतरंप्राप्यहरीद्रसूनौस्वस्थानमासेदु
षिवीरवर्ये राजानस्त्रवितपुष्पकेतुं सुग्रीवसूद्धांगवमापलक्ष्मीः लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः सुग्रीवंनाम
वानरंराजानंप्रापकिंभूतं भ्रुद्धः सउपाधितः श्राद्धोयस्यतं अयोध्यावराज्ञातेनउर्वंवितोविकासितः
पुष्पकेतुःकामोयस्यतं प्रामराज्यप्राप्तत्वात् कस्मिन्सतिहरीद्रसूनौवालिनि वीरवर्ये वीरश्रेष्ठे
भावांतरंमरणंप्राप्यसस्थानंस्वर्गंपरलोकमासेदुषिप्राप्तेसति स्वरव्ययं स्वर्गनाकेस्पमरः पदे
लक्ष्मीर्जयलक्ष्मीः द्वेपदीवाशोभावा राजानंकथिष्टिरंसुग्रीवंशोभनग्रीवं भ्रुद्धांगदस्त्रपाविनत्य
जालंकारविशेषं अंगदःकपिभेदस्यात्कीयूरेभूषणेंगदइतिविश्वः हरीद्रसूनावज्ञेनेभावांतरंहर
नंडावेशांतरंप्राप्य स्वस्थानंगगनालांगतवतिमति ५४ महीभृतीमाल्यवतस्तदातंहरकनलाउक
रकेवसंतं पत्रग्रणीतांबकलत्रपीडकंकंननालंबयदार्तियोगं परेणाग्रणीताज्जानितासकलत्रस्य
पीडाव्यथातंरामंकंकमार्तियोगंपीडायोगंननालंबयत्त अपितुसर्वमेवार्तियोगमलंबयत् लभे

सं॰ पां॰ ६८ 68

गतपर्यंतविवक्षयाह्निककर्मकांतं किंभूतं महीभृतः पर्वतं स्वमालमवनामकस्य कटकेमानौठवसंतं हूहूता
नलेन तृणाविशेषेणाछिं पटेमालम्यकस्य महीभृतो राज्ञो विराटस्य कटकेन गोरेवसंतं कंकंशालेण
ह्यपिणांग्रथिरिवंपरेणाभ्रात्राणाकीचकेनप्रतीणीतांस्वकलत्रस्यद्रौपद्याः पीडयातियोर्वा पीडयो
गंनतालंबयद्दपितलंबयदेव हृहनेडद्रूपेणार्जुनेनाग्रेशक्ते कटर्कावलयेसामोराजधानीनितंब।
योरितिविशः ५५ अथच्छन्नानिक्रकंबैर्भ्र संभावलंबैः स्यामिमगगनगर्भाविद्युडभ्योगारुच्या नपक्रल
जयपात्राकेलिदीर्घांतराया पार्थिकामिथुनशृंगः प्राहृड्जृंबतेस्म अथेतिअनंतरं प्राहृट् वर्षाका
लउर्जृंबतेस्म विकाशमाजगाम नेविशिनाष्टि घनानिकरंबैर्मेघसमूहैः अंबमारेणजलसमूहेन
लंबैः स्यामितः पिहितोगगनस्यगर्भोययासा विद्युतः सौदामिन्यः उद्योगेतरुच्यामनोहरान्नपक्रले
राजसमूहस्तजयार्थं यात्राप्रयाणंनह्रूणाकेलिः क्रीडातस्यादीर्घः अंतरायोविघ्नंपार्थिकमिथुनस्य
प्रवासस्यस्त्रीभर्तृरूपस्यछस्तेनविघ्नोंतरायइत्यमरः ५६ पीकारदारणाप्रीतमारुताघ्रातकप्रकर।
कौतकावहाः बभ्रुः कृतवियोगिविभ्रमा वारिवाहनिकराविहायसि विहायसस्याकाशेवारिवाहानि।
कनिकराविहायासि विहायसस्याकाशेवारिवाहानिकरामेघसमूहाः बभ्रुरराजा तंचक्रुः तान्विशि
नष्टि पीकोरेति पीकराणांदारणेनत्यागेनप्रीतोहिंसोमारुतोयेषांते चातकसमूहस्यकौतुका
मावहंतियेते कृतोविरहिणादिनादिविभ्रमोयैस्ते ५७ द्राक्कुडिकैनकदकोणतांडितेर्दधनेचनयस्य। ६८

महानकैः तांडवंतद्दृष्टवान्मिथेशर्लमंडलेन विदधे सिताखंडितां ज्योत्स्नां मेघानां यदाः सान्द्रमलयप्रमहा
नकाः दृष्टाः तैः दधनैः धानितं तडिद्वैवकाननकाविकारः कोमलो वेणादिवाद्दनेनैत्सांडितेरिव शिखंडि
नां मयूराणां मंडलेन समूहेन तांडवं नृत्यं क्रियेथेविहितं तदनु हत्या मेघावर्तनेन नयेमालं कोमलं यया
सादेवमिति ५७ याचितेन बहुवानकाद्विजैर्वदेन जलदानपूर्वकं हेममृष्टिरिव द्रमीरिता संचचार
सविता गचिरप्रभा सचिरा मनोज्ञा अचिरप्रभा विद्युत् संचचार चचाल तिमल केव अमृदेन मेघेन जलदान
पूर्वं प्रथमं वर्षणं कृत्वा द्रुमीरिता प्रेरिता हेममृष्टिरिव कोहृषोन मेघेन बहुभिश्चातकैः द्विजैरिव चा
तकनाम भिर्द्विजैः याचिताभिकीयाचितेन प्रार्थितेन अन्येनापि द्विजेर्याचितेन जलदानपूर्वकं सुवर्णवृ
ष्टिर्दीयते इति ५८ प्रावृषा जलदपंक्तिबाहुना वंडयामि विहितोपगूहने केलिसिन्नमिव रानकांका
णं खंडमिंद्रधनुषः स्मयोभते इंद्रधनुषः खंडं शोभते स्मयुक्तादमतेकामिव केलिभिन्नं संभोगादिक्री
डाविदारितं रत्नकंकणामिवेति कास्मिन्काति वंडयामि सूर्यनायकेवा प्रवृषा वर्षाकालेन नायिकया
वा विहितोपगूहने कृतालिंगनेदलालिंगने वा जलदपंक्तिरेव वा कृषेसेति बाहुनालिंगाने सतिक्री
डया रत्नकंकणभंगो जायतेइति ५९ कोकिनां कालितकेकस्त्वकैर्वर्हभारमवतांयन्नतनां चंद्रकैवि
चकेसे अमंडलं द्रुममालिनिकैरिवाच्छकैः मयूराणां चंद्रकैर्विकचैः विकासितं तत्पकेरूपस्थेन व
र्हभारं पिच्छसमूहमवतन्या विस्तार्य कालितं केकैः कृतमाध्यया यासा देवंनतपतीनन्नतं ऊर्ध्वतां किंपृत्तेष्व

रा॰ पां॰ ८५ ६९ इवी॰ अथ मंडलं मेघसमूहं इन्द्रमच्छकैः स्वच्छैः अदितिनिवहैरिव इत्यकैरिति पाठांतरे इत्यर्थौ हुतैरित्यर्थः ८१
व्योम्नि खिलदचिरांशुनर्तकी हारयष्टिनिभयाम्बुधारया पर्यगामिनि पतज्जनोपलव्याजनायकमाणि
प्रकीर्णया व्योम्नि आकाशे अम्बुनो जलस्य धारया पर्यंतगामि हारिगतं विसृतया विलसंती अचिरांशु
विद्युदेव नर्तकी तस्या हारयष्टिनिभया तन्व्या निपतत् घनोपलव्याजोज्ज परपाषाणसदृशो ना
यकमाणि हारमध्यमणिः तस्मात्कीर्णया विक्षिप्तया तेन प्रकीर्णया व्याप्तया इति वा निम्नलकथितो
व्याजे पुंलिंग सहप्रास्तित्र ८२ लोकमर्मदपितं प्रसारिता चूर्णमुष्टिरिव मीनकेतना विश्रुविश्रव
नीपजं रजो वार्षिकेन मरुता विचिक्षिपे नवनीपवृक्षे जातमन्यत्रं रजः परागो दिक्षांशुक्षेत्र वर्षा
भवेन वार्षिकेण मरुता वायुना विचिक्षिपे विक्षिप्तं लोकमर्मदर्पितं सुभद्रिकं कर्तुं मीनकेतनाका
मिनेव वनराजियोषितः उन्मुखसनवकदंबकेसराभेजिरे सघलकोद्गम इव वनपादपयोषितो
नार्यो राजिरे शुशुभिरे किंभूताः उन्मुखसनवोन्नतनं कदंबस्य केसरावानुन्नताः अत एव पुलकोद्गमेन
सहिताः कामिनेव अनिलेन वायुना स्पर्शसौख्यं लंबिताः प्रापिताः ८४ मारुतेन निजवाहनोचि
तं नूनमिंद्रहरिणांजिरस्तता आततैर्जलदवाग्ररश्मिभिः ऋक्षमंडलमपि नक्तमुद्धत मारुतेन वातेन
नक्षत्रमंडलेन नक्षत्रमंडलं व्याप्तं नक्तं पिहितमिति यावत् कैर्जलदवाग्ररश्मिभिः मेघ एव वल्गाबं
पनीतरश्मिभिः इत्यर्थः आततैर्विस्तृतैर्नूनं निश्चितं तपेन्द्रायाणां निजवाहनस्य तावितं योग्यं वंद्रस ८५

गर्भस्थं हरिणां जिगलतां गृहीतमिच्छता एवं हरिणां जिघ्रलतानदत्वा पृपियिविहिता नीरुषं: ५९
शाद्वलेषु निचिताः परिसरद्वारिबिंदुषु सेंद्रगोपकाः मौक्तिकव्यतिकरात्तिसंदर्भैः पद्मरागमणि
भिः समं रुचः शाद्वलेषु नवतृणेषु निचिता वर्तुलीकृताः सेंद्रगोपका इंद्रगोपकाः कीटाः राजंते स्म
किंभूतेषु परिसरं तोदीर्णं तोवारिबिंदवो येषु तेषु इंद्रगोपका वा इंद्रगोपका इति प्रसिद्धिः मौक्तिका
स्य प्रवालस्य मुक्तासमूहस्य व्यतिकरेण संबंधेनात्यर्थं संदर्भैः पद्मरागमणिभिः समं तुल्यं तद्दिवसा
पुरसमानेषु समं स्यादभियं यवदिति मेदिनीकरः ६० उत्तरीयमिव केतकावलिः केसरोच्चमलिने वि
धुन्वति भृंगलोलसमनोदलस्खलात्प्राहिणो दिवसादात्समायतं केतकावलिः केतकपरंपरा ना
यिकेव आयतं दीर्घं करात्ताभिव ग्राहिणो तु पाचितवती कस्मिन्सति उत्तरीयमिव उपरिवाससदृशं
केसरोच्चं किंजल्कसमूहं मलिने वायौ विधुन्वति सति कंपयति सति अत एव दृष्टांगेन वा लोले चंचले
वायत्तमनोदलं प्रस्खलंत्याजितेन दलप्रांते सौरभात्प्रपतभ्रमरसंबंधेन दलाग्रे चंचलता तद्दत्ते वि
तेन इति अन्यस्यापि उत्तरीयवस्त्रवलने करात्ताद्येयो भवतीति उत्साहस्यां ६१ चंचुत्रंबितमनोत्तमा
लतीजम्भलाः प्रतिपदं समफाश्च जाः दर्शितरञ्जितहसितिकोटिभिः सेव्यमानहरिनीलविभ्रमम् मधुप्र
जाः भ्रमराः रञ्जितचटितछायाः स्त्रविकायाः कोटिभिरग्रैः सेव्यमानस्य हरिनीलस्येंद्रनीलस्य विभ्रमं
विलासं दर्शितवन्तः हृतवंतः प्रतिपदं पदे पदे किंभूताः चंचुना कोट्याग्रं बितमाघ्रातमादितो मनोत्तोमाल

घं पां ७ 70

स्याः पुष्पजातैः कुड्मलानिकलिकायैस्तैतथा ५ अप्रकाशितनिशाकराननामेघनीलवसनावगुंठिताः
रागिणां रंजनयोर्विततेनिशि विजदोषमभिसारिकाइव रंजनयोऽत्रयः रागिणां विषयिणां चित्तस्यदो
षं वितनोति सविलासा विततवसाः अभिसारिकाइवेति अप्रकाशितोनिशाकरश्चंद्रमा यत्र एवं आननं मुखं त
पक्रमो यस्याः सा पक्षे अप्रकाशितामीषत्प्रकाशितं निशाकरमिवाननं यस्याः इति ईषदर्थे नञ् मेघेन
नीलवसनेन मेघवद्धानीलवसनेनावगुंठितं पिधानं यस्याः कुलपत्न्यभिसारिकेव ६ नकुसुमकुट
जगुच्छपांडुराः शृंगसंगातशिलींध्रबंधुराः कंदलीदलसमुज्ज्वलाककुभः प्रावृषीवककुभः प्रसादिताः क
कुभः दिशः बभ्रुः स्वभ्रुः प्रावृषावर्षया प्रसादिताः अलंकृताइव किंभूताः कुसुमिताविकासिताकु
टजगुच्छितमालयास्तवकेन पांडुराः श्वेतरूपाः शृंगसंगातेन शिलींध्राणां बंधुरामनोज्ञाः कंदल्याः दले
नसमुज्ज्वलाः सुंदराः शिलींध्रंकदलीपुष्पेकवकेचमर्घांतरेइतिविश्वः ७ ततस्ताडिच्चंचलसंपदस्ते
वियोगिनामाशायदत्तशोकाः दृष्टावियोगाइवशात्रवाणां क्रमेणवर्षादिवसाः प्रयोतुः तेतादृशाः
वर्षादिवसाः प्रयोतुः प्रयाताः गताइत्यर्थः शात्रवाणांदृष्टावियोगाइवततस्तुल्याइत्यर्थः अपरामने
नसाम्यं किंभूताः तडितां विद्युतां चंचलासंपद्यत्र तडिदिवचंचलासंपदस्तुशुद्धिर्यत्र वियोगिनीव
तिविच्छिन्नायायामावपीनस्याश्रामायेदत्तंशोकोयैरिति तल्पकमयत्र वर्षाकालोगतः प्रारब्धत्वा ६.
गतइत्यभिप्रायः सहोपमादृष्टावियोगाः समृद्धत्वादयइति ८ अथोडुमालोज्वलतारकाराज्यां र

त्ता स्मितोल्लासिभाषणांकवक्त्रा २१ हृत्पद्मफुल्लाम्बुरुहाननश्रीः प्रादुर्भूतपयोधेनदियाय पद्मया अनंतरं पु
रस्कं ऋत्विविशेषस्य श्रीस्सम्यक्उदियायतन्नता उक्तः प्रागेव पयोधिस्तस्मादुन्नताबभूव अन्यापि।
लक्ष्मीः समुद्रादुन्नता तं तु मालेव वनदत्तमाले वो ज्वलत्तारोहारोपस्पार्श्वति तारकान्तउदेवसियामि
त्यमरः तामवानर --- मुक्ताविद्धाः स्वच्छमौक्तिकाः नानदत्त्व आहिमध्ये च नानारूपेण प्रसकामि
तिविस्मृतावे ज्योत्स्नेव चंद्रिकेव स्मितमीषद्धास्यं तदुल्लासीयः पाषाणकः सप्तवक्त्रमाननं यस्या स्मा
पदे ज्योत्स्नेव या स्मितं तदुल्लासि भाषणांकं वक्त्रं यस्याः सा तद्धृत्कं अत्र फुल्लं विकासितमंबुरुहं पद्मं य
यास्या पद्मे तद्धृत्कं हस्तानेत्यर्थात् पद्महस्तेत्यर्थः २२ पद्मेषु हंसानसनेषु श्रृंगादनः सुप्रांशुया।
लोचनानां प्रांशुं कुर्या यः सद्दाः हं प्रसादं स्थानेषु नेकेषु गुणानयनीतः चनांतः पारम्संप्रतीदा
नीं अनेकेषु स्थानेषु गुणान्प्रायं कप्रयुक्तवान् तेषां प्रत्येकमाह पद्मेषु समासीनेषु हंसान् अस
नेषु हृत्ताविषमेषु श्रृंगान् भ्रमरान् तमालेषु उपस्थितत्वात्तत्कंबंधः स्वपलोचनानां अंगनानां सुनः
स्वरागं पाथः सुजलेषु जलेषु समप्रसादं प्रसन्नतां २३ कुबेरगुप्तास्सरसं सरस्तस्सरोजरेणुरुकेरगो
रपत्त्याः गत्ताश्रवाहं गगनानां मरालं जगाहिरे राजमरालमालाः २४ राजमरालानां राजहंसानां मा
लाः पंक्तयः गगनस्यांतरालं मध्यं जगाहिरे गाहितवत्यः किंभूतं गात्ताश्रंभवाहाय स्मात् यत्र वा
युक्तमीयत्वात् कुबेरगुप्ताद्दिशाता सरसं यथा स्यादेवं सरस्तस्सरो वयात् सरोजानां रेणुकेरेण

रा॰ पा॰ ७१
71

रजःसमूहेन गौराः पताकायेषां ७४ निरस्यधारायवणोवलोचं सलीलमालंबितरश्मिसूत्रं भूषाम
णिंभ्रष्टमिवार्कबिंबं प्राचूडामनस्तः शरदुज्जहार शरदृतुविशेषः अर्कस्य बिंबं मंडलं प्राहदेवमनो।
वर्षासमयः तस्मादुज्जहार उद्धृतवती धाराधरप्रोषेवलोचस्तानिरस्यादीक्षा सलीलं यथास्यादेवमाल
बितंरश्मिरेवसूत्रंयेनतं भ्रष्टं च्युतमर्थाज्जलेभूषामणिमिवालंकारमणिमिव यथाकाचित्स्त्रीवल
समूहमुक्तमार्यालंकारमुद्धरति ७८ प्रबोधभाजःपरमस्यपुंसो विलोचनेद्वेकिलसूर्यचन्द्र व्याये
तपायोधरयत्नसरोपंधराजनतं व्योमनिउच्छ्वेतो व्योमनि आकाशे उच्छ्वसितौ सूर्याचंद्रमसौ व
राजतां स्मसुभेती पकदुत्तमाउच्छ्वतौदिवाकरनिशाकरोउत्यमरः किल उभेद्वायां प्रबोधंभज
तेप्रबोधभाक् तस्यप्रबुद्धस्यपरमस्यपुंसोनारायणस्य त्यक्तनिद्रस्यद्वेविलोचनीचक्षुषी सूर्याचं
द्रविलोचने चक्षुषीद्वावस्थापितेतोपगातः पायोदरोमेघःसपवलक्ष्मतस्यरोधोवरोधश्चेति क्रि
याविशेषणं पायोज्जलं नादरे पयसः ७६ मौनं मयूरीषु नदीषु कार्ष्यं विपाण्डुरत्वंच बलाहके
षु पायध्वीष्टागमानिर्हृताभिस्त्यासीकृतानीवविवियोगिनीभिः प्रावदित्युत्तविशेषवियोगिनी
विरहिणीभिः पतानिवस्तूनिएषुन्यासीकृतानीव अत्रकानीत्याह मयूरस्त्रीमयूरे
तासुमौनमभाषणं नदीषुकार्श्यं कृशत्वं बलाहके मेघविशेषे विपाण्डुरत्वं बलाकिनीषुइति
पाठे बलाकिनीषु मेघमालामर्किंशुताभिः अभीष्टस्य वल्लभस्य आरमितनेनिहृताभिः पार 68

दिमोनंत्यक्तंमयूरीभिरिहीतमेव स्वाभाविकंमौनादि नेवाश्रमीक्षितमिति ७७ आसायवर्षास्वजनीवि
रामं प्रबोधहेतोर्मकरध्वजस्य पठद्भिरिद्भिश्चैरिवमंगलानि ॥ कलैः शुकानामदकानिलब्धं शुकानां
कीराणांकलैः समूहैर्लब्धं यथास्वादेवमुदक्रमाहितं मकरध्वजस्यकामस्यप्रबोधहेतोः जागरणा
र्थंमुख्यैर्मंगलानिपठद्भिरिववर्षाकालएवबन्नीतस्याविरामनवसानमासाद्यप्राप्यसजातीयमा
णोकुलमितिविशेषः ७० विशीर्णसंक्रंदनचापलेशच्छवीनिकीर्णानिवनस्थलेषु सलीलमादाय
मयूरबर्हाणितंसयंतिस्मकिरातनार्यः किरातनार्यः स्त्रियोमयूराणांबर्हाणिपिच्छानि आदायगृ
हीत्वा तत्तंसयंतिस्म किंभूतानिवनस्थलेषु कीर्णानिक्षिप्तानिविशीर्णोयः संक्रंदनस्यशक्रस्यचापा
युधस्तलेशास्तच्छवीनितत्सदृशानिसंक्रंदनोदुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनइत्यमरः छविःशोभानचि
र्थोषिदितिमेदिनीकारः सलीलमितिक्रियाविशेषणं पयोदकालेनमनांकालुष्यमुत्पाद्यससर्जि
तानां बलाकावलिकाश्चरेजुरुदग्राःशृंगारलेखाइवास्तटसीम्निलग्नाः समुद्रगानांनदीनांतटस्यसीम्नि
लग्नाःसंबद्धाः नदाणांहृदभास्तेषांशृंगारलेखाविरेजुःशुशुभुः यथाशृंगनानांतटेनवात्ततनान
वांकाःशोभंतेतद्वत् किंभूतानांपयोदकालेनप्रावृषाकालेनकालुष्यंमालिन्यमुत्पाद्यसमर्पितानांपवित्रा
णांअव्यवहितेनवर्षाकालजानितत्त्वानभतत्त्वामितिअन्यासामपिनायिकानांनायकेनोपभुक्ता
नांनवानखांकुराःशोभंते ८० सद्यद्भपानोम्पितवज्रात्ताडनानिर्हतयेतंभभवेनमघः ततःक्षतापीतजला

पां॰ पां॰ ७२ ७२

श्वासः । पात्यः पयोधेः कृपात्तामहत्त्रुः पयोधेः पात्यः सरितः कृपातांतनुतामुहहत्कुः कं भयवेनागस्त्यनसा
धः पीतज्जलाश्वेतस्त्रस्येता किंभूतेन तत्कस्फुताहर्षगाछ्ततातेन सप्तद्रस्यपानेनउस्मितंयदृक्त्रागाग्रंतत्निष्टत्य
र्थमछागनिर्मलाः ८१ वपेतन्नत्ताः परिमंदनादातिस्त्रवर्हाः शिखिनोनवेक्तुः लयंगतेलासप्युरोपयोयत
कालदेशानामिवधारयंतः शिखिनोमयूराः नवेक्तुः नसुस्त्रभुः अवदेतत्वपेतमपगातंनर्त्ततंनर्ततंयेषांते
पावदितेषांमयूराणांवर्हाणिपिच्छानिभवंतिइतिप्रसिद्धं अत्रोत्पेक्षामाह लास्यस्यनृत्तस्यगुरोउपदेष्टरि
पयोदेमेघेलयंविनीततत्वंगतेसति तत्कालस्यदीक्षाग्रहविनापाकाथितांदीक्षांधारयंतः ८२ विनिद्रनी
लोत्पललोचनानिप्रहृष्टवंधूकललामभांति मुखानिरम्यानिदिगंगनानांभांतिः सहंसैरिवहंसयूथैः
हंसानांयूथैः समूहैः हेतुभिः दिग्गांगनामुखानिभांतिस्म शोभंतेस्म यथाहासेरंगनानांमुखानीवशोभंते मुखं
निस्मरणेवक्रेशरंभोपाययोरपीतिमेदिनीकरः अभयंविशीनष्टिविनिद्रंविकासितंयत्नीलोत्पलंतद्वलोचने
येषुतानि प्रहृष्टसंयद्वंधूकंतत्सम्यकंतदेव तद्भावर्तलंपललाममविक्रांतजांतितयुक्तानिललामललासंलां
छनेध्वजराजिषुतिनिशास्मृतः ८३ निशानिशीथिनीकांतकांतिसंततानिसंततानाः विरेजुःकामदेवस्ययशोभि
रिवशोभिताः निशारजन्योविरेजुः बभ्रुः प्रासदोतिपोधः किंभूताः निपीथिन्यारजन्याः कांतस्यचंद्रस्यकांतिसं
ततात्ज्योत्स्नापरम्परायासस्पकृतताव्याप्ताः कामदेवस्यकंदर्पस्यवापतकाव्याकर्तनेर्यपसयशोभिरिवशोभि
ताः अतिस्फलयरणीप्रसूनकांदंववकलातिलकचक्रवर्तिश्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजपंडितविरचितेरा
घवपांडवीयेमहाकाव्येकामदेवांकेकिष्किंधाकांडेसीताद्रौपदीहरणंवर्षावर्णनंनामपंचमः ५ ६२

ऽसमग्रवैकर्तनशक्तिरग्रे प्राग्यन्त्रधर्मोऽयमदान्नदाष्टः तदाशरकालइवेत्यराते विनिघ्नन्जीवथने
करोथ तदायत्यागतस्यशरकालः रात्रेः रामस्यजीवथनेकरोथरुद्धवान् किंभूतं निघ्नन्ततन् पतदि॰
त्तिसीताविपयोगजनितदुःखेनबहिर्भवितमिच्छुः प्रियायाम्भस्त्रकल्पप्रयाणयोग्यकालेसति प्राण
यावणयोगेनस्वच्छासोबभूवेत्यर्थः कीदृशः समग्रासंपूर्णावैकर्तनस्यादित्यस्यशक्तिः सामर्थ्ययत्र
डः सहतेजःशालित्वादितिविकर्तनोऽर्कमार्तण्डइत्यमरः सयातेनराष्ट्राहसविशेषणसहितः पद्ये प्रथय
नेतरेथातेराष्ट्राद्वयोर्यथनः राज्ञोविराटस्यजीवनस्यपथनंयोयथनेकरोथ अग्रेप्रथमतः प्राग्युक्तधर्मोऽयः
स्यदक्षिणदिशावस्थितयोग्यहायप्रथमेतेनसुशर्मानियुक्तइभारतं विकर्तनस्यापत्यंवैकर्तनःक॰
र्णस्तस्यसमग्राशक्तिर्यत्रेति प्रभावोऽन्वाहमेत्रजेति अस्यतास्यपादहंसेथातेराष्ट्रस्वकोरवेचेतिवि
श्वः जीवस्त्रीजीवितेहंसा तंतोजीवोऽपरावपि अत्रसामान्यवाचकोजीवशब्दः योऽनूपजीवविशेषण
यः प्रकरणान्क्रियते १ द्विधानदायोग्यहणेनिबद्धेराज्ञाप्रतीकारपरेणतुक्रम् सयः प्रसर्पद्दरिसैन्याः
मुपक्रमजप्रचारोज्ज्वलमस्वचाल तदाप्रसर्पद्धरिसैन्यंवानरसैन्यमुच्चचाल तमवलितंतदातकालमे
व किंभूतंतयतोराजप्रचारोयत्रेनोगजस्यवानरस्यप्रचारस्यप्रकारस्तेनोज्ज्वलमुद्धं रामस्यग्रीवेण

रा॰पा॰
टी॰
७३
73

उद्वेष्टिते सीतान्वेषणायेति शेषः द्विषां शत्रूणां रावणेनारामापराधग्रहणेन निबद्ध इति तदीयापराधेस
निप्रतीकारपरेण अथ रामस्य शत्रुजनितदुःखस्य प्रस्मारकेन पक्षे तदा राजविरहेन उद्वेष्टिते सैन
गृश्मालकीदृशं सैन्यं प्रसर्पतो राक्षेतो हृदयोः स्वायत्ततन्नथा न भवन्‌ यो राजो हस्तीतस्य प्रचारेणोज्व
ले द्विषां रेणुर्वीर्यायनेनेनेगाग्रहणेन निबद्धे सति प्रतीकारपोऽस्वकृतपूर्ववैरस्येत्यर्थः २ गतेषु सैन्येषु
सुशर्महेतोः स्खलमविक्रः स्तनयोन्नरश्रीः हरेस्तनूजः प्रतिपन्नकाले नृपप्रियान्वेषणतत्परोऽभूत्‌
हरेस्तनूजो हनूमान्‌ नृपप्रियायाः रामदयितायाः सीतायाः अन्वेषणपरः अनुसंधानपरोऽभूत्‌ बभू
व सैन्येषु वानरप्रधानेषु गतेषु सत्सु शोभनं यच्छन्नकल्याणं तद्धेतोः स्वेनात्मनालब्धेतानेविक्रम
न्वेषणस्यये न सः तद्रूपविक्रान्तानवानिति रामाभिज्ञानविक्र ॥ श्रेति स्तनयोन्नरा शोभनतनयप्र
थानाश्रीर्यस्य सः प्रतिपन्नकाले स्वीकृतक्रियाकाले यथा स्यादेवम्‌ पक्षे हरेरिंद्रस्य तनूजोऽर्जुन :
नृपस्य विराटस्य यत्प्रियं शत्रुवदहीनं गोधनं तस्यान्वेषणमनुसंधानं स्वमानयनरूपं तत्परोऽभूत्‌ द्वा
दशवर्षाणि वनवासः त्रयोदशेऽज्ञातवास इति यत्प्रतिपन्नं तत्सम्पूर्णमित्यवगते सुशर्महेतोः सैन्ये
षु दक्षिणांशसुशर्मणा वक्रदूगवांप्रतीकारनिमित्तं सैन्येषु विराटसहितेषु गतेषु स्खलमविक्रः ७३

वानरध्वजादिद्येन ध्वजेन याउत्तरस्य विराटपुत्रस्य यत्र सतेधेति समुद्धतेजाः सरद्दीनहेतिः शमीमिवा
साधयया क्रान्ताणः नरेंद्रसूनोरवष्टभ्य शंकां कुर्वन्नुत्तरस्य विजयपतीतिं समारुह्य तिः प्रतस्य प्रयातः नरेंद्र
सूनोः रामस्य शंकां त्रासमवष्टभ्य निराकृत्य विजयपतीतिं कुर्वन् प्रवशंपेनस्य विजयोभविष्यतीति
निश्चियेकर्वन्नित्यर्थः किंभूतः समुद्धतेजः बलं यस्य सः रद्दीनोहेतिरस्त्रं येन सः शमीहस्तविशेषमा
साधकृशाणः अग्निरिव शमीतरावग्निस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः हेतिः स्याद्रायुधेऽनलेऽइति विश्वः पक्षेसो
ज्ञेनः प्रतस्य नरेंद्रसूनोर्विराटपुत्रस्योत्तरस्य शंकां भयमवष्टभ्य विजयपतीतिं कुर्वन् अर्जुनोहमिति
तीतिं कुर्वन् शमीतरुं समासाद्य तत एव रद्दीनहेतिः पूर्वं रद्दीनास्त्रसम्भृतः कृशानुरिवाग्निरिव
समुद्धतेजाः ४ गाङ्क्षन्विलंघ्य नगरोपवनान्तराणि संपातिपुत्रपक्षसूचितकार्यसिद्धिः धीरो ददर्शाक
विनकरकालमयेघोघोद्धतसलिलराशिमिवारिसैन्यं धीरो हनूमान् प्रचुरशुरसलात्मलिलराशिं सं
मुद्रं ददर्श अपश्यत् अरिसैन्यमिव किंभूतं कविणा नक्रेण करालं भयंकरं जलजंतुरूपेण पक्षे कवि
णा गजेन करालं करालैर्दंतुरैर्नक्रैभीषणैर्वाभिधेयवदितिविश्वः घोषेणशब्देनोद्धते सकोहेराः न
गराणामुपवनानां चांतरालान्यवकाशानि विलंघ्य नाक्रम्य श्रेष्ठदेशमिति संपातिकेन पक्षरयेनप
क्षिणा जटायुभ्रात्रा सूचिता कथिता कार्यसिद्धिर्यस्य सः सीतान्वेषणरूपकार्यज्ञानवानित्यर्थः राव
णहृतालंकायां तिष्ठति सीतेत्युपदेशो वा यतः स पुत्र यथोऽजाडस्य मवः यत्ते धीरो धैर्यवान् जनः अरिसै

रा॰ता॰ टी॰ ७४

मेरुर्यौधनवलेदर्शसलिलराशिमिव घनवगाहनीयत्वात्साम्यं समयकातिपतनशीलेपञ्जेवाहनेयस्य
वेभूतोरथस्तेनसूचिताकार्यस्यविजयस्यसिद्धिः ५ पुरासमाक्रान्तमहेन्द्रभूभृत्सिंधुराजेगुरुभीमरु
र्गम् अलेघयंतेमनसासमानप्रवृत्तिरप्रामिगातिः परोचम् समाकृतिर्हनूमान् सिंधुराजेपयोधिम
लेघयत् लेघितवान् सकिंभूतः मनसातुल्याप्रवृत्तिर्गमनेयस्यसः प्रवृत्तिस्तुप्रवाहेस्याद्दंतेनप्रवर्त
नेइतिविश्वः नप्रामाप्तंचलाविसंवादिनीवागतिः यस्यसः तंकिंभूतंपरःश्रेष्ठः अतिशायवात्वाडोवा
जलसमूहोयस्यसतथाहंदेपरस्यरायांच डोंडोवेगेजलस्यचेतिविश्वः गुरुश्चमहत् भीष्मंभयानकेरु
र्गंचेचलेच हेद्वे विभाषैकनाक्षावः गुरुस्त्रिलिंगोमहतीतिविश्वः गुरुत्वाद्भीष्मत्वाद्दुर्गमितिवा सकिं
विशिष्टः पुरापूर्वंप्रथमतोवासमाक्रान्तोमहेन्द्रभूभृत् महेन्द्रपर्वतोयेनसः तेपर्वतमारुह्यहनूमा
तासमुद्रलेघनायोत्फालःकृतः इतिरामायणे पद्ये मोर्जुनःपरोचं शत्रुसमूहं अलेघयत् पूर्वंप्रथम
तःसमाक्रान्तोमहेन्द्रमहेन्द्राख्योभूभृत् दुर्योधनोयेनसः सिंधुराजेनजयद्रथेनसहितं गुरुणाद्रोणेनभी
ष्मेनचदुर्गमम् अर्याक्षुण्णांसमानमतात् ६ शैलेष्वसावस्वलितप्रवृत्तिर्गङ्गानदीनोत्सवनप्रवा
लः प्राप्यापकेंदंपरमंडलस्यदर्शंसस्थानविशेषशोभां सहन्मोपरमंडलपदेशांसोपकेंदेसा
मीपेप्राप्यसंस्थानविशेषस्यसीमावस्थितदेशस्यलेकायाःशोभांददर्शाहृष्टवान् स्यान्मंडलेद्वादश
राजकेचेदविंवकादेवकेचेतिविश्वः किंभूतःशैलेषुमेनाकादिषुनस्वलिताप्रवृत्तिर्गमनेयस्यसः ७४

पवेगाक्रान्तसकलनदीनामिनः ईश्वरः समुद्रस्तस्योत्प्लवने प्रगल्भः समर्थः पक्षे ग्रसावर्ज्जनः शत्रुमंडलस्य
समीपं प्राप्य संस्थानविशेषस्तेषामवस्थितविशेषस्तो ···· ह्यादिरवनायाः श्रेणींददर्श प्रदीनेष
शास्त्रे समर्थ्य यउत्प्लवने गमने तत्र प्रगल्भः तत्समस्त ७ परचक्रे परिक्रामन्नशोकेगाहनं गतः त
णादिवक्रुतार्थो भून्माहेयीदर्शनेन सः समाकृतिर्हनूमान् माहेयी सीता तस्या दर्शनेन कृतार्थः कृ
तप्रयोजनः अभूत् हन्तः सीतान्वेषणरूपस्य कार्यस्य महत्त्वान्न महत्त्वादयं जाता माहेयी महेशाह्लात्तीभ
हूकुटिराणामिति रुः पशाह्नानामभिधेयेपि निहूतोव प्रयोजनेस्यादर्थः शेषेतिविषयेद्रमकारणा
वस्तुस्थितिविषयः परस्य चक्रे राष्ट्रे परिक्रामन् भ्रमन्नशोकस्य गहनं वनं गतः अशोकवनिकायां
रावणेन सीता धृतेति पक्षे सोऽर्ज्जुनः माहेयीदर्शनेन गोदर्शनेन परस्य शत्रोर्दुर्योधनस्य चक्रे सैन्ये
परिक्रामन्नमर्त्यएव शोकस्य गहनं न गतः इति शेषं तत्र गहने गाढे रेणुः खे विपिने कलिते विधुरा
छचक्रान्ते रवक्रोधवक्रे सैन्यरथ्यो गायोरिति विषयप्रकाशः माहेयी गवि सीतायामिति विषयः ८ दृष्टेवं
तां भास्वद्राजगोत्रां दीनामनाथां हितिरेणुकीर्णां धरोपरोधव्यसनातिभारादशोकवयहेलितेनवो
प्रचारः लेखितोभाविभूमौ प्रचारः प्रचारणं येन सः हनूमान् तां सीतां दृष्ट्वैवाशोचयत् शोचतिस्म
तां कीदृशीं भास्वद्दीप्तराजगोत्रे राजकुले यस्याः तां सीतां दुःखितामनाथामनीश्वरां अथ योऽर्द्धदेवि
क्षेपात् भुवि लंठनादिना रेणुभिर्धूलिभिः कीर्णां व्याप्तां कृतः परस्य शत्रोरुपरोधेन व्यसनेन दुःखेन

रा॰ पा॰ टी॰ 64 75

तस्यातिभारादिति शायादिति गोशाद्रुः पद्मभूमिस्तवाग्र``र्थः प्रपद्यन्तीति शाखतः नामगोत्रेकुलेगोत्रे
गोत्रस्त्वपरणीधरः पदे तां गां परिकर्षेकोपरोपयत्र समानातिभारात् हृष्टैवाशे चयत् लेखितेनावोप्रवा
रणेयेन सतथाशेषेतल्ले ९ तस्याश्च गोपालसमागमांशांसेपायस्ते दर्शितराजचिह्नः सर्वंजगामा
सहरेस्तनूजमात्मानमर्कात्मजशासनस्य समाकृतिस्वमात्मानं स्वंतनूजं वानरस्य पुत्रं जगामा
सप्रकाशितवान् तस्याः सीतायाः कृतेति अर्कात्मजस्य सुग्रीवस्य शासनेनाम्रेत्ता योस्थितेसे दर्शिते
प्रकाशितमर्थात्सीतायाः रात्तोरामस्य विह्नं अभितानेमुद्रिकारूपं येन सतथा गोपालस्य भूमिपा
लस्य समागमे तस्याः सीतायाः प्रत्याशांतांसेपायकृता पदे सोर्कतनः हरिरुस्यतनूजं पुत्रं अर्कात्म
जस्य कर्णस्य शासनेपाशस्यार्के सप्ततिस्तास्थितरुर्धसप्ततिजे गतभावे सुनिश्चल इति विशः शासनेराज्ञ
पत्नोर्ध्यालेखाताशास्तशास्तिशिखितिव तस्याः गोपालस्य गोरत्नकस्य समागमांशांसेपाय राजचिह्नं
क्षत्रमुकुटादि १० प्रयत्नवान्नरकार्यसिद्धये प्रदर्शयि अन्वरुशक्तिसंपदे सतालवाणासनकर्षे
णोग्रः परिस्फुरत्केतनेवनेवभंजनः सहनूमान् द्विषांशरूणां प्रमदावनेवभंजपुत्रः अग्रेअर्थात्सीता
याः परिस्फुरत् केतनः ध्वजः यत्र तत् क्रियाविशेषणं तालवाणसुप्रसनेचतालवाणासनाख्यकवि
शेषास्त्रेषामाकर्षणं यत्र तत्कृत्न विशेषणं स किंभूतः उत्तरकार्यस्य सीतायाः रामस्य संनिगामनरूप
स्य सिद्धये निर्वाहार्थं बरुशक्तिसंपदं स्वसामर्थ्यातिरेकसमृद्धिं प्रकाशयिष्यत् प्रकाशयितुंप्रय 64

त्ववान्स यत्नः रावणवाटिकायाः प्रभंजने ऊर्वन्निसर्गः स एव रामो यानीतव्यः स एव समुद्दिसेतें वद्धा
रावणं व्यापाद्य घन्तो नेष्यतीति भावः यदि सोऽनेनः उत्तरस्य विराटस्य ग्रस्य कार्यं योऽस्म मनय रूपं द्विपेन्द्रयो
धनादीनां ध्वजवनेषु तस्मिन् देवनमस्ते शोव मंजगुरोग्रे स्फुरन्नदी यातस्सत्तालेन तालहस्तसहितेन वाणास
नस्य यत्नः आकर्षणे यत्र यथा स्यादिति चतत्त्व्यसमयत् ॥ ९ ॥ संभ्रान्तशोणसघनक्रकनिकलकलेविद्ध
लोलोकसार्थे सपोविटिपिमगुल्मे तपितन्त्यपत तत्तस्पेत्नागपृष्ठे प्रहादेनास्वकर्णग्रमथितविपुल
श्रीफले धूतयाशीचक्रेच्चके सशोकास्यदमविराददने प्रायशोकाभिरामे सहनूमान् शत्रोः रावण
स्य प्रमदावाटिकां शोकास्पदं शोचनीयं च कारक्ततवान् किंभूतं शाकव्यथमतः लेकादाहायपेत
या प्रशोकाभिरामे प्रशोकैर्वृक्षविशेषैरभिरामे सुंदरं यद्दृक्तम्लेसीतासीत् तस्याः वकृतर्णेन
तेनाभिराममिति वा पुनः किंभूतं संभ्रान्तानि द्विशोणाः काका यत्र तत्तद्दोणः काकेक्षुधीयता वि
ति विसः उघनक्रक्षन शाकनीनो पहितानांकलकलः यत्र तत् शाकुनिः प्रेसि विहगो सोबलेकक्षणा
नरेइति मेदिनीकरः विद्धलोकाकुलउलूकस्य सार्थः समूहः यत्र तत् उलूकः प्रेसि काकाराव पि
भवयोद्धारीति विश्वसारः विटपिभिर्गुल्मो वृक्षस्तंभो यत्र तत् गुल्माः सेनाचेदेस्तंभे सैन्य रक्षणे हद्धि
देविति प्रकाशः तपितः तप्यैनीतः न्यपतत्स्राव यथा यत्र तस्माः त्वं जितः पुन्नागाः प्रसिद्धाः वृक्षविशे
षः पूगाः क्रमुकस्य यत्र पुन्नागानां पूगाः समूहो यत्रेति वा पूगाः क्रमुकवृक्षे याविति विश्वः आरग्वधो

रा॰पा॰
टी॰
७५
76

गजहृतरिव श्रद्धानिश्चितं तत्र लतलतः हिमः श्रमकर्णेहृतविशेषः यत्र प्रमथितो विपुलः प्रचुरः
श्रीफलो बिल्वो यत्र हृतं केंपितं धात्रीचक्र मामली समूहो यत्र धात्रीजनन्या मलकीव समस्तुपमात्र
स्थिति विस्मः एते सोज्जनः प्रविगाहनं गहनमिवा विस्मित्यर्थः द्रोणः कलशसंभवः शाक्रनिर्ईर्यो यत
मातलः उलूकः सौबलः शाक्रनिपुत्रः गुल्मः सेनारक्षणे तपिनान्त्यपत्र यत्र वनदेवो यत्र तमः पुन्ना
गस्य पुरुषश्रेष्ठ सप्तगो यत्र श्रद्धानिश्चितं तनाः प्रेरिताः प्रसायेन पवेभूतः कलोरा धेयः यत्र प्रमथि
ते विपुलायाः श्रियो लक्ष्म्याः फलं यत्र हृतं वालितं धात्रीचक्रं भूमिचक्रं येन प्रशोकेन शोकरहितेन
भिरामं प्रशोकं विपुनिः शाकेपुंसिकंकेलिपादपे इतिमेदिनीकरः १२ परामवान्यरिक्रपितेन भू
भूता प्रचोदिताः प्रचुरबलाबलाधिपाः समुभ्ययस्तस्य परिजातोरणस्थितं शारावली विरचितहरबद्र दि
नम् बलानां सैन्यानामधिपाई स्वरान्तेहन्तूसंतंसमयायुः तेन सह योद्धुमागता इति किंभूताः परा
गभवाद्धन्तूमताजनितात् वाल्हिकाभंगाभंगात्भयात् परिमर्षतोभावेन क्रपितेन भूभृता रावणेन
प्रचोदिताः प्रेरिताः प्रचुराणि सैन्यानि येषां ते कीदृशं तत्र परिजातोरणे स्थितं शारावलीभिः शारपर
म्पराभिर्विरचितं हरमत्यर्थं हुर्दिनं येस्तेएते तमर्जुनम् उसंबोधयने परितः सर्वचरणे स्थितं तत्संबो
धनरोषाक्षोा दितिमेदिनीकरः भूभृता दुर्योधनेन तल्पमत्यन् १२ तदायुधैर्वसूचदसोपता कि
भिर्विरोधिभिस्स्व दसुविकोष्टकीकृतः तदिस्थादायुनिजदिलैर्बलाहकैर्बलाकिभिर्ध्दतइवविंध्या ७५

भूधरः अशोभद्धनूमान् अशोभत अशोभत किंभूतः उद्धूतान्यायुधानि यैस्तैः विरोधिभिः शत्रुभिः पताकिनी ११
भिः पताकायुक्तैः स्वदन्नुविसंग्रामभूमौ कोष्ठकीकृतः मण्डलीकृतः अयं च कहः वेष्टित इत्यर्थः क इव
विंध्यभूधर इव यथा विंध्यनामा भूधरः बलाकिभिर्बलाकायुक्तैः बलाहकैः मेघैर्हतो वेष्टितः शो
भते बलाका बकपङ्क्तिः स्याद्बलाका विषकण्ठिका बलाकाः कामुकी माऽऽवलाकस्तु बकोमतः ॥ त
उच्छ्रिताविद्धध्वजातस्याश्रुतिभिर्जदितैः कश्चित्तदायुधैरितिपाठः तेषामायुधैः रक्षैरित्यर्थः पते
अस्मावर्जितः विरोधिभिर्दुर्योधनादिभिः तल्लमतत् ॥ १४ ॥ परोज्झितान पिप्समर्मभेदिनः पतत्रि
णाम्नणावदध्थि चिंतयन्ताणान् बलोदयः रणाभुविवैविमंडले मदोत्कटोगजइव पल्वले बली
सहनूमाञ्ज्ञेनोवावैविमंडले शत्रुमंडले वलोद्ध यतिस्म परेण शत्रुणा रावसेनकौरवेन वा उज्झि
तान् त्यक्तान् परस्य मर्मभेदिनो पिपतत्रिणो बाणान् तृणवन्तृणतुल्यान् निःसारान् चिंतयन्
मन्वानः रणभुवि संग्रामे मदोत्कटो गज इव यथा उन्मत्तमदोगजः पल्वलमल्पसरो विलोडय
ति तद्वत् बलीत्तमयत्रसमान् ॥ १५ ॥ निरंतरशारव्रातनिरोहितदिगंतरः ससैन्यपूरः पतितः प्राप
दस्तमाहवे प्रादवेसमितौ हनूमते अदतः रावणपुत्रः ससैन्यपूरः सैन्यसमूहसहितः प्रापत्
प्राप्तवान् पतितः सर्वत्र निरंतरं लिप्तेनशारव्रातेन बाणसमूहेन तिरोहितं दिशामंतरं येन सः
पते योऽभ्येनपलायितः सैन्यसमूहः सपराहतः सन् तमञ्जनमाहवे प्रापत अक्षः कुमारः स्तान

रा॰या॰
टी॰
८७

वादित्यर्थः अहोत्तानानाम्नशाकेष्वप्यहोरिपुणाशाके इति मेदिनीकरः शेषं तत्स्पष्टं १८ विकलितरथवंशं भग्न
भग्नाक्षभावात्समयितबलनाथं रुद्रभीमप्रभावं ह्यपितकृपकृपाणं तत्तदाकर्णकृष्टः स्फुरितविपु
लचापं समरसैन्यं पुनीतिः समाकृतिः तत्सैन्यं रिपुसैन्येन तदा पुनीतिस्म केपितवान् विकलितो विपर्य
स्तो रथवंशो यत्र भग्नाक्षभावात् भग्नाक्षत्वात् अहो रावणपुत्रस्य समेगादित्यर्थः भग्नाक्षस्य रावण
पुत्रस्य भावः प्रभाव इति वा प्रमथितो बलनाथो यूथपो यत्र तत् रुद्रो भीमः भयंकरः प्रभावो यत्र तत्
ह्यपितो हृषीकृता कृपा यत्र एवं निर्दयः कृपाणो विद्धो यत्र तत् आकर्णं कर्णपर्यन्तं कृष्टमाकृष्टं स्फुरि
तं विपुलं चापं यत्र तत् पत्ते सोऽर्जुनः तत्सैन्यं पुनीतिस्म भग्न कीलनाद्धि कलितरथवंशं रुद्रः भीमा
स्पर्शो गेयस्य प्रभावो यत्र ह्यपितः कृपस्य कृपाणो यत्र कर्णेनाराज्ञा कृष्टः यः कृष्टः स्फुरितो विपुलश्चा
पो यत्र तत् शेषं समानं १९ निबद्धवैरं स्वजनता शिलीमुखोत्तुवर्तितानल्पतरा स्वतेजसा सराजपु
त्रेण जितं स्वतेजसा न्यरो पिद्वर्योधनं उपेक्षितोपि सन् समाकृतिः हनूमान् राज्ञो रावणस्य पुत्रेण न्यरो
पि निबद्धः किंभूतेन जितमिंद्रस्य तेजो बलं येन तेन इंद्रजितेत्यर्थः निजरां बद्धवैरं येन तेनैवं यथा
शिलीमुखोत्त्वाणान्स्वजनतास्वचता प्रवर्तितानल्पतरं बहुतरं स्वस्वतेजो येन स तथा स किंभूतः इ
योधनं यस्य स इंद्रयोधनः तथैतोपि रणाय कृतो यत्सोऽपि पत्ते सदुर्योधनो राजपुत्रेण जितेन प्रन्यत्
समानं २० विपक्षवीरैः समितिं प्रवेशितः सवीरराजानमसौ स्वबद्धिषां धर्मात्मजातित्रहणम्र 66

तिक्रियानिवेदितार्थैर्वचनैर्वकोपयत् समाकृतिः प्लवद्भिर्भां शत्रूणां राक्षसानं रावणं समीरदृष्टावचनै
स्तमकोपयत् क्रुद्धेश्चकार विपक्षवीरैः राक्षसैः समितिं सभां प्रवेशितः समितिस्समसवेनार्थैसमायां स
मिसंगरे इति विग्रहः किंभूतैः धारायाः पृथिव्या ग्रासनजासीतात स्यायनिग्रहणे निग्रहस्तस्य यायप्रतिक्रि
याप्रतीकारः एवंभूतो निवेदितार्थो भियोगायस्मैः यतो सेर्जनः राजा तेन योधस्तेयत्रात्मनाशैषली
संग्रामे प्रवेक्षिवांशेषे समाप्ते ११ ततो हनुमान्विजयोत्सुकभूतस्वरेणघोरेण नदन्पुरेषां लांगूलज्वले
न हुताशनेन ददाह लंकामिव चित्रहर्षं हनुमान्परेषां शत्रूणां चित्तहृतिमिव लंकां ददाह प्रदहन्स्तदे
पमा केन लांगूलज्वलनेन हुताशनेन प्रज्ञसंसक्तवह्निना सकिंभूतः विजयस्य शत्रुपराजयस्योत्सुकभूते
न विक्रान्तेन स्वरेणशब्देन घोरेण भयंकरेण नदन् कृतशब्दः सिंहनादं कुर्वन्निति वा भारते विजयस्यो
र्जनस्योत्सुकभूतो ध्वजयष्टिगतो हनुमान् स्वरेण वदन् परेषां योधनादीनां चित्तहर्तिं ददाह लांगूल
लग्नेन हुताशनेन लंकामिव शेषं तत्त्वं २ एवं प्रकाशीकृतवीर्यसंपद्धेः क्रमोदाहृदिदस्य कल्पः वि
रोधिनां मूर्ध्नि निधाय पादं यशोऽक्षमुल्लीषमिव व्यमुक्षत् हरेः वानरस्य क्रमोरोमाकृतिः विरोधिनां
द्विषां प्रशस्तं निर्मलं यशो व्यमुक्षत् विशेषतो मुमुचितो मुक्तवान्चेति वाच् किं कृत्वा प्रथ्यां शत्रूणां
मूर्ध्नि पादं निधाय उष्णीषमिव निर्मलत्वात्सायंसहोयमाला किंभूतः एवं क्रमप्रकारेण प्रकाशि
तावीर्यसंपद्येन सतनयाह विदधाय मध्यादितेन सहसाः हरिहि शिशिरयोः सिंहवृषणि विशेषयो।

रा॰पा॰
टी॰
६०
78

रिति पक्षे द्वैरिद्रस्य क्रमोर्ज्जुनः तेषां दुर्योधनादीनां मूर्ध्नि बद्धशिरोवेष्टने किरीटलक्षणेन तद्वज्जितमेदि।
नीकरः २१ प्रभाविनोदी प्रवलांशुराशेर्विलेखनाल्लब्धजयोनरश्रीः रूपप्रियोपायनरत्नहारी पुरःस।
मीयायतदात्मवर्गैः सहनूमान् पुनरात्मवर्गैः रंगदप्रभृतिभिः समीयाय संगतो बभूव रूपप्रियया
यत्सहितमुपायनभूतमभिज्ञानरत्नं तस्य हारीति हनूमद्विशेषणं प्रबलस्य महतोंशुराशेः समुद्रस्य।
विलेखनात् प्रभायाः लांगूललग्नवह्निशिखायाः विनोदी विनाशकः लब्धाजयो नराजपायुताश्री
यैन सः समुद्रेणापि निर्वाणस्य लांगूललग्नाग्नेः सलिलेन निर्वाणीकरणादिति पक्षे सोर्ज्जुनः आत्मव
र्गैर्युधिष्ठिरादिभिः रूपस्य विराटस्य यदुपायनभूतं रत्नं गोकुलं तस्य हारी जातो जातौ प्रकृष्टेन तद्धि
रत्नं प्रवर्तते दीप्तस्य बलसमुद्रस्य लेखनात् लब्धविजया रत्नस्य विराटपुत्रस्य श्रीर्यस्मादिति विशेषणं स।
माने २२ ततः समस्तैरंगदहेमकुंडलाः समेत्य सर्वैः कृतमंत्रनिश्चयाः कृतार्थभावाः समरोचितश्रियः
तमाप्तेकोपुरतो वनस्थिरे ॥ ते हनूमत्प्रमुखतयः समेत्य मिलित्वा तमाप्तेः रामस्य पुरतः अग्रे प्रव।
स्थितः कृतार्थभावात् कृतप्रयोजनत्वात् सीतान्वेषणकार्यकारित्वात् मनोहरानचिताश्रीर्येषां ते
कृतमंत्रनिश्चयाः अग्रिमकृत्यनिश्चयो यैस्ते समस्तैरंगदो वालिपुत्रो हेमकुंडलो वानरविशेषो येषां
तेन तथा पक्षे तेषु युधिष्ठिरादयः तमाप्तेः विराटस्य समस्तैः संगदमलेकरणबाहोः कीयूरं हेमकुंडले
वकर्णालंकारो येषामिति संमितमन्यत् २३ उपकारगुणेन तेन राज्ञा तद्धि हत तत्सदा केलीकलहंस। 60

हृतः प्रहारोपि समवहत्से ॥ राज्ञा रामेण स प्रहारोपि विचक्षते स्मेतोनः तदा तेन विहितस्तद्वेहितः वानरेन्द्रे
ण विहितो हतः केलीकलहक्रीडके हली संहृतः उत्पन्नः उपकारेद्रूपेण गुणं जानानातीस्यापकारगुणत्वः
ततः सीतान्वेषणादिकोपकारः स्मरणादिति पक्षे राज्ञा युधिष्ठिरेण स प्रहारस्सहतमे तेन विराटेन वि
हिता कृता केलीपाशाक्रीडा तस्याः कलहः संहृतो जातः तत्र विराटेन युधिष्ठिरो ललाटे ताडित इति
पुराणे गुणवासा उपकारगुणसेतशेषं समितम् २४ इष्टैव हृष्ट्वा मणिशोभितं स्तोत्रस्व कृतिसेपा
दितभूरिकार्यः संभवायासामविरेनेन्द्रः कृतप्रियोदन्तनितान्तहृष्टः नरेन्द्रो रामः तान् सुग्रीवादीन्
संभावयामास मानयति स्म किं विशिष्टः कृतो हनूमन्मुखोपनन्दनः प्रियायाः सन्देशः प्रवृत्तिर्येन
नितान्तहृष्टः वार्ता प्रवृत्तिरुदन्तो नउदान्तः स्यादित्यमरः तान् कीदृशान् हृष्टान् मणिशोभितान् सी
ताभिज्ञानमणिभिः शोभायुक्तानित्यर्थः कथंभूतः तेषां सुग्रीवादीनां प्रान्त्या संपादितभूरिकार्यः सी
तान्वेषणलेकादाहादिरूपं कार्यं येन यस्य वा तथा पक्षे नरेन्द्रो विराटस्तान् युधिष्ठिरादीन् कृतः प्रि
यस्य प्रेमजनस्यगोकुलस्य तदेतःप्रवृत्तिः शत्रुविजयपूर्वकउत्तमानयनरूपस्तेन हृष्ट इति तत
कृत्वा तेषां युधिष्ठिरादीनां शक्तेति पोषितलसे २५ प्रभंजनस्य हि षतां जिष्णोभाङ्गोङ्गवस्तदा सत्क्ष
न्वसहृदां मध्ये राज्ञा वनेतनरो बभौ ॥ प्रभंजनस्य वायोरात्मोद्भवः पुत्रो हनूमान् बभौ शुशुभे कीदृ
शस्य द्विषतां जिष्णोर्जनयशीलस्य स किंभूतः सुहृदां मित्राणां नलनीलादीनां मध्ये राज्ञा रामेन स

रा॰पा॰
टी॰
७५
79

त्कस्य देवोत्तरो दत्तप्रतिवचनः पक्षे जिह्मः अर्जुनस्य पुत्रः अभिमन्युः कीदृशेन राज्ञा विराटेन विवाहविधि
नाम्न स्तुता उत्तराय सेयमा तेन साधुपरिणीता इत्यर्थः हिडंबप्रभंजनस्य भंजनकर्त्तुः नाशकस्य उत्तराशि
रिवशोषेव स्नुषायामर्जुनस्येति विशेषः २८ सउत्तरो दारगुणः संतोषितहरीश्वरः रेजे सौभद्रतावि
ष्टः कामदेव इव श्रिया ॥ असौ माकृतिः रेजे श्रियाः लक्ष्म्याः कामदेवाः कंदर्प इव एतत्काव्यकर्तेव वा
किंभूतः भद्रस्य भावः भद्रता तया विष्टः संतोषितो हरीश्वरः सुग्रीवो येन सः श्रेष्टा तदा सदा गुणा यस्य
सः पक्षे सुभद्राया अपत्यं सौभद्रः तस्य भावः सौभद्रता तया आविष्टः अभिमन्युः रेजे सन् उत्तरायात
दारो गुणो यस्य सः सउत्तरस्यापि सा उदारगुणा चेति कर्मधारयो वा संतोषितः हरिः कृष्णः ईश्वरश्च वि
राटो येन कामदेवपक्षे संतोषितो हरिः पिता ईश्वरो येन सः २९ इति हलधरणीप्रसूतकादंबकुला
तिलकचक्रवर्त्तिवीरश्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजपंडितविरचिते राघवपांडवीये कामदेवां
के महाकाव्ये सुंदरवैराटीयसंगारप्रेणाकवनदाहउत्तरगोग्रहो नाम षष्ठः सर्गः ॥ अथ नृपति
रूपेत्य मित्रवर्गैर्हरिबलभद्रप्रभृतिभिः प्रणीतमंत्रः अववाति रिपुरात्मचक्रहृद्या निजविजयोचितय
त्नमन्वतिष्ठत् नृपती रामः निजविजयस्यात्मनो जनस्योचितं योग्यं यत्नमन्वतिष्ठत् चकार किंभू
तः हरीणां वानराणां मध्ये बलेन भद्राः श्रेष्ठा वानरास्तत्र यानैर्मित्रवर्गैः सुग्रीवादिभिरुपेत्यागत्य
प्रणीतमंत्रः कृतकर्त्तव्यनिश्चयः आत्मचक्रस्य निजसैन्यस्य हृद्या अववाता रिपुर्दशको येनयया ७५

स्वशास्त्रपक्षपक्षानवानिर्णयः ग्राम्यचक्रस्य दृष्ट्याश्रेणीत मंत्र इति योगपोमंत्रमकरोदित्यश्चैव हेतुः स्वशास्त्र
पक्षयेशापालमेव कर्तव्यमिति कृतनिश्चय इति भावः पक्षे नृपतिर्युधिष्ठिरः युद्धायोद्योगं चकार दृ
ति: कृत्स्नः बलभद्रो हली तस्य गुवैः मित्रवर्गैः ग्राम्यचक्रस्य निजसैन्यस्य दृष्ट्याश्रवणात्तो दिशुर्दुर्योधनेय
नमनयथा तस्मात्सुनन्द इति १ ततो युधांतत्वभिनाधिकल्पः स्वभाव भावेनोद्यराजकेभ्यः स्फुरत्प्रभावा
नरपुंगवानां दिगंतरेभ्यः श्रुतनः समीयुः वानरपुंगवानां वानरश्रेष्ठानां श्रुतनाम्नेनादिगंतरेभ्यः स
गत्ता वभूवः कीदृश्याः स्फुरंती प्रभादीप्तिर्येषां ता युधां ते तु भितः तद्वेलाभिः समुद्र स्त्वकल्पास्तत्स
दृशाः स्वस्य भावेन गौरवेण भरतवरराजस्य वासुकेः केटायाभिलाः श्रुतिगोरवाद्दुर्धारणेभुवन
केनत्वमिति पक्षे नरपुंगवानां पुरुषश्रेष्ठानां स्फुरत्प्रभावो यासां ताः तत्समन्यत् मत्रेइ सैन्येषु व १
ल्लाधिपेषु ततस्ततो भूपतिमाश्रयन्त विरोधिचक्रे बहूपार्थराष्ट्रं चिंताभिरंतर्गतशल्यमासीत् विरो
धीः शत्रुः रावणः तस्य चक्रे सैन्ये चिंताभिरंतर्गतशाल्ये हृदयलग्नशल्यं सव्यथमासीद्बभूव किंभूतं
बहूपार्थं पीडितं राष्ट्रं यस्य तत् केषु सत्सु ततस्तस्मात् दिगंतात् समृद्धसैन्येषु सम्यक् नद्धेषु कृतसन्ना १
हेषु बलाधिपेषु यूथाधिपेषु भूपतिं रामम् आश्रयन्त नद्धान्त योद्धुर्जनत इति विग्रहः पक्षे धृतराष्ट्रस्य
हेयार्तराष्ट्रं सैन्यं चिंताभिर्विरोधि विरोधयुक्तं विरुद्धमासीत् किंभूतं अंतर्गतशल्यो मद्राधिराजो य
त्र तत् भूपतिं युधिष्ठिरं तत्समन्यत् त्र कृतोद्यमः शत्रुजयेय यावद्राजानसराष्ट्रानिवनानिनीता स

रा॰पा॰
टी॰
८
40

हाविपद्वारिनिधिं तितीर्षुर्वेलावनान्तं प्रतिपद्यते स्म ॥ राजा रामो वेलावनान्तं समुद्रतटान्तं प्रतिपद्य प्राप्य
तस्थौ अवस्थितः किंभूतः महती विपद् एवंभूतं वारिनिधिं समुद्रं तितीर्षुः तरितुमिच्छुः संततवाणशाक-
वान्महाविपर्कान्वितेति यथावत् यथाविधिः शत्रुघ्नयेक्षत उपमो येन राज्ञा गिरिबहून्देशान्वना-
नि काननानि नीत्वा अतिक्रम्य पद्ये वेलाकालस्तस्मा वने पालने कृत पूर्व समयपरिपालने तस्मात
मवसानेवतर्द्द शावर्षावसाने प्रतिपद्य प्राप्य सुग्रीवाद्युपिशिरलस्थो महाविपदं वारिनिधिमिव ति-
तीर्षुः अनवगाहनीयत्वात् असाध्यमिति शेषं समानं ॥ वेलाकालीव सीमायां मध्ये जलविकारयो-
रिति मेदिनीकरः ५ सा मह्यभूभृत्कटकान्तसक्ता धीरा महेन्द्रस्य विलङ्घनेपि समं समुद्रस्य पयः सम-
ग्रानैन्द्रसेना प्रतिगाङ्क्षति स्म ॥ नैन्द्रस्य रामस्य सेना समुद्रस्य पयः पानीयं समं तुल्यं तां प्रतिगाङ्क्ष
ति स्म जगाम कपाससम्झुआसंपदा उभयं विशिनष्टि लिंगवत्यये न सहस्ह्येन पर्वतेन वर्तते ये भू
भृतः च ते षां ते षां कटकेषु नितम्बेषु सक्ता संबद्धा समुद्रस्य पयश्च तत्र समक्तमिति महेन्द्रपर्वतविशे
षस्य लेङ्घने समर्था योगे यत्यर्थः पयोपितल्लङ्घनेपि धीरमिति पद्ये नैन्द्रो सुग्रीवः समुद्रस्य पयसा स
न्ध्यासमं यथा स्यादेवं प्रतिगाङ्क्षति स्म महेन्द्रस्य शाकस्य लङ्घनेपि धीरा दृप्तमा मंक्षा राजविशेष-
स्तत्सहिता भूभृतो राजानस्तेषां कटकेषु सैन्येषु सक्तेति अन्तः शाद्वः स्वरूपे राजधान्यां नितम्बे देवैल
ये कटको स्त्रियामिति विश्वः प्रतिर्गजतिपाठान्तरं ५ अथ तस्य मनुवेलं सेवमाने वलौघे रणाणित ८

दशकंठदोर्दंडदोर्दंडशक्तिः अनिलसुतनिबद्धप्रीतिरामात्प्रहृतात्तिनिघटितकिरीटराक्षसेंद्रेशवर्वदे अ-
थेति अनंतरं त्वयं रामे राक्षसेंद्रो विभीषणो वर्वदे श्रवणसे चकार आगात्य रामे मिलितः किंभूते अनुवेले
वेलायां वेलायां सैन्यसमूहैः सेव्यमाने स किंभूतः अगणिता दशकंठस्य रावणस्य दोर्दंडस्य उद्धतभुज-
प्रकांडस्य शक्तिर्येन सः हृतात्यागात्परलोकात्‌ः समेत्य अनिलस्य वायोः सुतेन हनुमता निबद्धा प्रीतिय-
स्य यस्मिन्वा सः त्रिनिघटितकिरीटं भूतलगनमुकुटं यथा स्यादिति पक्षे राक्षसेंद्रः घटोत्कचः त्वयं युधि-
ष्ठिरं हृतोदागत्य अनिलसुते भीमे निबद्धा प्रीतिर्येन अनुवेलं वारंवारं अगणितो दशकंठो यया एवं भू-
ता उद्दामदोर्दंडस्य शक्तिर्यस्येति शेषे समाने १ तं भीमतेजः प्रभवं प्रभावी विपक्षशक्तिप्रतिघातहे-
तुं विभीषणं भूमिपतिः स्वकीयप्रसादलक्ष्मीसदनं चकार ॥ भूमिपती रामस्तं विभीषणं स्वकीय-
प्रसादस्य लक्ष्म्याः सद्मनेव गृहं चकार रावणराजलक्ष्मीस्तस्य प्रसादे कृतेति भावः किंभूतं भीमेस्य
भयानकस्य तेजसः प्रभवउत्पत्तिस्थानं विपक्षस्य रावणस्य शक्तेः प्रतिघातस्य हेतुं कीदृशो भूमिप-
तिः प्रभावी प्रभावयुक्तः पक्षे भूपतिः युधिष्ठिरः तं घटोत्कचं भीषणं भयंकरं भीमस्य तेजसा शुक्रेण प्र-
भव उत्पत्तिर्यस्य सः विपक्षस्य दुर्योधनस्य शक्तिप्रतिहननकारणं तस्य प्रसादं कृतवान्‌ २ जवेन
जितमर्त्यपवनं तनोऽथ हितो जिगीषुर्हृदि विग्रहेन दुर्योधनेन हितं तावगादसमयं पयोराशिमुपाससा-
द ॥ अथानंतरं त्वयनं दनो रामः जितमर्त्यपवनशीलः दुर्योधनेन योद्धुमशक्येन हृदि विग्रहेण वानर

समूढेन द्विषः शत्रून्रावणादीन् जिगीषुः जेतुमिच्छुः जवेन वेगेन पयोराशिं समुद्रमाससमासाद्य आसन्नः द्वि
षतां शत्रूणामवगाहमसह्यं यस्य त्वपनंदनो जिष्णुर्जयनशीलः अर्जुनो जवेन पयोराशिं हारिकामा
ससाद दुर्योधनेन यातं राष्ट्रेण सह सोपि प्रातरित्यर्थः हरिसंग्रहेण क्रान्तसंग्रहेण द्विषः शत्रून्दुर्योध
नादीन् जिगीषुः संग्रहो हस्तस्कंधे यो ग्रहसंतोपयोधिं विनिविष्टः हरिं कृष्णं समानेन समर्जुनो दुर्योधनः वया
तइत्यर्थः द्विषतावगाहमसह्ये सती तिसमन्वनतः पादः क्रान्तो द्विदुर्योधनेनावगाहितस्थितिवासलवे
लः श्रणतेश्याते स्विष्ठनावनतान्तरइति विग्रहः अर्जुनविशेषणपक्षे .... दुर्योधनेनावगाहितमसह्येइ
तिभावः स्ववेलजिष्णुरिति पाठांतरं तत्र स्ववेलः पर्वतविशेषः तस्मद्वपारवतीतस्य जिष्णुरीति राम
विशेषणं स्ववेलो जिष्णुस्थितिवा अर्जुनविशेषणे शोभनवेलाकालस्तत्र जिष्णुः देशकालज्ञो जयन
शीलोभवदिति ८ दुर्गानेवेगात्तरंगावलिमिलितमहानक्रमावर्तचक्रभ्रमद्विंडीरपिंडप्रतिवालि
तसितच्छत्रविस्तारशोभम् । अंभःसंभारभारालसजलदघटाडंबरीभूतदिक्कं दिक्कुंभिभीमाफ
स्फेशाशकलितसलिले सावारे सोम्भ्रपयपतत् सरामोर्जुनो वाससगरं समुद्रं स्वंभ्रपयपतत् संग्रंविंदद
शी किंभूतं तरंगाः तस्थलेन स्तेगात स्थायेन तरंगार्घर्दपत्नघोसावलीभुमिलिता महानकायत्रतं कंभी
वेनासिकायां वनकः श्लक्ष्णावयोः क्रमादिति विग्रहः आवर्तचक्रे भ्रमितस्तत्स्त्र भ्राम्यतोये दिंडीरपिंड
फेनसमूहास्ततः प्रतिवालिता आयता सितच्छत्रवद्विस्तारिणी शोभा यत्र दिंडीरपिंडसहशोसि ८७

तस्कृत्वमिति श्रेभसां संभारस्य भोगैरलसाश्रक्रियायेन लहरीसेवालैर्यायदाः समूहास्तेन नष्टदिनीभूतादिश्येव
यत्र जलधारा वद्धदाहस्तिसमूहा इतिवाच्यदायदानवोष्टीभवनाद्भव ̄ ̄ ̄ यो विती तिमेदिनीकरः दिश्या
के भिनो हस्तिनो येघैः श्रेशदेदैः स्थलहस्तैः शाकलितेविदेश्याः कृतेसलिलेयत्र यद्धाशाकलैर्वितेयुक्ते
सलिलेयत्र शाकलेतविविंदेस्याद्भावव स्तवक्तालइतिविग्रहः ५ सरसेवहुयोजनाधिवासे घनगांभी
र्यमनुज्झितप्रसादे समहार्थमुपासदन्मुदंध्वनिभाजे सकवेर्विवप्रवेयम् ॥ सराम: सुर्जनो वासव
इत्युपासदत् समीपमगमत् कवेः प्रबंधं काव्यमिव उभयं विशिनष्टि सरसे सजले श्रृंगारादिरसयुक्ते
वा श्रृंगारादौ रसे वीर्ये विकारे हर्षरागयोः देहधातु प्रभेदे च पारदे बाल्ययोरसः वहुयोजने पृथिव
सतीति बहूनां योजनानामधिवासमाश्रयमिति वा बहुशब्दे नैकोपलक्षणार्थकः वनक्रोशाद्वयो
र्येव योजने परमात्मनीति विश्वः पक्षे बहूनां योजनानामधिवासमिति घनेगांभीर्यभीरुत्वे येन पक्षे
गुर्थगांभीर्येन नतज्झितः प्रसादो येन प्रसादयुक्ते पक्षे प्रसादो गुणविशेषः प्रसादं समतां गांभीर्यस
मसारत्वमिति महानर्थो रत्नादिर्यत्र रत्नाकरत्वात् पक्षे महानर्थोभिधेयो यत्र शब्दादीनामर्थात्
ध्वनिभाजमारवयुक्ते पक्षे ध्वनिरलंकारविशेषः नयुक्तं के चिन्नव्याख्यमाहुः मुरुष्या महवर्तितेनतस्
८२ मुद्रेसैन्यमुपासमाद सरसं वीरस प्रधानं वहुयोजनाधिवासे बहुदेशावस्थिते घनवगाहनीय
पु॰
५१.५१ त्वेन घनगांभीर्यं महार्थमयोजकं ध्वनिभाजं पटलादिशब्दयुक्तं शाब्दानामभिधेयेपि निर्दिष्टो वप्रयो

रा०का
टी०
८२
८२

तके स्याद्दर्थः ठुरिति विषये इत्यकारणावस्थितिविषयः १० सवारिधिः स्फुटयारणाय धृतप्रतिज्ञं प्रतिदर्शि
तात्मा तमार्थिवता विधिविर्भिवाऽश्वन्नत्नावलिं जितोग्निं ॥ तेनामंवा विधिः समुद्रः आर्थितस्तु यामा
स सकिंभूतः प्रतिदर्शितमात्मा येन सः मासाविदारय किंत मेतंकरुषित्ति निदर्शितस्वरूपः सइवारिधि
रेणावर्तते सवारिधिः जलराशिसहितः तेकिंभूतं स्फुटं यारणा विदारणायार्थात्समुद्रस्य धृतप्रतिज्ञं य
यस्मात्त्वद्वर्त्मदास्यामि इति कृतप्रतिज्ञं प्रायोपवेशनादिति र्धर्मयपवबाहवस्तैः प्रद्रव्राप्रेरितारत्ना
वलिः रत्नसमूहस्तयारंजितावेचीयस्य सतथा समुद्रेणानर्घानीतरत्नावलिभिः संपूजितइसमुदा
यार्थः पदे तमर्जुनं वा विधिरस्तु यत्र अभिरायवानित्यर्थः वाशाहद्वार्थः विपाद्वर्यौ यत्नस्य द्वयास
नस्यतवस्माद् दयस्य यारणाय धृतप्रतिज्ञे तिकुर्मिरेव वाऽस्तेन प्रव्रजेतिप्रकाशितात्मातिरोयनादि
ति ११ वेलातटीं ड्डुभिनादहद्दैस्तरंगाहस्तैः कृतमंगलस्य तदल्वतोऽभ्यागमनात्तुकुल्यादसंलसंकां
तमरातिचक्रं ॥ सरामोऽर्जुनेवा अरिचक्रं शत्रुसमूहं संक्रान्तं सम्यगाक्रान्तमिव निर्जितमिवासंलम
न्यतेस्म कृतः तदल्वतः समुद्रस्य अभ्यागमनेसंभ्रान्तागमने यदानुकूल्यं प्रवृत्तं तस्मात् किंतदित्याह दे
तवार्भविशेषणे तरंगाहस्तैः कृतमंगलस्य कृतस्वस्त्ययनस्य विधुद्धेस कनान् कीदृशैः वेलातटीसमु
द्रकेयरासादुंडुभिदिव्यवाद्यविशेषइवनादेन हादनेदहैः कृपालैः १२ दिशानयागाञ्छनिजेषु सितदु
येहरिप्रभावार्पितसेतुबंधया इतिः सततैस्फुटमाहसागरः सैरैर्गभीरैः प्रतिनादयन्दिशः साग ८२

रःनस्मारामायश्चेवाह उक्तवान् स्फुटं व्यक्तमत्र तावांकागाम्भीरैः स्वैरैः दिशः प्रतिनादयन्न् शष्ट्रं प्रक्ताःक
र्वन् किंनदाह हरीणांवानराणां प्रभावेनार्पितस्सेतुर्वेयःपयनया अनया दिशा निजेष्टसिद्ध्येवाति
णा सिद्ध्ये सीतायाश्चाननायचनस्येति राक्षेति पदेनसेश्चर्न्ने नायद्भ्ते वाद्दस्त्वसेशा किंनत अनया
दिशाप्रकारेण इष्टसिद्ध्येराक्ष हरिःश्रीकृष्णः नस्य प्रभावेनार्पितसेतु वेयोयत्र्यावस्त्यावेयोयत्र हर
रिश्रीकृष्णपत्नीकृत्यरिपुत्तयायेतिभावं नत्वं सेतराशैव्यवस्थायामितिप्रकाशः १३ अमेनिस्पृशा
शान्तिर्नीवेवाहहरिप्रभावोस्खलितानुरस्तात् कृतामिपातांजलयोददर्शविचित्रयातक्कुरिताम्महो
धान् अमैरामोर्जनोवामहीधान्पर्वतानञ्जलयोसपुरे कृतामिपातान् ददर्श पश्यतिस्म विचित्रे
णनानारूपेणयातत्तनागैरिकादिनाकुरितान्संवेयान् पुरस्तादये निस्पृहस्पक्रोषोशनिवचनेनहर
रीश्रोवेगोयेषां पर्वधेह्रयोवारिस्त्विषां प्रभावेनास्खलितानुत्पतितान्व अर्जेनपदे निस्पृष्ठः श्रीतिनःप्र
शान्तिः येनपर्वभूतस्पनीवेवेगस्पहरेस्त्रकृष्णप्रभावोस्खलितानुद्विग्रासमुद्रमागता निन्यर्थः केवि
नमहीधाव्रातोददर्शाहहरिप्रभावादिनस्ततः समागतानहृारिकानिकटेसमुद्रतटेकृतशावराति
न्याङः १४ सविश्वकर्मोद्भवशिल्पसिद्धं सहस्रसीमेतितवारिपूरम् मणिप्रभाभास्वरमग्रवीथ्याम्ब
न्नस्थितावेरलवापकल्पं हरिप्रभावोपचितंहमाभून्निवेशनैस्त्रायतनोपपन्नम् महीमहाभोरुहर
तालकल्पेददर्शसेनेहरिर्वेशकेतः॥ पुरमम हरिःस्वर्यस्तनउपलक्षितायोवेशोत्ववायस्तस्पत

रा.पा.
टी.
८३
83

र्यवंशस्य केतुश्चिह्नं ध्वजो वा रामः सेतुबंधनं ददर्श यपश्यत् किंभूतं विश्वकर्मण उद्भवो यस्य स नलो नाम वान-
रः तस्य शिल्पेन सिद्धेन स्वामिद्रः शिल्पायदेतिवा सहस्रं यथास्यादेवं सीमंतितो द्विधाकृतो वारिधिः सागरो येन तं
मणीनां प्रभया भास्वरं दीप्तं प्रथवेष्टमाकाशे स्वजूर्थितोः वक्रोयातोयः इंद्रचापस्तत्कल्पं सदृशं हरीणां
वानराणां प्रभावेनोपचितो येन समाभृतो बहूलीकृताः पर्वतास्तेषां निर्घोषेन रवेणोपनेरायततो प्रपन्ने महा
महांभोरुहे पद्मे नालकल्पेनालसदृशमिति शिल्पं द्रुवे क्रियायोगोगे इति मेदिनीकरः पक्षे हरिर्वानरो वंे-
शः केतुः ध्वजो यस्य हरिर्वंशकेतुरर्जुनो वा वानरध्वजत्वात् स एव सेतुं भमभद्रकृतं संबद्धं ददर्श शेषं विशे-
षणं समानं केचित्तु कुमारव्याकुर्वंति हरिर्वा प्रशुस्तस्य वंशस्य केतुस्तस्य चक्रांडी मः हरिः कृत्स्नवंशकेतु
युधिष्ठिरः वा सेतुमवस्थावंधं ददर्श विश्वकर्मणा तद्भवो यस्मात्स विश्वकर्मोद्भवो हरिस्तस्य शिल्पेन ।
कौशलेन सिद्धं यद्वा विश्वकर्मोद्भवो मयन नामा दैत्य शिल्पी तस्य शिल्पेन सभारूपेण सिद्धं तत्रैव वे-
रो स्वद्वेस्तत्रापवस्येति वाजपेय यूप इति वल्पं यरा संवेयीषट्ट सहस्रं सीमंतितपवद्विधाकृतो विष्ट-
रोयत्र मणीनां राजमुकुटस्थितानां प्रभया भास्वरं दीप्तं निर्मलत्वात् हरेः श्रीकृष्णस्य प्रभावेनोपचि-
तावत्तलीकृता येन समाभृता राजानस्तेषां निवेशानैर्गुंडायारोपणेरायततो प्रपन्ने हस्तिनापुरमेतत्रा
त्ततमित्याहुर्व नदकूलेवले प्रयेद्वारिकाग्रामे ॥९९॥ सद्धातिकोतोनगरीगरिष्ठां संप्रस्थितस्तेन पथा
त्ववीराः ददर्शवीरोहरिवाहिणीभिन्निरंतरालानिकजप्रबलानि स्ववीरो रामस्तां नगरीं लंकां सद्दा ८३

त्रिकोद्दामसहितां यद्वा द्वारेण कोणेन रमणीयां गिरिशृङ्गं त्र्यंबीतेन पथा वर्त्मना संप्रस्थितो गतः ककुभां दि
शां मुखानि वातप्रमाणां वाहिनीभिः सेनाभिर्विभ्रंतरालानि अवकाशशून्यानि एकीभूतानि ददर्शेति
वाक्यार्थः यद्वा सर्वोर्जितेनः द्वारकोणवारीतेन पथा रामभद्रः क्रान्तसेतुना प्रस्थितः हरिवाहिनीभिः क्रु
द्धसेनाभिः निरवकाशानि दिङ्मुखानि दृष्टवानिति हरिवाहिनीभिरसंयुक्ताभिरिति वा वीरो वि
क्रान्तः शूरवीरविक्रान्ता विविधानन्तसारान् १० पश्यन्नैजान्कटकप्रदेशान्विलेख्यं पंथानं मले
यातेजाः विरोधिनाधिष्ठितं सुवर्णभागं समेतं यथरिद्धीयं समाससाद ॥ सरामलं यं चिद्धीयथं सुवर्णं तं सुवेल
मासमासाद प्राप यत्रलेका स्थितेत्यर्थः मनोहरान्कटकप्रदेशान्पश्यन्नस्मितिपंथानं वर्त्म विलेख्य
नलेखनीयं परैरलज्जो यस्य स तथा तं कीदृशं विरोधिना रावणेनाधिष्ठितमाश्रयवेलाक्रान्तः सुवर्ण
भागो यस्य यद्वा सोऽर्जुनः तेथरिद्धीयथं क्रममासमासाद दृष्टीयवान् कटकप्रदेशान्कैः सप्रदेशा
नुत्तंगीयत्नप्रदेशापदान् विरोधिनाद्रयोद्येनाधिष्ठितः सुवर्णमिष्टो भागो ग्रंथस्य स तथा प्रवले
भस्यदृश्यतिपत्नवान् शेषं समानम् ११ विचारमूढस्य बलात्तु हृत्ले हिनो पिक्रर्वजगतीयतोसो
ग्रमुष्यपादान्तसत्यसमलसानी निवाजमात्मार्चनमावचार ॥ प्रभो जगतीयतः सुवेलपर्वतः ग्रमुष्य
रामस्यात्मार्चनमाचचार आत्मपूजनं कृतवान् निर्व्याजं यथा स्यात् हि यो रामस्य विचारे विवेके
मूढस्यापस्य दुष्टकर्मणा बलात्तु हृत्वेजर्वन यदन्तत्वयः प्रत्यंतपर्वतयुक्तस्य यतोऽपि यः पदेनतन

रा॰पो॰
टी॰
८४
84

न्तो भवति तस्मात्तु कूलं क्रियते पदे शसो जगती धरः श्रीकृष्णः स्वयमर्जुनेन सात्मार्थेन सा च चारगौरवम
कार्षीदिति किंत्व आत्मना स्वेनार्थेन मात्मवने यात्मानमेव तस्य सहायकरणाय आदिशदिति भावः किं
तस्य पदांतनत्वः पदांतस्थितस्येति द्विषो पिडुर्येयत्न स्यापि विचारमूढस्य बलेन सैन्येनात्तु कूलं क्र
र्वन् सैन्यानि तस्य दत्तवानिति स्वयमर्जुपदाश्रयेयाभूत इति पदांतत्वमद्दति विरोधिनाहत्य स्य विशेष
णं पादाञ्जुपोत रीयांशो शैलस्यपंतपर्वते चरणे च मगुविवदगिमे दिनीकरः ९९ बलोपलेपादवलेप
भाजा दैवाद्विपतेराष्ट्रो निरस्तः विभीषणेन विद्विषता महार्यैः शीत्यान्वयासीत्स रुषान्तमस्तं विभी
षणो रावणभ्राता तेरामं प्रीत्या अन्वयासीत् अनुजगाम किंभूतः प्रकृष्टोत्तमसत्त्वः द्विषतां शत्रूणां
महार्यः अभेदनीयः दैवा / द्विपतेरावणेन प्ररोषेण निरस्तस्य पक्षः बलस्य सामर्थ्यस्योपलेपो देवले
पभाजा बलिमेन पदे प्रकृष्टोत्तमः श्रीकृष्णः तमर्जुनं समन्वयासीत् द्विषतां शत्रूणां विभीषणो भया
नकः बलोपलेपभाजा तेन सत्रामे विपहेगाउर्यो धनेन प्ररस्तात्युधमे सपक्षः बलपहीतत्वाउर्योधनो वा
न इति भावः २० मनुष्यमूर्तेः परमस्य पुंसः सा ग्राह्य देमामा घसदेवयोगात् पौलस्त्यसेपत्निसपिस्व
कीय भूभंगलीलास्खलभासमेस्त ॥ स विभीषणः पौलस्त्यस्य रावणस्य संपन्निलस्मी समेत्य मन्या
तेस्म स्वकीयो भूविक्षेपस्तस्य या लीलाविलासस्तेन स्खलभां स्वप्राप्यां लीलामात्रेण प्राप्तिर्भवतीति
दैवयोगाद्भाग्यवशात् मनुष्यमूर्तेः परमस्य पुंसो नारायणस्य सोहार्दं सहृदभावमेवं प्राप्य पदे सा ८४

ज्ञेनः पौलस्त्यस्य कबेरस्य संपल्लिलक्ष्मीपरमस्य पुंसः श्रीकृष्णस्येव मासाद्योर्घ समाने २१ सखेन्य सु
ग्रीवसमग्रयानप्रभावसंपन्नरनाथजन्मा सभूमिः भर्तः कटकेमनस्वीजवाद्धपलाक्षप्रुपेत्यतस्यै
मनरनाथजन्मारामो भूमिभर्तः सवेलपर्वतस्य कटके नितंबप्रुपेत्यनस्यै कविशिष्टेन वातत् श्री
ग्रस्तपलाक्षप्रुत्पाटनीयं किंभूतः ससैन्यो यः सुग्रीवो वानरराजविशेषस्तेन समग्रैश्वर्याने प्रयाणेन
स्वयः प्रभावस्तेन संपन्नस्य मनस्वीमानवान् पक्षे मनरनाथजन्मा युधिष्ठिरादिः भूमिभर्तः दुर्योध
नस्य कटके सैन्ये प्रुपेत्य जवाद्वेगाद्धनस्यै उपलाक्षेनिरसनीयं सहसैन्येन वर्तते ये सुग्रीवास्तस्यैः
समग्रैश्वर्याने गमनेन स्वयः प्रभावस्तेन संपन्नस्येति २२ नराश्रुकोपि प्रतिपत्तवाचावचोहरः प्रा
णसंहृतात्मा समन्वतां संजयशाहपार्श्वं श्रियं दधाने नृपतिं निदध्यौ नरानसिकाले प्रकोना
मरात्तसौवचोहरो हूतविपर्ययोत्तावारावणववणेन तेनृपतिं प्राण्य निदध्यौ दृष्टवान् सुग्रपर्येनः
संहृतश्चात्मा येन सः शोषितशरीरस्यार्थः नैकोदृशो तन्नतावेसौ पश्यद्धकेद संजयशाहपार्श्वंभ
जतेश्रियंशोभांदधानं बिभ्रत् पक्षे प्राश्रुशी घ्रेकोपिवचोहरहूतः दुर्योधनस्यवचनेन प्रश्नेनहूपः
नेयुधिष्ठिरं प्राणनिदध्यौ दृदर्शो धानेत्वनेकार्थत्वात् जयोज्जेनलस्यशाहस्यध्वनेः संभावनया पार्श्व
मिति सस्वर्थिनानां श्रियं दधाने संजयशाहपार्श्वं सम्यक् जयशाहस्य पार्श्वेवा संजय स्मार्थिर्धोत्तस्य
शाहस्य पार्श्वमिति वा तत्समन्वत २३ नराज्ञया सौ गगनभीतिरेने हरिप्रणीतारमिदं जगाद प्रतेत्तस्

रा॰पो॰ टी॰ ८५ 85

वामिदस्माराज्ञाभुविनेमेहृतपुरिस्थितस्य ॥ अस्मोवचोहरोहृतवचनेसुग्रीवे इदमग्रेवक्ष्माणंजगादउवाचत

स्यरावणस्यात्तया गतभीतिरवस्नः कीदृशमेनेहरेर्वानरस्यप्रणीतारमीसरे किंनतु अस्ताबुद्धिःरोहणं

यस्यसः नीतिर्णमतिःसराजारावणस्त्वांममभुविनेस्मादृ हृतपरिस्थितस्यपुरीणस्येत्यर्थः पक्षे असौ

हृतपवंयुधिष्ठिरमिदमाह नदाज्ञयाडुर्योधनाज्ञया हरिःश्रीकृष्णःसप्रणेतातपदेशायस्यतेअस्ते

तणः अस्तावसरंयोराजाधृतराष्ट्रस्मतेविधेयतिनिस्यताहृतपुरिइतिरूपे २४ त्वयाहिमनीतिपराय

णत्वादंगीकृतासाधुजनप्रवृत्तिः अतःस्वयोगेपथिवर्तितव्यंननेसवेलक्रमणेनसिद्धिः नहवनमा

हत्वयाहीति साधुजनस्यसज्जनस्यप्रवृत्तिःप्रवर्तनेप्रवाहःअंगीकृतास्वीकृतासाधुजनकृत्यंकृतमि

त्यर्थः सनीतिपरायणत्वात् स्वकार्यसाधनेनसनीतिरपुणार्जितेतिभावः रामस्यात्रनयनेनवा

सनीतिपरायणतेति प्रवृत्तिस्तुप्रवाहःस्यादुदंतेचप्रवर्तनेइतिमेदिनीकरः अतोहेतोःस्वस्यात्म

नोयोगेपथि सम्प्रत्यर्थेआत्मनोयोग्येपथिवर्त्मनिस्थातव्यंवर्तितव्यंसवेलस्यएवम्मा क्रमणेन

नवणसिद्धिः कार्यनिर्वाहोनेतिप्रेष्ठार्थमेनिहृत्रिवेवकर्तव्येतिभावः पक्षे सत्यवादिनाल्माधुत्वंस्व

स्यांगीकृतेसन्नीतिपरायणत्वादतःस्वयोग्येपथिमेत्यर्थेवर्तितव्यंसपृष्ठवेलाकालस्तस्याःक्रमेणन

मर्यादालंघनेनतवनसिद्धिःनकार्यनिर्वहस्तस्मात् २५ आत्मोचितमेवनीतवासंयुद्धाय

माचापलमपकार्षी अनात्मनीनेपथिमानास्ते सोहिलोकामशोमहिजंते ॥ आत्मनेतचितेया ८५

णं वनान्तवासं स्त्रीत्वस्य क्काशुद्धाय चापलेषां वत्से माकार्षीः मा क्रियतां वानराणां वनवासनिवितः नशुद्र(
मिति भावः अत एव हे इयतः अनात्मनेनीयथि आत्मनः अहिते विरुद्धे पथि वर्तमानात्सुसेलोकाम्भ्रगाम
ह्विजेते ऽयोगं गच्छतीति पक्षे आत्मा वित्तमंगीकृतं वनान्तवासं तवास्त्रकाशुद्धाय चापलेमाकार्षीः अ
गीकृतपरिपालनेसम्यवादितास्यादितिभावः २६ यथार्थमेतत्तक्रूरराजवाक्यं विचार्य मा राघव संश्र
यीभूः हितोपदेशेषु परान्मुखानाम् हरसे स्या विपदो हि पुंसाम् ॥ तत्पूर्वोक्तं यथार्थं सत्सूयं राजवाक्यं रा
वनवचनेक्रूरं सत्यार्थं नात् एतत्परिपालनं कुरुष्वेति विचार्य परास्तत्त्वा राघव संश्रयीराघवभाक् मा
भूः यतः हितानामुपदेशेषु पराङ्मुखानां पुंसां विपदो हरसं स्यामसविषयवर्तिन्यः अतो हितवचने परिपाल
ने मा कर्तव्यमिति भावः पक्षे क्रूरराजवाक्यं दूतराष्ट्रवचनं विचार्य विचारणं कृत्वा लाघव संश्रयी मा
भूः आज्ञालेहवनेतस्य गुरोर्मा कुरुष्वेति तात्पर्यं २७ एवं विपन्नहतेन समाहता वाक्यपद्धतिः प्रतिजज्ञे
सरस्वत्या हरिराजसुतोऽर्थया ॥ हरिराजस्य सुग्रीवस्य सुतोऽर्थया सरस्वत्या वाण्या वाक्यपद्धतिः वच
नपरम्परा विपन्नस्य रावणस्य हतेन एवं पूर्वोक्तप्रकारेण आहता उक्ता प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञाता प्रत्युत्तर
म उत्तेन कृतमिति पक्षे हरिः श्रीकृष्णः राजयुधिष्ठिरः ताभ्यां प्रत्युत्तरिते २८ अहो महद्वैगुण्यमस्य भू
भृता निहन्तयेनोदयिते विराधानः भवेत्तिसख्यकमनात्मबोधितः परोपदेशेषु विशेषपण्डिताः अ
हो आश्चर्यं नः अस्मान् निहन्तये युद्धान्तपरावर्तनाय नोदयितुं प्रेरयितुं महद्वैगुण्यं कौशलस्य भूसृतः

रा॰यो॰
टी॰
८५
81

रावणस्याग्रहेतः अनात्मबोधिनः स्वश्रेके यथा स्वात्मोपदेशेषु विशेषपंडिताः भवंति पते भूस्थितोप्यनरा-
स्वर्गस्थमहतोऽशीले ४८ सवेहरा नाशग्निदानपूर्वं योगिनिं नवोत्कृष्टचिंतां कुलस्य दशाननस्यापि दशान-
नस्याटमुख्यदीनाहतबेयस्तनोः ॥ सवहेशो राजा रावणस्य यदि प्रतिदाने सीतायाः तत्पूर्वं सुचितोया-
गणो कुलस्य योगिनिं समो नवोत्कृति नदा मुख्यदशाननस्य दशावस्थादीनां योगिनाननस्यादपिमस्यादे-
व हतावेधवस्तनवश्च यस्य पते हृष्टो राजा धृतराष्ट्रः कुलस्य कृकवेशस्य दशाननस्य रावणस्य दशान-
नस्याकिं तस्या देवेसी नाडः विना हताः समेताहि नष्टा वा धवाः स्तनवो यस्य यया रावणेन येश्च पत्नाः
सम्भृतो विनष्टस्तथा त्वयमपीति ३९ शुभाशुभे कर्मणि सन्निविष्टे धर्मो यथा पश्यति लोक एकः तथा
जनस्सदाविलोपि दर्भजवात्यधर्मस्य ज्ञातो वकाशः यथापकोऽधर्मः शुभेककर्मणि अशुभेव कर्मणि स-
न्निविष्टे लोके पश्यति न तु शुभकर्मस्थितस्यैव न वा अशुभककर्मावस्थितमेव धर्मस्य ज्ञानानितरस्य-
नत्वमिति न तथा चेयदि अविलः संसर्गेण धनेनाधर्मे कर्म पश्यति तथा जवानि संसारे धर्मस्य ज्ञातो वस-
रः अधर्मो न स्यादेतत्स्यादेव अतो भयहृतपवालोकस्यापि कर्मोपजे फलेसाधारणे स्यादतो यदि रामे
युधिष्ठिरे वा शुभकर्मस्थे ... धर्मेणापश्यति तदा स्वधर्मस्य रावणस्य धृतराष्ट्रस्य वा स्यादेव तदुपचित
करणेनाधर्मो समापीति भावः ३९ सपवतां वयमसमीस धर्मं समाचरन्वात्महिते विधेयं तथा वदारो-
हृतिहंतैर्मावीभीमार्जुनस्यपुत्रसनेऽखरावे ॥ सपवरावणपवतां स्वसमीस आत्मनो हिते विधेयं कर्त- ८५

घे करोन् यात्वरावेः रामस्यानुजस्य इषुसंतं सौ वीर्यवानाः सो हतिनामकामति भीमा भयंकरा हंतकहे प
हे सपवक्षनराष्ट्रपवभीमानुजस्यार्जनस्य च त्वरस्लीहंगाः शुरिः यस्यानस्य त्वरावेः शाखोर्ड्यौधनस्येति भी॰
मानुजविशेषणं त्वरातीहंताइति ज्ञाविशेषणं वा अत्र सशैस्रष्टवयेजितशौर्यसार्थैः प्रत्याहृतोवानररा
जवाक्यैः सघः शरीरमाप्यजनेषु रेतहवोविषसर्पइवोत्ससर्ज ॥ सहनः शरीरलेकोप्राप्यनतमुजनेषु रेराव
ण तन्महर्षीकोकेवचः उत्ससर्ज विस्तृष्टवान् कथितवान् विषं सर्पइव सः किंभूतः वानरश्रेष्ठस्य सुग्रीवस्य
वचनैः प्रत्याहृतस्तिरस्कृतः सोष्टवेनवोजितः प्रकाशितः शौर्यस्य शूरत्वस्य मार्गो येषु तैः पक्षे सहनो
नरवर्यस्यार्जुनस्य वाक्यैः प्रत्याहृतइवपवेजनेषु रेधृतराष्ट्रेनहवः तत्ससर्ज तस्य शरीरं प्राप्येति अत्र आ
गामिसंग्रामविपत्तिहेतोः तत्राभियुक्तस्य विमोहभाजः प्रजारारोभूरजनीषु राजः राज्ञो रावणस्य र॰
जनी शरावि शुप्रजारारोजारावणंबभूव कीदृशस्य तेन रामेणाभियुक्तस्य अतएव विमोहभाजो वि॰
शेषेण कृत्यस्य कर्तव्यविचारशून्यस्य आगामिनः संग्रामविपत्तेर्निहत्यर्थं उपायस्य कारणस्य याविं
तानतया अज्ञविनिहतिः पक्षे राज्ञो धृतराष्ट्रस्य हन्त्र विदुरेणाभियुक्तस्य कृतार्थाः योलसार्थे
त्रियाः शून्येन सतेइति विस्वः अथ अनंतरे भूमिपतेः प्रियार्थे पयोधिसीमाधिपतेः कसैन्याः हरीश्वरा
भूमिभृतोधरोहंस्तं गां प्रतिज्ञामिव तं गां भूमिं ॥ अथ अनंतरं हरीश्वरा वानराधिपाः सुवेलनाम्नः
पर्वतस्य भूभृतः स्तं वा भूमिं धरोहनं अधिरूढाः भूमिपतेः रामस्य प्रिया सीता तां दर्शनदानयना

रा॰पो॰
टी॰
८७
87

र्यं कीदृशान् पयोधिसीमां समुद्रमर्यादामधिगतान् तत्पूर्णाम् अहं निसैन्यानि येस्तेन तथा तेगोशतिज्ञामिवतां
कृतवेतः एते भूभृतो राजानः हरिः श्रीकृष्णः ईश्वरो येषां ते कृष्णभक्ता इत्यर्थः तेगोशतिज्ञामयारोहन्
तेगाभूमिरशायो यस्मात्तां तेगाभूमिमितिवा भूमिपते युधिष्ठिरस्य प्रियार्थं श्रीनिमित्तं पयोधिसीमां
ते धिगातेशामगुरुमहत्तसैन्यैर्येस्तेन तथा ३५ भूभृत्क्षिरश्छेदविधानदक्षैमायाविनि तत्प्रभृति राजसोऽच
वैधव्यचिंताचकितैस्तककेपैनरेन्द्रदारैर्धरणीसमेतैः धरणीसमेतैः पृथिव्या सह रामदारैस्तकेपैसीता
याकेपिता वैधव्यस्य चिंताचकितैस्तस्तैः राक्षसानां सम्बन्ध्येत्यनति बलति कीदृशे मायाविनि मायायु
क्ते भूभृतो रामस्य शिरश्छेदनस्य विधानदक्षे जयाले शिरानपिमलेले स्तले ... येधिती
निविष्टः मायाशिरोदर्शनेनसीतायास्त्रासितमितिभावः एते नरेन्द्रदारैर्दुर्योधनपत्नीभिः भूभृतोदुर्यो
धनादेः राजसोऽच यदोतकपसैन्यमायाविनि सकपटे शायेसमाने भूभृच्छिरश्छेदविधानदक्षे इत्यपि
पाठेतत्रैवेदं ३६ प्रथोगादेविभ्रमलसन्मरुः सर्वेस्तनोदि देयेकनेदने समीसकार्यस्य गाजिनेव
स्थरोहरिं पवेषोनवारीमजीगमत् ॥ नेरस्थरोरामः हरिं विनानरमेगदेनामपरेषोशत्रूणांराक्षसानांन
गरीलेकामजीगमत् प्रजिगायप्रवेशयत् कीदृशाम् लसदीनं मरुलेजोविभ्रतेथारधेतेस्वैरस्तूनो
वीलिनोहृदयेकनेद मुल्लसकेनमस्तकनात् किंकृत्वा कार्यस्य कर्तव्यस्य गतिं विचार्य प्रथमं हनुमता
यत्नं क्रियते जतःसंधिसंपत्त्यो विग्रहश्चेति नीतिः गतिः स्वीमार्गो गमनेस्थाने याताभ्युपायः पयोविति विषुः ८७

यते नरेश्वरो युधिष्ठिरः परस्य दुर्योधनस्य नगरीं हास्तिनं श्रीकृष्णं प्राहिणोत् प्रगादेवभुजालंकारं विभ्रते उल्लस
न्महस्तेजो यस्य क्रोनवेंश्वस्तनोर्जुनस्य हृदयैकवेन्देने माहर्केन तल्पमन्यत ३० स यानंनिर्ह्रादमुदीरयन्वेस
ह्रमध्यात् सत्वरं वेगात् प्रपद्य मर्णः परमेश्चलस्य ददर्श राजानमभीरुरम्भायां ॥ सोऽगादः सभायां रा
जानं रावणं ददर्श अपश्यत् कीदृशः अभीः भयशून्यः परमंडलस्य शत्रुमंडलस्य मध्यं प्रविश्य गत्वा स
हृस्मध्यानं वर्त्मातिक्रम्य वेगात् जवात् वेश्माकाशे यानस्य वाहनस्य निर्ह्रादं शाहमुदीरयन् प्रकाशय
न् इति सभायामिति स्फुचिह्नावः संदेशहारी सहरिने यते महर्षिः श्रीकृष्णः राजानं धृतराष्ट्रं ददर्श सभा
यां भीष्मद्रोणादयो यस्य परमंडलस्य परराष्ट्रस्य मध्ये प्रविश्य ३८ बलाधिपैर्भीष्मप्रोक्तैर्युतेन प्रसि
द्धभूरिश्रवसं हरिसं सकर्णशल्यं वचस्त्वेवाचस्य कार्यशंभीरमहार्थजाते ॥ सहरिः रंगदेवानरव
क्षोरावणसमक्षे वर्तमाने वचः प्रोवाच उक्तवान् कीदृशं प्रकाशं गंभीरं महत्स्वार्थं जनतमर्थसमूहं यत्र
तं बलाधिपैः सेनिकरायसमेस्यैः भीष्मादिभयानकानि सहसानि चक्राणि येषां तथाविधैस्तैर्नुपेतेन यु
क्तं प्रसिद्धानि बहूनि श्रवांसि कर्णानि यस्य सत्तथा दशाननवाक्कलवाक्यं कीदृशं वचः कर्णेयो
व धाजनकं शल्यमिव श्रुत्वविशेषमिव यते महर्षिः श्रीकृष्णः ते धृतराष्ट्रं वचः प्रोवाच भीष्मामुखे
प्रधानं येषां तैः सेनाधिपैरुपेते प्रसिद्धो भूरिश्रवः सोमको राजविशेषो यत्र सह कर्णेन राधेयेन शल्ये
न मद्राधिपेन च वर्तते सकर्णशल्यमिति ३९ अनात्मवेद्यो चित्तमार्थसा हितं सर्वेषु मित्रस्य जनस्य च

रा॰पा॰
टी॰
८८
88

स्मरे त्वमग्रयायी न नयारहस्यज्ञो विरोधमीहसे विवधमीहसे कथं ईहसि विधं विरोधं वैरं त्वं कथमीहसे चेष्टसे
त्वेकीदृशः नयः नीतिशास्त्रपारदृश्वनो पारगामिना मग्रयायीश्रेष्ठम ना एवः कीदृशं विरोधं नात्मनो व
शस्यन चिंतेयोग्यं श्रेष्ठैर्वीर्हितं सहमित्रबंधुभिर्वर्ततेयत्तत्कलेन स्यत्र स्मरे मदनशीलेना शाक यत्र त्व
स्य ४५ तस्मादस्माद्विस्मकलहाद्भोभमात्मीयगोत्रं होणीभर्त्रे वितरस्वपितामात्मपालो सहेलो नो
वेजिसी स्वयहरशरश्रेयणेभ्राणराशीन्मोहान्धानां युधिनिजसुहृद्बंधुभृत्यात्मजानां ॥ तस्मात्कल
हाद्विरमस्व उपशांतोभव आत्मीयगोत्रं स्वबंर्गोगोत्रं वद्दितं होणीभर्त्रे राज्ञाय सहेलोसीतो वितरस्व प्रय
च्छस्वपितां वीर्यैणानीतो आत्मपालः आत्मरक्षकः सन्निति नो चेद्यदि एवं न करिष्यसि तदाजिर्स्मार्जय
नशीलस्यरामस्यशराणांश्रेणये यदपरायै मोहांधानां मस्यानां सुहृदां मित्राणां बंधूनां स्वजनानां
भृत्यानां सेवकानां निजानां आत्मीयाना मात्मजानां पुत्राणां भ्राणराशीन् तपद्दर तपहरीकरवि
तवेति यावत् युधिसंग्रामे यत्ते होणीभर्त्रे युधिष्ठिराय सुषितां स्तत्कमना जितां सहतीव्रासा विलि
वेति सही लां पृथिवीं तो वितर परित्यजदेहि मो चेजि सीरामस्यशारश्रेणये इतित्वसमस्यातं महे
लास्यहिलावेतिशाब्दप्रकाशाः इलाकलत्रैसीमस्य स्यथ रणेषांरा विवाचिवेतिमेदिनीकरः तोएणः भ
इममस्मादिति होणीभहेभ्राजा भहंभावेवंविजरीहे वेति ४५ निशितविशिखशंबोत्कुरवीरोत्तमांगस्त
बकितलहरीभिः शोणिताभः सरिद्धिः नयत्नैपुणेन यावत्वालयतेहोणिवक्रं इत सपनतकालक ८८

वथादत्तस्वसंदेयि नयोनीतिस्तस्यां निश्चणः तस्य संबोधने हैरावणध्वनगाधूत्वा तावत्संदिदुतं शीघ्रमायत्व
कुरु तपनत्नकालोयस्यसः यावत्तोणीचके हितिमंडले येणाणित मिवोभोजलेयप्रपवेसरिद्भिनदीभि
र्नहालयते नथावते शंबोवज्रेतह हिशिलाबाणनिशितातीर्णा स्तैकतके ह्निनैवीवाणाममंमावोः शि
रोभिः स्तवकिताक्षसहितालहरीकेदरायत्र शंबस्याकमस्वलाग्रेणलोहमंडलकेपिवेति विशः काभि
र्मेगइ निपातः नच निशितानोशिविबाणानां संदेहेनसम्महेनसंमितमन्यत ५२ वैधयक्षध्यायितस्तनावरो
धवोधेप्रकोतप्रतिरवमेडुरोदराणि स्पर्यावनन नवदहाण्येतोविचारं स्नेतावत्कुरुकुशलोतनयेयः स॥
स्नेतावत्कुशलोंतनयेयतस्व यत्नमाचरस्व कुलेरद्र श्रुतोत्रविचारं कुरु यावन्नवदहाणि वैधयेन व्यथि
तानां स्वतावरोधानां स्तुघाणं प्रद्राणां वोधेप्रतिबोधेप्रकोतेगातेनप्रतिरवेन मेदुरोदराणि गंभीराणि
राणिप्रख्यानियेषांतान्येवेनम्प्रविति यदे कुरुकुशलोतनयेयतस्वविचारं यथास्याद्देनितत्वमन्यत ५२
हिजोत्तमाकीर्णकुशास्थलाग्राम्यान्यानपिवेनियवेविसृज्य स्वप्रसादेनयुधिष्ठिरेणसंधायमोदस्व
विरायराज्ञा॥ राज्ञारामेणयुधिसंग्रामेस्थिरेणप्रसन्नेन निश्चितेसंधिंकृत्वा विरायमुखमत्रभवकिंस्व
त्वा अपिसवस्थये सीतांविसृज्य हिजोत्तमेणश्रमणश्रेष्टेनकीर्णेनकुशालस्थलेनाधानप्रकानपेहे
युधिष्ठिरेणराज्ञासंधायहिजोत्तमेनाकीर्णेनकुशास्थलेनग्रामविशेषेणापपन्नं पंचग्रामानिरस्त्रप्रस्था
दीनदत्वाराज्यंकुरु ५४ यदिराजन्नयविघांविभ्रतोराज्यलक्ष्मी विषयवसनिवासेयोवनेवर्तमानोव

रा॰पां॰
टी॰
८५
89

बलवल्लितमहेन्द्रानात्मजानात्मतुल्यान् समरभुवि समीपस्थोनेकायोपकर्षीः आत्मनस्तुल्यान् सखीन् बलेन ।
सामर्थ्येन तल्लितमहेन्द्रान् समरभुवि श्रेतकायमानपकार्षीः समीपं मा कार्षीः यमसदनं मा प्रापयेति प
रिते नीतिशास्त्रं यस्यास्तां राज्यलक्ष्मीं बिभ्रतः विषयरसस्य स्वकं चंदनादेर्निवासे पदे यौवने स्थितस्य ।
निवर्तमानः स्त्रियाकारस्य सेषः हूहुः ४५ इति हरिवदनाद्धि निःसृता सा परिषदि सज्जनसंमता पिवाणी
शशिकरविविवरगाहूरे महाहृदे मेनसिव कारणस्यनप्रवेशं सा वाणी परस्य शाङ्गः रावणस्य प्रवेशनेन वका
र तस्य नातिरुचिराव भूवेति परिषदि सज्जनेनवसंमतास्वीकृता वा महाहृदः पर्वतस्य आकारेशशि रुचिविरं
वतत्र सदैव तमोपयोगादिति एवं प्रकारेण हरेरंगादस्य वदनान्निस्साहितिःसृता बहिर्गतेति पदे
हरेः श्रीकृष्णस्य वदनात् विनिःसृता परस्य धृतराष्ट्रस्य सज्जनेन भीष्मादिनेति ४६ तरितमिति हूषा
कपे गिरिरियशृङ्गरुचि भुजंगमालोक्य नो विपन्नः विप्रकुलबलसारभूतमेनं तमसा वृतिमरुचिं निरोद्धु
मैच्छत् विपन्नो रावणः यत्र सेनादं विप्रकुलानां शत्रुकुलानां वानरबलानां सारभूतं श्रेष्ठं सामर्थ्यभूत
वा सारो बले मज्जनिस्थिरत्वे स्थायेनीरे च सारं नानार्थः कुलेन तन पदे सो वे सजातीयगणेऽपि चेति ।
विश्वः तिरस्कृतिमादित्यं तमोवारुद्धि वन्तवितेषीत्वं निरोद्धुं शक्तिरोद्धुमैच्छत् सकीहृषाः हृषाकपेर्वाद
स्यगिरातन्वं तीर्याश्रुकुटि रोषेण भ्रुवोः कुटिसैव भुजंगमः कालसर्प इव स्यवं वांछनेनिर्हेयस्य सतत
या पदे दुर्योधनः पन्नेस्त्रीकृष्णस्य हृषाकपेः श्रीकृष्णस्य विप्रकुलबलस्य पाण्डुकुलसैन्यस्य हृषाकपिः । ८५

मान्क्रमेशंकरेनातवेदसमिद्दतिमेदिनीकरः यथातमोंधकारस्तिमहचिमादित्यमिव यथांधकारस्या
दित्यं वोढुमिच्छति तद्वत् तस्य तेजसो रोद्धुं न शक्यते किंतु अंधकार एव नश्यति तथात्रापीत्यर्थः ४५ अ
धिपतिबलतनुजेषु जमासौ बलाग्रेषु रिपुक्रान्तविरोधप्रक्रमेषु प्रकामं परिषदि निजतेजस्तेजयामास प्र
वं हरिरिव बलयत्ने विक्रमाक्रान्तलोकः प्रसादेनादः परिषदि संसदि निजमात्मीयं तेजस्तेजयामास
दीपयामास निजमात्मीयमित्यर्थो रितिविग्रहः बलियज्ञे हरिरिव विक्रमेणाक्रान्तलोकः परिषज्जनो ये
न सततया हरिपक्षे विक्रमेण पादविक्षेपेण त्रिविक्रमरूपेणाक्रान्तलोकं भुवनत्रयं येनेन सः लोकस्तु भुव
नेजनलेइत्यमरः पूर्वं प्रणमतः बलानां सैन्यानां समग्रेऽभिभवे वर्तितं कृतौ विरहो यत्र एवंभूते भुवि क्रमे
षु अधिपतीनां भीमराणां बलेन सैन्येन तनुजेषु सत्सु अंजसा तत्वेन प्रकाशेन इत्यर्थः पक्षे हरिः श्रीकृ
ष्णः निजं तेजस्तेजयामास विश्वरूपं चकारेत्यर्थः सौबलाग्रेषु ...... त्यग्रे बलियज्ञे सर्वमेवेति शेषेण
त्यम् ४८ क्षितिविषभुवि षत्वल्येनाधमानैर्महोभिः प्रसर्पितपरधामालोचनानि प्रतिघ्नन् अरिति सिर
ति रसाहृंशीयन्विश्वरूपं मिहिरइव समग्रधन्म्न्सर्वभूतैरशंसि ॥ सोयादः सर्वभूतैः प्राणिभिरशंसि स्तुत
स्तस्मिन्मिहिरइव रविरिव सोपि सर्वभूतैः स्तूयते उभयविशेषणं प्रसर्पितं परेषां शत्रूणां धामतेजो येन
प्रसर्पितं परेषां मन्येषां तेजोतिशयं वा धाम येन लोचनानि प्रतिघ्नन् परेलोकानां नयनानि पराभवन् प
राभवं नयन् तत्समेकदैववादि विभुविच विलायमानैः प्रसरद्भिर्महोभिस्तेजोभिरिति हेतोरत्नीयात्र

रा॰पां॰
टी॰
५॰
१०

तिनस्य तिमिरस्य निरासाद्विश्वरूपे विश्वस्य संसारस्य रूपं दर्शयन् पदे हरिः कृष्णः विश्वरूपे नानासौन्दर्य
लालके पशुशान्तयोः ग्रन्थसूत्रैर्नाटकादादाकारप्रलोकयोर्विनिविष्टः ४८ परशुतापात् पसन्निपातात्
कीर्यते जः प्रतिपत्तिकाले सत्कृत्य शान्त्या पुनरेव शान्तिं प्रापयत् कुर्वन्त विकोतवेष्टो ॥ सोऽथाद कृष्णो वा प्र
नेव शान्तिं प्रपन्नः सत्कृत्य शान्त्या प्रशमनेन रविकोन्तस्य हृदयं कोन्तस्य वेष्टमनुकुर्वन् कीदृशीं कुर्वन् सो
पि स्वयमेव प्राप्स्यतीति विप्रहः शत्रुः कर्णेन सामिव तत्र तेजः प्रकीर्य प्रहित्य परेषां शत्रूणां प्रतापपव
तापः सस्य सन्निपातात्संगात् पदे कृष्णेनापि विश्वरूपे स्वयमेव संहृतमिति ५ सहितश्रेन्यजननीतिः
पावदर्शी स्वैर्वाक्यैः कृतपरपक्षकर्णभेदः भूभर्तुर्निकटमुपेत्य निवेदितवर्णावशेषप्रतिनियतो ग्रदेवसा
ये ॥ सोऽङ्गदः भूभर्तुः रामस्य निकटे समीपमुपेत्य नृपजनानानोनीतिः परताः स्वैर्वाक्यैः कृतपरपक्षस
रावणस्य कर्णभेदो येन सः कर्णकटुवचनोक्तिः पदे सकृष्णः भूभर्तुर्युधिष्ठिरस्य कृतपक्षस्य पवमि
लितस्य दुर्योधनपक्षपातिनः कर्णस्य राधेयस्य भेदः जातयेन प्रसिकेशे समाने ५८ अथ त्रिकाले
नृपतिर्नृपश्रेष्ठ बलानि रोषादभिषेणनाय शुभां तमासाद्य यथांशुराशिः स्वभांसि लोकत्रयसंभवा
य अथानन्तरं नृपती रामो बलानि सैन्यानि रोषात्कोपात् अभिषेणाय शत्रुसंमुखं गमनाय सत्व
क नियोजयामास आज्ञापयामास आमरहीनः कालस्य योगेन तथा अंशुराशिरिव यथांशुयोगत
कालमासाद्य लोकत्रयसंभवाय पयोधि भांसि निषेके पदे नृपतिर्युधिष्ठिरः याम कालः चतुर्दश ५८

वर्षाधिकसमयः यत्नेनयाभिरामनमरौनदभिषेणमित्यमरः शेषं समाने अभिरूपंतोस्तेनाशाह्माक्षिजे
तास्वदितनपसर्गात्क्नेनातीत्यादिनाषत्वे लदितेरलटेतिटेसाकेभवा सरिणामनोसिप्रकेपयन्भूमिप
तिः प्रपेदे द्विषो जिगीषुर्जमदग्निजन्मा रामः क्रतवेत्रमिवाजिभूमिं भूमिपतिः रामः आजिभूमिं संग्राममभू
मिं प्रपेदे प्रपन्नः मत्सरिणां सकोपानां मनोसिविनानि भवासाके भूम्यामहप्रकेपयन्प्रकर्षेणाकंपयन्कौ
दृशः सद्विषः शत्रून्जिगीषुर्जेतुमिच्छुः जमदग्निजन्मा परशुरामः क्रतवेत्रमिव यज्ञे भूमिपतिर्युधिष्ठिरः क्र
तवेत्रमाजिभूमिं संग्रामस्थाने प्रपेदे गतः जमदग्निजन्मा राम इति शेषं समाने ५३ अथ गांतिवनमासः
सो दशास्यपक्षे श्रितवति तदभीष्टमेविधित्सौ युयुत्सौ अपि सुभटसमेता सा चमूः कांतिमत्रां प्रवति
विवनलेभे कर्णशोभाविहीना अथ यः तेन रंमा चमूः सेना प्रकरेणारावणस्य कांतिमत्रां न लेभे नया
एकर्णयोः श्रोत्रयोः शोभया विहीना युवतिरिव रावणस्य सोदरे विभीषणे युयुत्सौ योद्धुमिच्छौ तस्य
शत्रुः रामस्य पक्षं श्रितवति तस्य रामस्याभीष्टमाकांक्षितं विधित्सौ विधातुमिच्छौ शत्रुपक्षे रामप
क्षे गतवति सति सा सार्थके पार्श्वग्राहि सखिसहायये या वपि केशारेः पतिताहं देवले मात्यविरा यथा
विविक्तिमे स्विनीकरः पक्षे सा चमूः कुर्वीयनसेना कर्णगुभ्रव्यया शोभा कर्णशोभा तयाविहीना रहिता
भीषणेन महारथरावणेनायो चूर्णिकर्णैः प्रमादी चतेन सेर्ष्यरथो मत इति कर्णोर्थः पृथगणनयागणि
तः गोपायावच्छी आजीविता तावद्वयोडस्मिति संग्रामेन्य क्राणतो दिनदशकमिति भावे ने यतो

रा॰यो॰
टी॰
५८
९१

दुर्योधनस्य संदेशो युद्धसैन्ये नामके धार्तराष्ट्र शत्रुपक्षे पाण्डवपक्षे पातनवनितसतिशेषेन लम्बे नदभीष्टेनस्य पाण्डो॰
विनिश्चितवति आश्विनेरति पर ग्रथोक्तंतस्य दनसमयविहस्तिस्फुटाटोपनिकामभीमा रणोगनेशापद
शास्य सेनापतिप्रवृत्ता हतनापरेषां प्रधानेनतरं परेषां शत्रूणां रातसानो हतनावयत् रणोगनेशाप द
शास्यो रावणस्य पवसेनापतिस्लेनप्रवृत्ता प्रेरिता स किंभूतः उद्धतानां स्पंदनसमीनो रथाश्वानां पत्ती
नो हस्तिनां स्फुटेनाटोपेन प्रपंचेन निकामसत्यर्थं भीमा भयानका पदे परेषां दुर्योधनादीनां प्रशी
स्या प्रशासनीया वासौ सेनावत्सेशास्य सेनारणोगनेशापत्त पत्याद् दुर्योधनेन तन्मा प्रेरिता हतनाश॰
अनेकयुक्ता हतनानस्त्रियो सेनामात्रसेनाविविधशोषयोरिति विग्रः रचनाविशेषवती शेषसंमिते ५ ५
विलोकजितः परमेस्लेनस्थितो प्रियापायभयाद्गतो पि सौर्यं प्रपेदे हरियोगालब्धं स्वास्थ्यप्रभाविक्र
मश्रीभिरामः रामो हरिवीनरः सुग्रीवबलस्य योगेन संबंधेन लब्धं स्वास्थ्यं स्वस्थितिर्येन सः सौर्यं प्रपेदे ।
कीदृशो जितः जयनशीलः तत्परस्य शत्रोर्मंडले सैन्यसमूहे वा विलोक दृष्ट्वा प्रियायाः सीतायाः अ
पाय अपगमाद्भयं चिंतां गतोपीति कीदृशो तत्र प्रभयादीप्त्या विक्रमेण पराक्रमेण श्रीभिः शोभाभिः भायुक्तो
पत्ते जित्वरजीवनः सौर्यं प्रपदे कीदृशः प्रियानां बांधवानां अपायस्य भयात् चिंतां गतोपि संचिंतोपि हरे ॥
श्रीकृष्णस्य गतः उपनिषत्कथितात् लब्धस्वास्थ्य इति प्रभाविभावयुक्तं क्रमशः परिश्रमाभिरामः
संदरः योगोपदेशार्थं संपन्नो ध्यानसंगतिप्रक्रिय वपुः सौर्यं प्रपेदे च विक्रमादिभवसेर इति विग्रः ५६ ५८

५८

कृत्वोपसन्नितरसा गुरूणां नैरिंद्रसूनुः कलितत्रपत्वा बभूव भीमो भुवि शंबरस्य युयुत्सुर्विधित्सन्निव काम
देवः नैरिंद्रसूनुः रामः भीमो भयानकः बभूव तरसा वेगेन गुरूणामुपसन्निमुपासनं कृत्वा कीदृशः
कलितत्रपाय त्रपत्वं यत्रुर्धस्याप्रधित्य यत्रवित्वर्थः कलमवल्लीकामथेत्ररीतिर्भुवि संग्रामस्थाने शंबर
स्यदैत्यविशेषस्य वधं नाशं विधित्सन् विधातुमिच्छन् कामदेवः केदर्पइव पतत्काव्यकर्ता वा राजा का
मदेवकंदर्पइव पक्षे नैरिंद्रस्तत्र्युधिष्ठिरः भीमो बभूव गुरूणां भीष्मद्रोणादीनां शेषं तत्सम ५० इति
हलधरणीधसूनकादंबकलतिलकमकवर्तिवीर् श्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजपंडितविरचि
राघवपांडवीये महाकाव्ये कामदेवांके सैन्यसमुद्योगो लंकाद्वारिकाक्रमणसमासने नाम स
प्तमः सर्गः इति श्री शशिधरविरचिते राघवपांडवीयप्रकाशे सप्तमः सर्गः ॥ ॐ अथ रघुनृपसूनोरे
कतमस्यायमाने वधिरितजगदंडे दंडकोद्दंडघोषे युगपदुभयसेनोज्जृंभितोद्दामभेरी पटहमुर
जनादायमानताराभ्रं नभोभूत् अथानंतरं रघुनाम्नो नृपस्य सूनो रामस्य राघवस्य यावत् लघु शीघ्रं य
था स्यात् नृपसूनोर्युधिष्ठिरस्य वा चंडस्य समर्थस्य कोदंडस्य धनुषो घोषशब्दे वधिरितजगदंडे यथा
एवमेकतायमानेन पचितेसति नभोवाद्यानमेवमभूत् बभूव वधिरितेजगदंडे ब्रह्मांडे विस्मृतेय
त्रेत्यर्थः किंभूते युगपदेकदा उभयसेनयोः रामरावणसेनयोर्युधिष्ठिरदुर्योधनसेनयोर्वा उज्जृंभितेन
वर्धितेनोद्दामेनोत्कटेन प्रचंडेन डंडुभिपटहमृदंगानां च नादेन शब्देनाध्मातोताराभोभ्रं नरं यस्य तत्तथा १

रा॰ यो॰
टी॰
५२
९२

रणभुवि वल्गतो रेणौ तूर्यनादे च तत्पूर्णे स्थायति जगदेतदन्धकृतान्यभूदिति अदृष्टनिरयावित्प्राणिनां चेतनाभिः
हितिमयकृतविशेषशब्दतन्मात्रकं वा ॥ रणभुवीति अदृष्टग्रामस्यैव रणभुवि संग्रामभूमौ प्राणिनां चेतनाभि
विति न निरयावित निर्धारितेति किं तत् विशेषकिं हितिमयं हिति विकारः पार्थिवमित्यर्थः रजःसमाक्रान्तत्वा
त् पक्षान्तरे शब्दतन्मात्रकं वा शब्दस्वरूपमिति कथं रणभूमौ संग्रामभूमौ वलरेणौ सैन्यनजन्मनि तूर्णं शीघ्रं
तूर्यनादे च पटहादिध्वनौ जगदेतद्स्थायति पिदधाति समन्तात् इत्यन्धकृतता अयथः कृतान्धबोधशून्यनिर्वचनादिति
विश्वविशेषणं क्रियाविशेषणं वा २ काष्ठाः क्वापि विलिल्यिरे कवलिताः केनापि भानोस्त्विषः ऊर्णायुस्त
महर्जगाम कहपि नष्टं नभोमण्डले केनाज्ञायि विलोचनस्य विषयः कालस्तपाकाण्यधूम्रलांछोदरघूस
णोरणमहीरेणोत दानवेति ॥ काष्ठा इति तदा रामरावणयोः ऊरुपांश्ववयोः सैन्ययोर्वा पुंवेगाकम्पितेर
णमहानेपौ ब्रह्मांडोदरस्य विस्फोदरस्य पूरणेन त्वतिसन्ततिकापि कालतया युगान्तकालरात्रिः संहार
कालोभूत् तत्र विलोचनस्य विषयस्तत्प्राप्तेव वस्तु केनापि नाज्ञायि नज्ञातं तत्स्वरूपमेवाह काष्ठा दिशः :
क्वापि विलिल्यिरे लीनाः अकस्मादेवाज्ञाता इत्यर्थः केनापि भानोः सूर्यस्य त्विषो दीप्तयः कवलिता भ
क्षिताः ग्रस्ता इत्यर्थः अहो दिने ऊर्णायुस्तजगाम नभोमण्डले ऊहह विनष्टं ऊर्णायुदर्शनं गतं यद्वा नका
रः शिरश्चालने काष्ठा दिशः क्वापि न विलिल्यिरे अपि तु विलीना एव एवं सर्वं च विलोचनस्य विषयः केना
प्यज्ञायि अपि न केनाप्यज्ञायि ज्ञातमित्यर्थः ३ आरंभेम्भस्सलिलं सदहिपानां माघदिक्कू कनिकनशी ५२

कंठलग्नभूरेणुजलं यत्र गर्भवारि पीत्वा स्वःसिंधोरपि निर्यादं प्रवाहं ॥ आरंभे इति आरंभेतयमकाले
भुवि पतितं महद्धिष्णानां भगणानां हस्तिनां मदसलिले कर्म भूरेणुनिरयात् निष्यावतिस्म ततश्चाग्रिमका
ले विरमति सति सायतो सगणानां दिक्करिणां दिग्गजानां करणां हस्तानां शीकरैर्निरयात् ततश्चार्ध्व
गच्छति सति जलधराणां मेघानां गर्भस्य प्रभवन् रसस्य वारि पीत्वा सः सिंधोः स्वर्गंगायाः सिंधोरपि ततः क्रमेणा
यो प्रवाहे निरयात् इति प्रवाहस्तत्र हेतोः सप्तद्वीपि स्तोत सिवा विणीति विशः ३ अभय वल्लं ४ प्रचलितह
रिवक्रछिन्नमूलोधिसर्पन् भमिकृतनिरोधः ख्यातिकल्पा नराणां सपदि परिणिरेणस्तिरमभाजं त्वयै
त्तीदयरइव महीया ब्रह्मा सैंहिकेयः प्रचलितेति यः एण भूमेकल्पितोरेणस्तिरमभाजुमादित्यं त्वयै
त्तीत अकर सपदितत्क्षणात् रेहमावेगेन अपरो महीया न्नहन्तः सैंहिकेयो राहुरिवह्योरपि विशेष
णं प्रचलिता येह रय अश्वावानराश्चतेषां चक्रेण समूहेन छिन्नं मूलं यस्य स तथा यदे प्रचलितेन हरे
र्नारायणस्य चक्रेण छिन्नं मूलं यस्य नराणां ख्यातिकल्यादातुकल्या ययामात् नभसि आकाशे कृत
निरोधः येन स तथा समानमभयत्र ५ आसरोजभवसद्मसर्वतो लोकमुद्रमति रेणुमंडले नूनमादि
तभवं न्यमीलयच्चास्करे॰ यनैर्विराट्प्रमान् आसरोजेति सरोजात् पंकजात् भवे जन्म यस्य ससद्म
स्तस्य सद्म भुवने तत आसरोजभवसद्मपर्यंतं सर्वतः सर्वत्र रेणुमंडले रजः समूहे लोकं भुवनमुद्रस
ति मति आक्रामति सति नूनं उत्प्रेक्षतायां विराट्प्रमान् परमपुरुषो नारायणः भास्करे॰ यनैः सर्यंबे॰

रा॰ पं॰ टी॰ ८३ ९३

रूपे च तथा चीन्यमीलयत निमीलयति स्म आहितमर्थं यथा स्यादेवमिति उभयत्र समाने ६ तदा मङ्गर्दिनविसं
स्थुलहृनिरोदारमगात्रमलनेनावसनां तसेवी आस्तृतोउत्तिलकानि मुखान्यम्बुज्ञासीविरेणनिकरः स
रसेरुहीणां तदामेति रेणरनो निकरः समूहः सरसेरुहीणां मुखानि अम्बुजानि स्म तदापि यात इति आ
वःस्रागीव काम्मुकरव आस्तृतानि प्रोञ्छितानि रोउत्तिलकानि येषु तानि तदा सम्मनादेव उभये विशिनष्टि आ
गहूरात उदामेन इर्दिनेन विसंस्थुलाहृन्निर्यत्स्तमः इति विवरणे जीवे केशिकादि प्रवर्तनेर सिमेदिनीक
रः आ आ हूर समीपयोरिति विश्वः आरब्धं गात्रस्य मलनं विमर्दो येन स तथा अवसनां मसेवी वसनातलरनः उ
भयत्र तत्ये ७ अकालजलदावलीगलितरक्तकडाराहता करीन्द्रकरदष्टहरमदमहोर्मिरुद्रासिता रण
भ्रणितसैनिकततजसिक्तमूला वसा रजोजवनिकाशनैरपससार सेनामुखात ॥ अकालेति रजः
वजवनिका आच्छादनपटः सा सेनायाः मुखात् अपससार दूरीबभूव शनैर्मन्दं यथा स्यात कीदृशी अ
कालीजलदावलीमेघपंक्तिः तस्याः गलितया रक्तधारया हृता छिन्नमूला तत्काले रुधिरवृष्ट्या छिन्न
मूलेत्यर्थः रक्तवृष्टिस्तदा संग्रामसूचिकेति भावः ततश्च करीन्द्रस्य करदष्टे दण्डालाहराडिर्मदमहो
र्मिभिरुद्रास्ततएव अप्रसिता प्रणामिति नव प्राहे ...... कटकः कटकाययोरिति विश्वः रणेसमवेऽभ्र
णिताः ततयुक्ता ये सैनिकास्तेषां ततजेन रुधिरेण सिक्तं मूले यस्याः सा तथा ८ आभूमंडलसापयोधि
वलयादाच रुवालाचला हालारापथमाप्त रंदरपदादापयसमपालयात आब्रह्माण्डकटाहकर्परपुटं ८३

चूर्णं जरत्कूर्मीमयं भ्राम्यद्दिक्करिकीर्णभूमिवलयं भेरीरवैर्भैरवैः आभूमंडलमिति भैरवैः भयंकरैः भेरीभे
दैः भिन्नाहैर्जरत्कूर्मी जरत्कूर्माणि ते आभूमंडले मंडलपर्यंते आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः आसमुद्रवल
यात् समुद्रवलयपर्यंते आचक्रवालाचलात् लोकालोकपर्वतपर्यंतं चक्रवालो द्विभेदस्याश्चक्रवालं तस्मे
डमिति विग्रहः आतारापथं नक्षत्रपथपर्यंते नक्षत्रपथो यावदित्यर्थः आपुरंदरपदात् दिव्यलोकपर्यंते आपद्म
समालयात् पद्मसमालयो लक्ष्मीस्तस्या आलयो विष्णुलोकः तत्पर्यंते यद्वा ब्रह्मलोकपर्यंते सम्पद्मसद्मेय
स्येति ब्रह्माण्डः कटाहस्तस्य यत्कर्परं कपालं तत्संपुटः संपुटः तत्पर्यंते कर्परं स्यात्कपाले च शास्त्रभेदकटा
हयोरिति मेदिनीकरः तैलादिपात्रे ॰॰ कटाहः कूर्मकर्परे इति विश्वः चूर्णी चक्रे भयेन भ्राम्यद्दिक्करिभिः
कीर्णं व्याप्तमेवाभूमिवलयं यत्रेति यत्तस्या देवमिति ४ दिव्यास्त्रग्रामशाणानिकषमरिकुलारब्धैर्वैर
सिन्हस्त्वं स्वर्गेषाकर्षदिव्यौषधममरपुरीवर्त्मसोपानत्वं कीर्तिं हीनाब्धिमूलस्थलमखिलजगत्स्थानि
हीरयत्रे प्राणघूर्णं तंबदीबुञ्च पंकलसहस्रां मेरुने शोर्यशैलौंगः द्विधेति शैर्यं शेंगडः ख्याताः योधवराः
प्राणघूर्णं तत्प्राणैः घूर्णितेदिवः कर्मेवे निकरणे द्वितीयाम्बदीव्यन् विक्रीडुः प्राणघूर्णितेकिं दिव्यानामस्त्रग्रामा
णां शिवाया प्रभ्यासस्य निषके परीक्षास्थाने तथा अनिकले। यात्रुसैंधेः सहस्रार श्रियोवैरमेव स्त्रियः त
त्रहस्रमाकृतिभूते स्वर्गस्य योषायाः स्वर्गांगनायाः यदाकर्षणं तत्र द्विवौषधे अमरपुरीवर्त्मनः अमरावती
मार्गस्य सोपानस्य त्वं आरोहणः निःश्रेणी त्वं कीर्तिविवर्ती नाब्धिः इत्यमसमर इस्लस्य मूलस्थलं जगति

रा॰ यो॰ टी॰ ५८ ६५

स्यातं अखिलस्य जगतः शल्यस्य नाराचस्य दुर्योधनादिदूतस्य निर्हारे उत्पादने यंत्रे यंत्रभूतं यंत्रेण हि शल्यादि
निर्हारो विधीयते तथा रूपकुलमहसो राज्ञे मंगलते नमो मे इनमलेकरणे १९ पुरो बलानां विजयध्वजश्रि
ये समाश्रयानेन भृशं हनूमता प्रवेशिता श्रोत्रपथेन विद्विषां मनः सभीतिजं मदंतानिभेरवे ॥ पुर इति ह
नूमता विद्विषां शत्रूणां भ्रातसानां मनः सभीतिः भये श्रोत्रपथेन कर्णमार्गेण प्रवेशिता अतिभैरवं यथा स्या
स्यादेवं नदता केदगार्जं कुर्वता बलानां सैन्यानां पुरो ग्रे विशिष्टस्य जयस्य यो ध्वजः तस्य श्रियं भृशमनुवे
दयानेन पदे विजयोर्जनस्य यो ध्वजः तच्छ्रियं शोभां दयानेन गर्जनेन ध्वजस्थितेन हनूमता द्विषतां दु
र्योधनादीनां नलमन्यत ११ बलोद्धता नीलगजाभिरामा नीऋक्षमल्ला शरभालभीमा महोदयारंभप
रायाभीरनारम्भणदाकुम्भदारुवेधा ॥ नदीर्णतालार्जुनकुम्भशारश्रेणीकायुयामसुबलोर्जिताच महीप
ते सहस्रशमसैन्याः सेनाः शतानीकमुखीननाः स्थाहैव कारकी हपीवलेन सामर्थ्यवता वीरेण उद्भा
वलेव सैन्ये सामर्थ्ये वलप्रकैन्ये लिंगिकमिति यादवप्रकाशः नीलगजाख्यौ वानरविशेषौ ताभ्यामभिरा
मा मनोहरा तीक्ष्णाः ऋक्षमल्लाः जांबवत्प्रभृतयः यत्र तथा शरभालेन वानरविशेषेण भीमा भयानका
महान्तरदयोः तपचयेयस्याः तथा यारंभजयमल्लतया वा भीरस्ता रम्भ महान् गुणोदयस्य सा नारोमश्च
युतिः कुमुदेन वानरविशेषेण नवद्धमवद्ध नदीर्णा उत्पाटिता येन तालाः अर्जुनाः कुम्भशाखाः सहस्तवि
शेषाः तएव शोफा सायुधानि यत्र कुम्भशाखाः शिशिपा याश्च तेऽसिवसानद्यां तेरे तिविस्रः मन्युनाके ५८

२१

येनबलेनऊर्जिता सन्त् अवहेलसन्त् तन्नसन्त् तन्नसमेजोबलेयस्याः सा शान्तमनीकानि सैन्यानि निस्तुविय
सा सा पत्ते महीपतेः युधिष्ठिरस्यबलेनतद्दता तथा ग्रासमेतान् नीलाः श्यामा ये नागाः हस्तिनस्तैरभि
रामा तथा तीक्ष्णानि तीक्ष्णानि निशुक्लानि निर्मलानि मलानि शस्त्रायुधविशेषाः यत्र अन्यस्य किं विशिष्टाः
गणे भालेन तेजसा भीमा भालेनेत्रोल ललाटयोरिति विश्वः उग्रदेन राज विशेषेण बद्धा नदीर्णा लै
लाः हलास्फालाः याभ्यामेवंभूतयोर्जनकृतस्थयोः शार्वेण बलेन शोभा शासयोर्वैकल्यात् नालःका
लक्रियमानेकरास्फालेऽभ्रमानेरइनिमेदितीकरः युधामस्याः भटविशेषस्यबलेनऊर्जिता सन् शो
भनेलसन् उन्नमोजायेरथविशेषेयस्या शान्तानीकोराजाविशेषास्तुविग्रप्रभायेयस्या युधामन्यूत्रैमो
जाः ''''' ।। पांचालोऽनुपदस्थ्राविति भारते ५२ अकंपनेनाहीपितमेघनादाप्रहस्तनापाहृष्ठविग्र।
कार्या आविर्भवद्वैरनरान्तकोग्रसामर्षवैतोज्वललोहिताताः ससिंधुराजाजनरसोग्रभीष्मा सहेतनिशा
त्याकृतवर्मेतिष्ठासमिर्महाकर्मसदत्तिणावरूरोयशाश्रून्नपरवाहिनीसा अकंपनेजि सापरवाहिनीरा
वणसेनाशत्रून्नरामादीन्कृतरोध अप्रकथत् कीदृशी अकंपनेनराक्षसविशेषेणाद्दीपितोमेघनादः इंद्र।
जिद्यत्रसा तथा प्रहस्तोनामराक्षसः नाघर्ईश्वरोयस्यांसा हृष्टः संग्रामस्थिरः विग्रकार्योनामराक्षसोय
त्र सा तथा आविर्भवद्वैरं यस्यैवंविधेननरान्तकेनरावणपुत्रेणोग्रा भयानकाप्रकाशोऽशाडश्राविः स्याद्वि
त्यमरः सहस्रमर्षेणावर्ततेयः सामर्षः एवंविधोयोवेगोजवः तेनतज्ज्वलोलोहिताहोनामराक्षसो यत्र।

रा॰पां॰
टी॰
९५
95

सा ससिंधुरा सराजा जातेतस्तोयस्यां उन्मत्तवीररसा उग्राप्रचंडाभीष्माभयानकाचतथा सहहेतिभिः शाले
ष्मग्राहयूथविशेषैर्वर्त्ततेयासा कृतानि सज्जानि वर्माणि सन्नाहाः तेषु निष्ठा यस्याः समितः संग्रामस्य महा
कर्दमस्य महाव्यापारेषु दक्षिणप्रवीण प्रवीणे दक्षिणः क्लीनं दिग्भासानप्रतिष्ठयोरितिमेदिनीकरः प
तेसा परवाहिनी कौरवीयसेना शत्रून्युधिष्ठिरादीन्कंपायकीदृशी न कंपते अकंपना निर्भया इति भि
न्नेपदे पद्ये अकंपनः अवस्तनदीपितोमेघस्यैव नंदोयत्र प्रकृष्टाः हृस्ता येते राजानोनाथायत्रसा तथाहृ
ष्टानि चित्रकाणि विचित्राणि वस्तूनि यस्या आर्यामहती आविर्भवद्वैरा येनराः कुरुषाः तएव श्वेतकाः श्वेत
कोपमाः यस्यां सा यद्वा आविर्भवद्वैराणां नराणां श्वेतकोमलत्त्वर्थे त्र सा उग्रा भयानकाः तया सा समर्षस्य
कायस्यवैरीतत्वं रं यानजलाः लोहितातुः रक्तनेत्राः कुरुषायत्र ससिंधुराजा जयद्रथयुक्ता तरसाबले
न उग्रो भीष्मो गांगेयो यत्र सहहेतिः सायुधाः शाल्यो मद्राधिपो यत्र कृतनवर्म्मणा राजविशेषेन निष्ठा निर्व
हणं यस्याः अयं त्रिगर्ताधिपतिः श्लोकसमाप्तौ १९ कृतमथरितवज्रभ्रष्टिपातैः स्फुरदशनिप्रभहेतिदर्वि
रीढं रणभुवि विदधे महाभुजाभ्यामरिकुलमर्द्दनमश्विनंदनाभ्यां कृतमिति अश्विनंदनाभ्यां सेंदहि
विधाभ्यां वानराभ्यां मरेः शत्रोः राक्षसस्य यत्कुलं तस्य मर्द्दनं विदधे हिते रणभुवि संग्रामभूमौ कीदृशी
भ्यां महाभुजाभ्यां महाजानुबाहुभ्यां कृतैः शीघ्रं प्रयुक्तैः वज्रकृष्टैः राक्षसस्य घातो यत्र स्फुरंती यशनिप्रभ
सहेतिविशेषस्य या हेतिरस्त्रं तेन उदीर्णं रीढं यथा स्यादेवं क्रियाविशेषणमिदं पद्ये अश्विनंदनाभ्यां केन ९५

लसहदेवाभ्यामरिमर्दनं दुर्योधनादिमर्दनं विधत्ते कृते शीघ्रं ग्रथयति तिः तिरस्कृतः वज्रमुष्टेव प्रभा यस्याः प
वेभूता या हेतिस्तया उर्निरीसमिति क्रियाविशेषणं हृद्ये शेषं तल्ले ९२ रथाश्वैर्वाजिभिर्वर्तोन्नन्निभा
निभैः पत्तिभिरेव पत्तीन् समीरसूनुः समरे परेषां बलानि वीरः प्रसभं बभंज रथानि तिसमीरपुत्रः हनू
मान् परेषां शत्रूणां बलानि सैन्यानि बभंज किं कुर्वन् रथैः स्यंदनैः रथान् घ्नन् हिंसन् वाजिभिरश्वैर
वतः अश्वान् इभैर्गजैर्निभान् करिणः पत्तिभिरेव पत्तीन् पदातीन् समरे संग्रामे प्रसभं हठेन वीरः वि
क्रांतः पक्षे समीरसूनुः भीमः परेषां दुर्योधनादीनां शेषं तल्ले ९८ व्यूहप्रतिव्यूहविधानदक्षः सेनापति
पावकलब्धजन्मा नरेंद्रसैन्यानि जुगोप नीलः शिखंडिसैन्यानि यथाम्बुवाहः व्यूहेति पावकादग्ने
र्लब्धं जन्म येन स पावकलब्धजन्मा नीलः नरेंद्रस्य रामस्य सैन्यानि जुगोप ररक्ष नीलः श्यामलोम्बु
वाहः शिखंडिसैन्यानि मयूरहेला नियथा वततितत हन शिखंडी ...... योधेयामयूरयो विनिमेदिनी
करः सैन्यश्री वेबले सेनासमवेतेन नव ˉ वदितिच व्यूहस्य सेनारचनाप्रकारस्य सूचीमुखादेः प्रतिव्यू
हस्य च विपरीतव्यूहस्य विधाने करणे दक्षः कुशलः पक्षे पावकजन्मा धृष्टद्युम्नः स किलाग्निकुंडादुत्प
न्नः इति पुराणे नरेंद्रस्य युधिष्ठिरस्य सैन्यानि धृष्टद्युम्नः सेनापतिरभूदित्यर्थः शेषं समानं ९९ व्या
धूतनानायुधयोधभीमां समंदांधमातंगरथाश्वपत्तिः पलाशिभिर्द्वीविधशाखिवर्गैर्बाधे स हस्वगोसू
नुररातिसेनां व्याधूतेति सहस्वगोरादित्यस्य सूनुः सुग्रीवः अरातेः रावणस्य सेनां बबाधे स्म सेनां कीं

रा॰पां॰
टी॰
९५
96

इषोर्मध्येनौयानांहस्तिनांवदभिःसंघैःपरिहृष्टोपटुतरोव्याप्नुतानिकेपिताभिर्नानाविधाभ्याङ्ग्यानिये
रेवंविधैःयैर्यैःभीमांभयानकांविशिखैःसंघैःश्राक कटितिपलाशिभिःराक्षसैःलक्षितांलक्ष्मणस्तकी
या पलेमोसमस्तिनेशीलेयेषांतेपलाशिनः पक्षे पलाशिभिः मांसभक्षणरक्तैःविशिखैःबाणैःअरा॰
तैःदुर्योधनस्यसेना सहस्रसंख्यावाहस्प्रयोधयस्यसहस्रसंख्यविंशःतस्य सहस्रवर्त्तिनः २। विभीषणोदर्शितनम्र
र्दभक्तिर्युद्धेहिडिम्बाफलभूःप्रसर्पन् तपावरैःतपर्यांबभूवनेकान्यनेकानिशाचराणां विभीषणो
नामतपावराणामीश्वरःनिशाचराणांराक्षसानांरावणपक्षवर्तिनांनैकानिअनेकानिअनीकानि॰
सैन्यानितपर्यांबभूवक्षिणोतिस्मकिंभूतःदर्शितामर्त्तःरामस्यभक्तिर्येनहिनिश्चयेयुद्धेप्रसर्पन्नाक्रमन्
दिवेनाभयेवाफलाभूःस्थानंयस्य डिवोभय······ प्रस्रुतसङ्गेह······ इतिविश्वः भूःस्थानमात्रेकथिता
धराणामपियोधितीतिव पक्षे हिडिम्बाफलभूः घटोत्कचः निशाचराणांदुर्योधनपक्षवर्तिनामलस्व
मादीनांनैकानिसैन्यानिक्षिपयांबभूवविशेषेणभीषणः भयानकः दर्शितामर्त्तःयुधिष्ठिरस्यभक्ति
येन २। परिस्फुरत्कार्मुकमण्डलोथतस्यपाल्मजोवानरवीरलक्ष्मा ननाश विद्वेषिबलेपृषत्कैर्लोकान्म
यूखैरिवचेर्भानुः पक्षेइति अथानन्तरंतस्यात्मजोरामः विद्वेषिणःशत्रोःरावणस्यबलेसैन्येपृषत्कैः॰
बाणैःननाशपञ्चनपात किंभूतःपरिस्फुरत्कार्मुकमण्डलेयस्यसः वानराणांवीराःसुग्रीवाद
योलक्ष्माणिचिह्नानियस्य चेर्भानुर्मयूखैःकिरणैःलोकानिव पक्षे तस्यात्मजोऽर्जुनःविद्वेषिबलेऽ। ९५

यौधनसैन्यं ननाम वानरवीरो हनूमान् लक्ष्मधनविक्षंयस्यसततयातावल्पमन्यत ॥ २२ ॥ लूनसत्यर्द्दनकेतनपत्रित
रगाक्षत्राक्षमूर्च्छधुरः सैन्यास्त्रीजवजंभमौक्तिकवहिष्कारस्कावन्ताहसाः वीरोरः स्थलदारणहणगु
णाः सैन्येषु देवद्विषां प्राणेषु मौचवनिर्विकारचरिताश्चिन स्वदीयाः शराः ॥ लूनेति नदीयाः नस्याराम स
मेनदीया शराः बाणाः चेरुः चरं निस्पतेति सैन्यर्थः केषु देवद्विषां राक्षसानां बलेषु कीदृशात्लूनैः
छिन्नैः स्यंदनानां रथानां केतनभिः ध्वजैः पत्रिभिः पदातिभिः नरयौरसैः छत्रैरानपत्रैः अक्षधूर्भिः स्वकील
कैः वेधुरारम्याः लूनेषु तेषु वा वैधुरो ...... रम्येति निस्त्रिंहितेन वेधुराइति विश्वः सैन्यानां सेनासमवेता
नां योधानां स्त्रीजवजंभतः मौक्तिकानां हाराणां वहिष्कारो वेहरीकरणं स्कावत्नाहसंयेषां ते तथा तास्त्रा
स्वामिनो वध्यादलंकारशून्यत्वात् तथा वीराणामुरःस्थलस्य दारणेन विदारणेन ग्रहणे श्रर्थाद्रकेन
गुणेवंचग्रभागोयेषां बलात्कारकृते कृत्ये साहसं दमनेपि चेति विश्वः पदे नदीया श्रमेन संवेधिनः सैः
न्येषु श्रर्थाद्युद्धे योधनादीनां चेरुः पतंतिस्म देवद्विषां दुर्योधनपदस्पातिनां राक्षसानां प्राणेषु मोचवेनिः
र्विकारचरिता इति योज्यं समानमन्यत ॥ २३ ॥ निपातयंतो ध्वजकाननानि विदारितोत्तेगा करींद्रसेनाः म
हेंद्रमुक्ताशनिसन्निकाशा गान्सैपिहिरे नस्यशरा विपक्षैः नस्याराम स्यानं नस्य वाणा शरा बाणा विपक्षैः राव
णादिभिः दुर्योधनादिभिर्वा नसेहिरे नसोढाः कीदृशाः ध्वजाः केतनवपवकाननानि निपातयंतः ध
जकाननानि ध्वजसमूहानि तिवा विदारिताः नतेगाः करींद्रसेना गजा नमसेनायैस्ते महेंद्रेण शक्रे

रा॰पां॰
टी॰
५७
९७

णगुरुकस्पर्शनेर्वगुरुस्यसन्निकाशमस्त्वत्याः निकाशेनानिस्यद्येतन्वत्येइतिविश्वः चरेल्लयाजेनोनसुराजस्तुग
र्विषादितारातिचमू विषादैः गाण्डीवमुत्क्षाययत्र्विश्वन्वन्नालाननरोदेवइवाबभासे वरमिति रक्त
राजस्तुः रामः नरोमनुष्यः साक्षात्मनुष्येकृतशरीरपरिग्रहोदेवोविष्णुरिवबभासेस्म सुभयाजेनोस
मरेचरन् विषादैः बाणैः विषादितानिविदारिताश्चरातिचमूः शत्रुसेनायेन गाण्डीवमित्युत्क्षायेनइकयुक्तेऽर्थेव
विधुन्वन् कंपयन् साक्षात्मनुष्यइतिलयोरितिविश्वः यत्ते नरोर्जुनः तदुत्क्षायिगाण्डीवंयत्र्वः विधुन्वन् साक्षात्व
कन्नरूपदेवोनारायणइवाबभौसेवेषंसमाने देवोन्त्येन्द्रदेवेषुस्त्रियान्तुपुंसकमिन्द्रियमितिविश्वः २५ अथार
णभूविभीष्मः प्रोच्चलत्सिंहनादः स्फुरद्विरललोपारोपदर्शीचापः द्विषद्युतनिपातेनित्यबद्धप्रति
ज्ञः स्फुटमलभतदोष्णोर्विक्रमस्यावकाशं अथानंतरं सिंहनादोराघवः दोष्णोविक्रमस्यस्फुटंप्रकाशकमव
काशमलभतप्राप्तवान् रणभूविभीष्मोभयानकः प्रोच्चलत्यथास्यात् एवंस्फुरन्नामविरलानांनिविडानां
रोपाणांबाणानामारोपणैरुद्दर्शीदृश्याचापयत्र्येस्यसः द्विषतांशत्रूणांअयुतस्यदशसहस्रस्यनिपातेनि
त्यंबद्धाप्रतिज्ञायेनसः रोपोरोपणंबाणयोरितिमेदिनीकरः यत्ते भीष्मोगांगेयः प्रोच्चलन् सिंहनादः
यस्यसप्रोच्चलत्सिंहनादः तथाद्विषदयुतनिपातेनित्यबद्धप्रतिज्ञः दशदिवसपर्यंतेद्विषतांशत्रूणामयु
युतेदशसहस्राणिनित्यंप्रत्यहंघातयिष्यामीतिभीष्मेणप्रतिज्ञातमितिविशेषंसमाने २६ रोमांचितोर
वभ्रुवोगिरयः प्ररोहत्पत्ताइवाभ्रपटलीजटिलाइवाभाः श्वेतःशाङ्केतिभिरिवांचितमंजरिहेतत्प्राणसे

ततितिरस्करणादभूवन् तस्यैव नादस्य भीमस्य वासेनन्यातिरस्करणाद्भुवो नो मो विताः केवलकिताइ
व गिरयः पर्वताः प्ररोहन्त्यत्ताइव जायमानपक्षा इव आशा दिशः अभ्राणां मेघानां यः दलीभिर्जटिला
इव ग्रंतरिक्षं गगनाभ्यंतरं शाङ्केतिभिः पत्तिभिर्वितत्याम मिव यतान्ये वमभूवन् तद्दाणसंततेस्ति
रस्करणादेवोत्पन्नेषाणादेवमभूवन्निति वा २१ सर्वैस्वसंतानमधुवाभिमन्युनामहारथो भग्नमनोमथ
कृतः परैर्दुरीक्षः सबभूव तेजसा रविर्यथा मध्यमधिष्ठितो दिवः समहारथो मेघनादः परैः शत्रुभिः दु
र्निरीक्ष्यः दुर्ष्यो यथा बभूव तेजसा दिवो मध्यमधिष्ठितो मध्याह्ने रविरिव संपितेजसा दुर्निरीक्ष्यो भवा
ति तेजोऽदीप्तो प्रभावेच सयात्यराक्रमरेतसो रितिमेदिनीकरः कीदृशाः सर्वैस्वसंतानमधुवावालिपुत्रेण
श्रेणाकेन अभिमन्युनायातिरजरोषेण भग्नो मनोरथो यस्य एवं कृतः यद्वा भग्नोमनोरथ एव वेगशालिना
इष्योयस्य सनया कृते हिंसितमस्येति कृतः हिंसकः स्मर्थः कृतं पुरालमर्थे च विहिते हिंसिते त्रिषु इति
विश्वः पत्ते समहारथो भीमः परैः शत्रुभिः दुर्निरीक्ष्यः कृच्छ्रनिरीक्ष्यः बभूव अभिमन्युना स भद्रापुत्रेण भ
ग्नमनोरथः कृतः कीदृशेन सर्वैस्वसंतानमज्ञेनः स एव भूतम निस्यानं यस्येति तस्माद्दाभूः यस्येति वा २२
तेन द्विषां दुष्करदर्शनेन मुक्तः शराशीविषराशिरुग्रः स्यामुखे ध्यानवदंतरिक्षे निरंतरालेन विराम्य
कार तेनेति शिराशाशी विषापव शराशी विषः सर्पबाणाः तेषां राशिः समूहः उग्रो भयानकः तया
मुखेराशारंभेधातवदंतरिक्षंगगने विरामिरंतरालमवकाशसूनं नवकारन कृतवान् नकारः शिर

रा॰यो॰
टी॰
५८
७६

स्वालनेऽपि न विरामकारेति यद्वा विरामिति तदा लेन न चकार अचिरकालमेव चकारेत्यर्थः कीदृशा लेन मे॰
घनादेन मर्थस्य पक्षः कथंभूतेन तेन दृष्टिवां शत्रूणां इष्वारदर्शनेन पते तेन भीष्मेण शरा आशीविषा इ॰
व सर्पा इव शरा आशीविषाः तेषां राशिः मुक्तः अर्थात्तां इव सैन्ये तथा सर्वप्रदेशेषु व्याप्तवंतं नमिवेत्यथो
जे २९ तथा शांतनवो घोरो मेघनादे यथाधृगाः अवाप्तुः प्राणसन्देहमहाराज वानरेश्वराः मेघनादे॰
इति नियशांतनवे योगे सति अशांतः न च अभिनवनतयोगोयस्य संग्रामश्रमेणाक्लिष्टे सति यद्वा शांत॰
नवो भीष्मः तद्वद्योगोयस्य सनाहृयो तदा राजन् इन्द्राः सुग्रीवादयः प्राणसंदेहमवाप्तुः यथा मेघनादे
सति अध्वगापथिका इव पते शांतनवस्य भीष्मस्य घोरो मेघनादे मेघवन्नादः प्रोष्ठीय तैवंभूते सति नरे॰
श्वराः राजानः अर्थाहिपताः प्राणसन्देहमवाप्तुः उदाराश्चात्र समवस्थिताः कविर्नं तथा शांतनवो॰
घोरो मेघनादे यथाधृगा इति पाठः तत्र मेघनादे रावणपुत्रे तथा शांतनवो घोरो गोहसः यथाध
गाः वर्त्मगाः वानरेश्वरः सुग्रीवादयः प्राणसन्देहमवाप्तुरिति पतेतथा शांतनवस्य भीष्मस्य घोरो
मेघस्येव नादवान् हतः यथा नरेश्वराः प्राणसंदेहमवाप्तुः तदारावाउश्वैरारातिणः ॥ ३ ॥ अश्वैरनाली
कवप्तः पर्वतोधृतापुयो यावदस्मित्रमेकः मनोरथं वैरिवलस्य भक्तास्येन यशाः पुंजमसौ ववंध अश्वै॰
मेघनादः स्वेन यशाः पुंजं ववंध यवइवान्न वैरिवर्गस्य मनोरथेभक्ताविदार्य कीदृशः परेषां शत्रूणां म॰
श्वैरनालीकवर्षस्पृष्टदेहः एकः सन् यावदस्मिंधनुधः यावंतो मिवायरयमावंते तस्मीकृते॰ ५८

तियावद्रवथारणाइतिसमासः पद्दे अद्मोभीमोस्येतेराज्ञोविशेषंदेवेयपशाः३जेयद्योगाराशिमिव यद्दा स्ये
तनामानेभटस्येष्टेयशाः३वेचवदेथ वैरिवलस्यमनोमानसंरथेसंदनेभेका स्येनोहिविशेषवलस्पर्द्धस
रःस्येनइतिवा स्येनोहियाहिभेदयोरिति ३॥ नरनारायणौसाक्षादिवतौरामलक्ष्मणौ सदवेकौसतिरश्चे
नागाद्रूपधरैःशरैः समेघनादःतौरामलक्ष्मणौकर्मभूतौसवकौवकैमेत्येतस्माद्विहितौनागाद्रूपधरैःशरैः
र्वाणैस्तिरश्चकेश्रवसमौचकारनागपाशैस्तौबद्धावित्यर्थः साक्षान्नरनारायणाविव पद्दे समीक्षःनर
नारायणौकृष्णार्जुनौशरैर्नागावनद्रूपधरैःतिरश्चकेश्रवसमौचकाररामलक्ष्मणाविव ३४ इन्निवार्थे
मपरैर्धरणीशालस्यवीर्यमवलोक्यसरोषः नागबद्धरथमंदरशैलःस्थैर्यमात्मगत मुत्सृजतिस्म य
रणीधरारामः आत्मगतंस्थैर्यधैर्यमुत्सृजतिस्म मयातेनबद्धमित्यादिप्रकारंमनोगतंस्थैर्यंतत्याजेत्य
र्थः कद्रवनागैःबद्धोमंदरशैलइवसोपिमंथनकालेनागबद्धः तस्यमेघनादस्यवीर्यसामर्थ्यमपरै
रन्यैःदुन्निवारणीयंविलोक्यसरोषःसक्रोधः पद्दे धरणीधरार्जुनःकृष्णोवातस्यभीष्मस्यवीर्यमवलो
क्यपोषवतल्पे नागेननाभावाणेन ३५ जिगोसयातस्यशरार्दितानिवलानिभग्नानिनिरीक्ष्यमाणः स
न्नुघ्नमूर्तिःप्रकृष्टःपुराणोमहीतलेमनुवंशाजगाम मन्नुघ्नधारीदःपुराणःप्रकृष्टःरामःसन्नवशाग
न्नुश्रुतिरोधान्महीतलेजगामगतवान्पतितइत्यर्थः तस्यमेघनादस्यजिगीषयाहनेनक्ष्मयाशरैर्णी
र्याणिमेघनादस्यार्दितानिपीडितानिबलानिसैन्यानिनिरीक्ष्यमाणः पद्दे मत्स्यमूर्तिःपुराणःप्रकृ।

रा॰पो॰
टी॰
९९
११

घ॰ श्रीकृष्णः अर्जुनो वा तस्य भीमस्य जितोऽस्येति शेषं तत्रैव रोषेण श्रीकृष्णो रथादवतीर्य प्रतोदहस्तो भीष्माभि
धावित इति भारते ३४ सपदि त्रिभुवननाथे नीतदशांसे प्रपन्ने भ्रमति वहरिव केलोलहेतिप्रतानेन स्वस्वनिभि
र्घास्तित्रिलोकत्रयाय भुवज्जनि परसैन्ये संतत कोलाहलस्य सपदि तत्काले भुवननाथे रामे नीतदशां प्रवस्थां
संप्रपन्ने सति हरिवके वानरसमूहे भ्रमति सति लोलसंघ लोहेति प्रतानो स्वसमूहाय स्य एवं भूतेन तनस्व
नेत्र गते सति स्वरभूतिभिः नादघोषैः लोकत्रयाय स्वस्ति कल्याणमवादि उक्तं मेव तत्त्वणात्तदेव परसैन्ये
रावणसैन्ये कोलाहलः भुवज्जनि विशेषणार्थं इति जितमित्येवं भूतस्यार्थः पक्षे सपदि तत्क्षणादेव भु
वननाथे कृष्णे नीतदशां रथादवतीर्य धरणीगमनरूपां संप्रपन्ने सति हरिवके ऽव दर्शनेन भ्रमति सति परसै
न्ये दुर्योधनसैन्ये कोलाहलो भुवज्जनीति शेषं तत्रैव ३५ निरीक्ष्य रामात्मजमाकुलात्स्य पातवाविसंज्ञे भुव
नत्रये भृशं प्रभाववेदी भुवनप्रभोः परं शमोचनस्वां प्रकृतिं पितामहः निरीक्ष्येति पितामहो ब्रह्मस्वां प्र
कृतिं स्वभावं नममोचवनन्तत्र नोक्षितो भूद्वेति तस्मिन्काले भृशमत्यर्थं भुवनत्रये विसंज्ञे सति रामा
त्मजे लक्ष्मणं निरीक्ष्य दृष्ट्वा ग्राकुलः सन् कृतानमभो वेत्याह भुवनप्रभोर्नारायणांशस्य रामस्य प्रभावदे
शी गृहभावज्ञः आत्मनैव नागपाशं बंधनमोक्षणं कर्तव्यमिति पक्षे पितामहो भीष्मः परं स्वां प्रकृतिं नमोच
रामस्य बलभद्रस्यानुजे कृष्णे निरीक्ष्य तथाकुलः भुवनप्रभोः कृष्णस्येति शेषं तत्रैव ३६ प्रवानवायुर्निरवस्फ्
शात्तु भूमिमकंपे जलधिश्चुक्षुभे आसीन्महोल्काजटिलेन भस्म किं वा न तद्यन्न भूतं प्रवादितित ९९

दातस्मिन्काले किंवाभूत् तेषां शिलाजालेन तङ्गं तेनाभूदपि न सर्वेषे कृतं तथाहि वायुः समीरः न प्रवाति न ववहति स्म हु
ताशनोऽग्निः निरवात् निर्वाणो बभूव पृथ्वी च कंपे अप्रकंपत समुद्रोऽन्न गुढितो विपरीतगतिरभूदित्यर्थः नभ
स्थानं महोल्काभिर्जितस्ले व्याममासीदिति तल्पमभयत ३० अथ भुवमवतीर्णः शृङ्गगादिः किरीटी सप
दिशामितमन्युः प्रीतिहृद्यैर्वचोभिः तमवजितभुजेन प्राभवाभ्यां भुजाभ्यां सुशिथिलमुपगूढं वाक्यासमवस्था
मनैषीत् अथेति अनंतरं पुनर्गिरिशिखरात् तेन मम शिथिले दृढं यथा स्यात् एवं भुजाभ्यामुपगूढस्य आलिंगस्य
मवस्थां स्वकीयदशां निर्विघ्नममनैषीत् नीतवान् कीदृशः भुवनमवतीर्णः भूतलमागतः किरीटी सा
ल्लीति किरीटी मुकुटवान् सपदि शामितमन्युः तत्क्षणात् प्रशामितरामरोषः प्रीतिहृद्यैर्मनोहरैर्वचोभि
कैः मस्तु क्रोधः मन्युः शोकश्च इति प्रकाशः अवजितं भुजेन यस्य तादृशस्य प्रभावे प्रभोर्भावे प्राभवे प्रभुत्वे याभ्यां अ
जाभ्यां पदे किरीटी अर्जुनः तेन कसेन भुजाभ्यामवगूढस्य आसमवस्थां प्रसन्नभाममनैषीत् अर्जुनं तं कृत्स्नतया
विधेयतो दृढस्थो भुजाभ्यामवगूढस्य शांतरोषं चकारेति भावार्थः किरीटीकथं भूतः भूमवतीर्णः यस्मिन् गा
णो सर्पाणां सरिः पातालेतेषां निर्जयानशेषं तल्ले ३८ ह्रीमं यशाः संयति लब्धवंते गोगेयमुख्यैर्गतमात्म
धाम्ना तृणीकृताखिलशत्रुसेनेराजा हृष्टवर्यैः सह बद्धसंख्यं राजारावणः स्ववर्ग्यैः रक्षोभिः सह हृष्यते मे
घनादरबद्धसंख्यं गुह्यतरं मे मेने बहुमानमस्याकरोदित्यर्थः ह्रीमं प्रकाशो यशो लब्धवंते धाम वंते संयति
सेयामेधात्मधाम्ना स्वतेजसा उरुभिः श्रेष्ठतरं गांगेया हिरण्यं गते कनकसदृशा केशो युक्तान्यित्यर्थः तृणीकृ

रा॰यो॰
टी॰
१०
१००

नः त्वमेव त्रिः सारत्वादवज्ञातः आतेरलघुपः शत्रुर्येन गांगेयः स्नातस्य मानोभीकेष्वीवं स्वर्णैकसे ... इति वि
सृः एते राजाद्र्योधनः स्वव र्यैः कर्णादिभिः सह पनेगांगेयं भीष्मं प्राप्तधाम्ना स्वतेनसमा उत्स्वैर्यंतं संग्रा
मेसीमेयघाः लब्धवंते श्रीकृष्णस्य पानिनाविधप्रतिज्ञाभंगविधानात् तथा त्वमपि कृतः अर्वेरलः अवे
उः संपूर्णः शत्रुर्येन तत्त्वमवत् तदा उनः स्वां प्रकृतिं प्रपन्नौ निरीक्ष्य दृष्टौ नरदेववर्यौ बलाधिनाथाः
प्रसभं बभंजुः प्रचंडवेगाः परमंडलेते तेबलानामधिनाथाः रोषवाः वानराः सुग्रीवादयः प्रचंडवेगाः
प्रतिशयितवेगशालिनः प्रसभमसत्स्य परमंडले शत्रुसैन्यं बभंजुः भग्नं चक्रुः तौ नरदेववर्यौ नरदेव
श्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ दृष्टौ हर्षयुक्तौ स्वां प्रकृतिमाकारं प्रपन्नौ गतौ निरीक्ष्य दृष्ट्वा एते नरदेववर्यौ कृत्
र्जनौ बलाधिनाथाभीमादयः परस्य शत्रोः दुर्योधनस्येति प्रकृतिर्गुणसाम्येस्यादमात्यादिस्वभावयो
रिति विश्वः ३९ आक्रान्तसंतदृहरिनायकेन तेषांप्रतापेन कृशानुनेव ...संदग्धमिव स्वरेण विरोधि
चक्रे चकितं चचाल विरोधिचक्रं रावणसैन्यं चकितं त्रस्तं चचाल चलति स्मरणादपससारेति यावत्
हरीणां वानराणां नायकेन श्रेष्ठेन हनूमत्प्रभृतिना यत्तत्वं नरेयाक्रांतं कृतं आक्रमणं तेषां वानरश्रेष्ठा
नां प्रतापेन संदग्धं प्रतसं पुष्टमिति पाठे पूर्णं यथार्द्रस्वरेण शांभवनाकृशानुना नेव वह्निनाप्रदग्धं संदग्ध
दग्धं एते हरिः कृशानुनायकोप्यस्यतेनाग्निनेन तेषांपांडवसैन्यानां विरोधिचक्रं दुर्योधनसैन्यं यः रोध १०
णाधूम्रात्मकं पनेचप्रसभमसैन्यं पवमानसूनुः सयोज्ञनयनस्यपतिर्जीविनवतेगनदेशमन्तलिताद्विषेण

पवमानस्यवायोः सूनुर्हनूमान् धूम्राक्षं प्रकंपनेवराहसंज्ञीविदितेनप्राणेनव्ययोजयत् विमुक्तं चकार ततो।
मारितवानित्यर्थः रोषेणक्रोधेनतयोः सैन्ययोर्मध्ये विलोडनेनेनोत्क्षिप्तेनदोलायमानेनलितम हिमशृंगेणेनस
पर्वतशृंगेणतेनाहतो विपर्यस्तः पद्ये पवमानसूनुः भीमः सैन्यं सेनासमवेतं सैनिकंज्ञीविदितेनव्ययोजयत्
प्रमथ्यसैन्यंजघानेत्यर्थः कीदृशं सैन्यं रोषेण धूम्राक्षं धूम्रनयनं प्रकंपनं कंपनं स्थिरं भुजेनतललितम
हिमशृंगेणेनसः ५१ ततो निषंगी शारदी प्रहस्तः सेनापतिः क्रौंचमिवाग्नेयः बलेन हस्तक्रियया बिभेद सर्ठ।
घशाः पांडुसुतस्यराज्ञः ततः निषंगीतिरं प्रहस्तोनामसेनापतिः अर्थाद्रावणस्यसेनाधीशः राज्ञो दशरथस
सुतरामस्य सैन्यं बिभेद भिन्नं चकार किंभूतं हुहुतं प्रतिसायितं मह्न्नतं प्राधिकं गतेच ततः यशस्तेन पांडु
गोरथः सकीदृशः निषंगी तूणवान् शरं दधातीति शारदं धनुः तदस्यास्तीति शारदी धनुर्धरः अस्त्रविशा
रदभीवाकरवशात्क्रियया इवयथा स्कंधः आग्नेयो योगाः संभवः क्रौंचनामानंपर्वतं भिन्नवानिति पद्ये धै
र्यो येभीष्मः पांडुसुतस्य युधिष्ठिरस्य बलं बिभेद शौर्येदीप्तो रक्ताः यस्य सशारदी प्रहस्तः शेषं समाने ५२
प्रवीरलोकान्प्रशमेनयंतं प्रतापकालानलसप्रदृष्टा यशोधनस्तन्निधनैकसाध्यां स्वयतरदोहिति।
योद्रमेने प्रवीरेति क्षितिपातीतिक्षितिपः रामः स्वपक्षस्य स्वबलस्य रक्षां रक्षणं मनुते मेनेमन्यतेस्मकेन
हेतुनारामविशेषणं तन्निधनैकसाध्यामिति तस्यप्रहस्तस्य यन्निधनं विनाशस्तदेकेन साध्यामित्य
र्थः यशोत्सि धनानियस्यसयशोधनः किंभूतात्प्रस्य प्रहस्तस्य प्रतापएव कालानलो युगांताग्निः तेन

रा.पो.
टी.
१०१
101

कृत्स्नान्वीरलोकान्प्रलये विनाशं नयतीति सामर्थ्यं पक्षे क्षितिपो युधिष्ठिरः अर्जुनो वा तन्निर्णयेनैकसामर्थ्यं भी-
ष्मविनाशसामर्थ्यं भीष्मस्य प्रतापेनाविदितमन्यत् ४२ विक्रांता अपि धीमंतः सेनापार्था हरिनाय-
काः न केचापि बलाधीशमभिपेतुर्जयार्थिनः ॥ तेहरिर्नायकाः कपीशाः न केराशीव चरितेशीले येषां ते
न केचनाप्यतसाः तेषां बलस्याधीशमीश्वरं प्रहस्तेनलक्ष्मणाभिपेतुः पतिताः जयार्थिनो नायको हरि-
णः विक्रांताः विक्रमशालिनः धीमंतो बुद्धिमंतः तथाप्यपार्थाः अनयानप्रयोजनाः पक्षे तेपार्थाः पृथा-
याः केन्ताः पुत्राः युधिष्ठिरादयः अपिबलानां सधीशं भीष्मं अभिपेतुः न केरानोहरिः श्रीकृष्णो नायको
नेतायेषांते ४२ निर्भिन्नमर्मणा देहस्थाद्धां हित्वा युयुत्सवा परेभ्यस्तेन वीरेण युद्धोपायः प्रदर्शितः तेन
प्रवीरेण प्रहस्तेन परेभ्यः शत्रुभ्यः सर्वोहानेभ्यो वधोपायः वधप्रकारः प्रदर्शितः कश्चिकीदृशेन
निर्भिन्नमर्मयस्य तेन देहस्य शरीरस्य स्थां कांतां हित्वा युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना जीविते स्पृहां त्य-
क्तेनेत्यर्थः पक्षे तेन वीरेण भीष्मेण परेभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः वधोपायः प्रदर्शितः इतिमस्तुमैषारेण
क्षमतेनाः देहोभवति किं तेनास्माकं युयुत्सते निपरशायांस्म मा नयेति भावः ४४ प्रवर्त्य भूयः समरे
परः शान्तान्निपत्य वीराग्र्यतो यमस्तयं पराक्रमस्तस्य धनंजयोद्भवमनापकरोऽपि नयप्रयेनरो नस्य
प्रहस्तस्य पराक्रमोनप्रपथेनरोऽपितुमन्तर्यं प्रथितो बभूव न कोपि शिरस्फालने कश्चिन्न विप्रयेश्वर
जिघांसः न तत्र विशेषेणापप्रथेनारामिति धनंजयादेनाः उद्भवोयस्य सनीलनामा वानरेश्वरः ता १०१

स्य प्रतापेन रुद्धो वरुद्धः कथंभूतस्य तस्य भूयः पुनरपि समरे प्रवर्त्तितकलापः शतान् शताधिकाद्दिका
द्दिपतान् रिपून् यस्मत्तये यमरुद्दृहे नयतः प्रापयतः शतान्यपरे परःशताः शताधिकः पत्ते तस्य भीष्म-
स्य पराक्रमः धनंजयोर्जुनः तस्मादुभयोर्यस्यैव विधेन प्रतापेन रुद्धोपीति ५५ प्रतिदिशमभिवीरा
नास्त्रविद्यावयिता समरभुवि विचरंतं नायकं वाहिनीनां प्रसभमभिपपात प्रोग्रधामाग्निजन्मा फ
णिपतिमिव नीलं बर्हकेतुः शिखंडी प्रतिदिशं दिशि दिशि अभिवीरान् शत्रून् विद्रावयि
ता समरभुवि विचरंतं भ्रममाणं वाहिनीनां नायकं प्रहस्तेरात् तं सेनापतिमभिपपात संमुखं पपात तस्य
कः अग्निजन्मा नीलः सेनापतिरित्यर्थः कीदृशः प्रोग्रतत्र धामतेजो यस्य सः चंडो विरोधो यस्मात् इति वे
गवानित्यर्थः नीलं फणिपतिं सर्पं शिखंडी मयूर इव पत्ते शिखंडी द्रुपदपुत्रः पांचालः स वाहिनी-
नां नायकं सेनापतिं भीष्मं अभिपपात संमुखं जगाम अग्नेर्यत्तानलाज्जन्म यस्य सः बर्हकेतुः पत्तरा
द् नीलं तथेव फणिपतिमिव ५६ असह्यतेजाः असह्यमसहमनोजवस्पंदनदीर्णभूमिः असौ वि
सर्पत्समरे समेतान्नतनुत्राणमभवत्स्वरथ्यैः ॥ असह्यं सोढुमशक्यं तेजः यस्य सः असह्यतेजाः असौ
नीलो नाम वानरसेनापतिः तस्य प्रहस्तस्य शराणां प्राप्यं वेध्यं नाभूत् तस्य बलं संतनुभूतमित्यर्थः
असह्यरुद्धात्महरन् परानितिशेषः प्रहारं कुर्वन् मनइव जवो वेगो यस्य स मनोजवः स्पंदनेन रथे
न दीर्णा भूमिर्येन सः समरे समेतान् विसर्पन् गच्छन् पत्ते असौ शिखंडी तस्य भीष्मस्य शराणां शरव्यं

रा॰यो॰
टी॰
१०२
102

नाभूत् मनोजवेन वेगशालिना स्यंदनेन रथेन दीर्णभूमिर्यथा शेषेन तल्पं ४७ संख्ये संप्रवृत्ते याता रचयता रामा॰
न्वयस्य प्रियं समयस्य स्पन्दहृष्टलोमविलसद्धृत्तः शिलो विभ्रता अग्रेयामशिखिवेदिनः प्रथयिता धाम्ना जिष्णुना जि॰
ष्णुना नीलेनोद्धतमवेव दावदहनः सेनापतिः पातितः संख्ये संग्रामे संप्रवृत्ते सांत्वयता रामाज्ञां रामान्व
यस्य रामवंशस्य प्रियं रचयता कुर्वता नीलेन वानरेण सेनापतिः प्रहस्तः निपातितः कीदृशेन शिलो विभ्रता
हृष्टतनुरुहाणरोमाणि धारयता कथं संमदहृष्टलोमविलसद्धृत्तः संमदेन हर्षेण हृष्टलोम यथैवं विधं विल॰
सद्धृत्ताः शैलो यथा स्यात् भिन्नं वा क्रियाविशेषणं हृष्टं शिखिवेदिनः हुताशसुतस्य युवराजस्यांगदस्य अग्रेग्रमि
मुखे धामतेजः प्रथयता विस्तारयता धाम्ना जिष्णुना दीप्तियुक्तेन जिष्णुना जयनशीलेन अंबुद्धवामेव तेन॰
दावदहनो दावानल इव तेनाधिकं यथाभूतेन नीलेन न यथा शिखिवेदिनो मयूरस्य धामतेजः अग्रेग्रथमतः प्र
थयता यद्वा शिखिवेदिनः पंचालस्य धामतेजः अग्रेग्र धृष्टद्युम्नस्य प्रथयता प्रकाशता जिष्णुनार्जुनेन
दुर्योधनसेनापतिः भीष्मः निपातितः संमदेन हृष्टलोम यथैवं विधो विलसद्धृत्तः शिला विभ्रता शिलाव
द्धृक्कटं वक्षो हृदयं वक्षः शिलेति रामोभिरामो योन्वयः वंशस्तस्य प्रियं रचयता नारान्वयस्येति पाठे नारा॰
न्वयस्यांगदस्य पक्षे तारान्वयः सोमवंशः ४८ रणांगनगतः प्राणांस्तावदेव बभार सः यावन्नीलकरो॰
नासीद्बाणेनयपथगोचरः रणेति सप्रहस्तः तावदेव प्राणान्बभार दधौ रणांगनगतः संग्रामभूमौ स्थितः
यावद्बाणेनयस्यानिरुद्धस्य नीलस्य पथगोचरो नासीत् नीलेन यावन्न दृष्टः तीव्रः करो हस्तो यस्य स तीव्रा १०२

केरः शरहस्तः पते सभीष्मः तावदेव प्राणान्बभार यावन्न तीव्रकरः आदित्यः आग्नेयपथगोचरः आग्नेयं
प्रागतः आग्नेयः ततः प्रागत इति पथा आग्नेयस्यासौ पंथा अन्यागेयपथः समासोनेइति दिलो हूयं
तत्र गोचर इति आग्नेयदिग्वर्तीनभूतः दक्षिणायनेन भूतमित्यर्थः आग्नेयपथा उदीचीं प्रतिगतेन सूर्य-
तेन यावदिति भावः तावच्छरशय्यागतः सन्नासीत् यावद्दक्षिणायनेन हतं ४९ एवं दशाहानि कृतप्र-
तिज्ञः कपिध्वजेनाहितगुरुर्भीष्मः पतत्रिभिर्लीनां मुखैः परीतः स वीरशय्यां चिरमध्यशेत एवमिति
सम्बद्धः चिरं वीरशय्यां वीराणां सम्भवतां शय्यां शायमध्यशेत अधिशयितवान् तत्र शायितो वीर इति
द्विगतइत्यर्थः एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण दशाहानि दशदिनानि व्याप्य कृतप्रतिज्ञायेन समयाकपिध्व-
जेन कपिश्रेष्ठेन नीलेन आहितगुरुर्भीष्मो भयानकः पतत्रिभिः पक्षीभिः परीतो व्याप्तः तीक्ष्णानि मुखा-
नि येषां तैः पते आहितं गुरुत्वं येन एवंभूतो भीष्मः गांगेयः वीरशय्यां अध्यशेत अधिशयितः शरसंकीर्णा-
धारस्य कर्मत्वे कपिध्वजेनार्जुनेन पतत्रिभिर्बाणैः तीक्ष्णाग्रैः परीतो व्याप्तः एवमनेन प्रकारेण दशाहा-
नि व्याप्य कृतप्रतिज्ञ इति ५० ततो जिगीषुः प्रतिपक्षमाजौ लोकेश्वरः पाशिव देवराजं दधे धनुः संगाकि
री स्फोलिराकल्परत्नद्युतिशोभिकर्णः ॥ ततइति लोकेश्वरो रावणः धनुः दधे दधौ प्रतिपक्षं रिपुं राममिति
जीषुः जेतुमिच्छुः पूर्वं देवराजमिव शत्रुःमिव सकिंभूतः तं आतिकिरीटान्निमौलिश्वयस्य आकल्पः प्र-
साधनं रत्नानां द्युतिभिः शोभिनौ कर्णौ यस्य सः पते कर्णौ राधेयः दधे प्रतिपक्षमर्जुनं जिगीषुः ले

रा॰पा॰
टी॰
१०३
103

केसरः स्फुर्वैरिवराजमिव अकल्मारवत्पुनिभिः शोभितं शीलं यस्येति तद्वृत्तः ५१ स्वामिनाजनितसत्क्रियः
णमास्विंसंवृतांतरविसारितिजसा दक्षिणादिशिवक्रेभजत्नानायवत्वजनिवैरिवाहिनी स्वामिनेति से
श्रीरिवाहिनीशत्रुसेनारावणसैन्यं स्वामिनारावणेननाथवत्वजनिजाता किंभूतेन जनितसंस्कारेण दि
संवृतांतरे दिशां नावकाशे विसरणशीले तेजो यस्य सः कुंभकर्णेनाश्रयास्पेन दक्षिणादिशिवेति पक्षे ने
नस्वामिनाकर्णेन वैरिवाहिनी दुर्योधनसेना स्वामिना दुर्योधनेन जनितसत्क्रियेण निवायोजसं ५२ स
जीवितग्रहणविधौ कृतोद्यमः तस्माप्तेः अजमभजातविद्विषः ससंभ्रमोस्खलितपयोधिवैबैः समेर
लैः परबलेनसभ्यवर्तत सइति सरावणः रामसैन्यमभ्यवर्तत संयुक्तमाज्ञगामत्समाप्ते रामस्यजीवग्र
हणार्थं कृतोद्यमः तस्मा प्तेः किंभूतस्य नजातोविद्विषन् शत्रुः यस्य प्रसंभ्रमाद्दत् केः मंडलैः सैन्यैः
किंभूतैः संभ्रमस्खलितः समुद्रस्येव रंबराः ऊर्पवेगयेषांतैरिति ससंभ्रमोस्खलितपयोधितल्पाडं
बरो येषां तैरिति वा पक्षे सकर्णः अजातविद्विषो युधिष्ठिरस्य तस्माप्तेः राज्ञः सहजीवितेन वर्ततेइति
सजीवितः तस्य ग्रहणविधौ ग्रहणप्रकारे कृतोद्यमः इति ५३ ससंगरे नरेंद्रस्य विजये प्रतिसंदधे वसं
तेकामदेवस्य शीतरश्मेरिवोदयः सरावणः रामस्य नरेंद्रस्य विजये प्रतिजये लक्ष्मीकृत्य संगरे संग्रा
मे संदधे संदधाति स्म शीतरश्मेरुदय इव यथा शीतरश्मेः चंद्रस्य समस्तक्रमो वसंते कामदेवस्य विज॰
यं संदधाति कामदेवस्य के सर्पि स्येव पजनकामुकं कंदर्पतेवा पक्षे सकर्णो नरेंद्रस्य युधिष्ठिरस्येति ५४ १०३

इतिश्रीहलधरणीधरसुतनकादेवकुलतिलकचक्रवर्तिश्रीकामदेवशोभाहितकविराजपंडितविरचितेरा
घवपांडवीयेमहाकाव्येकामदेवांकेग्रहस्तभीमवधोनामाष्टमःसर्गः इतिश्रीशशिधरविरचितेराघ
वपांडवीयप्रकाशेअष्टमःसर्गः ॥ सासेनायुद्धयात्रोत्सुकसुभटमुखाध्मातशंखौघमूर्छनानानिः
स्वाणभेरीमृदंगरवरयाक्रांतलोकांतराला वातव्याधूतधौतध्वजपटपटलीचुंबमानांबुवाहावाहद्
हस्तनस्याभलबहलरजोनिर्भरानिर्बभासे उभयसेनानिर्बभासेनिःशेषेणशुशुभेकिंभूता युद्धयात्रा
यामुत्सुकायेसुभटास्तेषांमुखैराध्मातानांयवनक्षरितानांशंखानामनुपश्चान्मूर्छितातुच्छायसमधि
केवाद्यानानिःस्वाणानांवाद्यविशेषाणांभेरीमृदंगानांचरवेणशब्देनरयाक्रांतेशीघ्रमाक्रांतेलोका
नामंतरालेययायत्रवा सातया वातेनपवनेनव्याधूतानांविशेषेणकंपितानांधौतानांनिर्मला।
नांध्वजपटानांपटल्यापंक्त्याचुंबमानाःस्पृशमानाःअंबुवाहाःमेघाययायत्रवा सातया वाहाना
मश्वानांव्यूहेनसमूहेनहस्तिनस्तनस्यबहलैःप्रचुरैरजोभिःधूलिभिनिर्भरापूर्णेति १ तदुत्साभ
रताग्रवरूथिनीधृतमहायुधपत्तिनिरंतरा समरवेगानलेसमदोमजहृजगटैर्जगदेपरसैनिकैः २ त
दनंतरःपश्चात्अग्रेभवोग्र्योभरतस्याग्रोज्येष्ठोरामस्तस्यवरूथिनीसेनारावणसैनिकैःसहजघटे
मिलिता समरवेगोनतेनभूमितलस्यतलेसमरूपेकीदृशैः समदामदजलसहिताउच्चैर्लंतोगज
घटायत्र धृतानिमहायुधानियैस्तैःपत्तिभिःनिरंतरानिरवकाशा यद्वे भरतानांभरतकुलोत्पन्नाना

रा॰पां॰
टी॰
१०४
104

मघाः श्लेषोऽनुपिहिरत्नस्य वरूथिनी समस्तदुर्योधनस्य सैनिकैः शोषितत्वं २ पटवानकशंखसिंहनादैः ब
धिरीभूतनभोदिगंतराले इतरेतरस्मात्क्रिवैरिवीरैस्समरं संभृतसंभ्रमं बभूव ॥ तदुभयबलयोः समरं संग्रामो
बभूव कीदृशे बधिरीभूते नभ आकाशे दिशामंतराले च यत्र कैः पणवानां वाद्यविशेषाणां आनकानां
डिंडिमानां शंखानां सिंहानां शकुनिसिंहानां च नादैः शब्दैः यद्वा पणवादिभिः समुद्भूतध्वनिरेव विवदि
तः सिंहनाद इव नादः इतरेतरमन्योन्यस्मात् मिलिता वैरिणो वीरा यत्र संभृतः संभ्रमस्त्वरा यत्र तत्तथा भ
यत्र च महाहवे निःसहितमनोरथे द्विषे महीपतेः प्रतिमुखे सिंहजिद्ध्वे न्यावारयद्द्रुतमभिपत्य गोपते
शरीरजो भुजभृतवेगमोऽद्युः ४ महाहवे महासमरे गोपतेरादित्यस्य तनूजः सुग्रीवः द्विषं शत्रुं निवा
रयामास किं कृत्वा द्रुतं शीघ्रमभिपत्य आगत्येत्यर्थः इंद्रजितो मेघनादस्य भुवं जनित्यानं रावणमित्य
र्थः महीपतेः रामस्य प्रतिमुखे संमुखे महितमनोरथे महितो मनोरथः संकेतो यस्य तं स कीदृशः भु
जेन भृतः संगतो नक्षिना पर्वतस्य भूर्येन सः करकलितपर्वतशृंगा इत्यर्थः समासांतविधेरनित्यत्वात् प
तेर्गोपतेः सहस्राक्षस्य शक्रस्य शरीरजोऽर्जुनः द्विषं कर्णं न्यवारयत् महीपतेः दुर्योधनस्य प्रतिमुखे धृ
ताहेगागोत्रस्य अर्जुनस्य भूर्येन इंद्रं जयतीति इंद्रजित् तादृशः भूतत्पतिर्यस्य इंद्रादिक इत्यर्थः ५ ह
रिप्रणेतारमुह फलवाणां महीपाते भारतमिव स्फुरते भिन्नास्सर्वाराणि तरान रोत्सीदाकाशाक्रांतिभरिभि
रुपद्रुकैः ॥ सरावणाः इतरान्यान्वीरान्योधान् रोत्सीत् अरुधत् किं कृत्वा आकाशाक्रांतिभरिभिर्गिरि १०४

नोऽस्य स्तम्बकैः पृषत्कैर्बाणैर्हरीणां वानराणां ताम्रग्रीवं न दृष्टवाणां सहीन्द्र विशेषं दृष्टिनिलयं तं
भानुमिव सूर्यमिव पृषत्कैरवारीत् यद्वा सकर्णः तमर्जुनं भिन्ना इन्द्रान् दूरपदाहीन्वीरान् हरिः कुस
शरेणतां सारथियं स्यन्दनस्पर्शः बाणः शरो येन ५ किरीटिनः स्यन्दनकेतनमौलिं क्रान्तवान् दन्ते तेन कपीनामा
थः कपिसैन्यनाथे दृष्ट्वा विपक्षस्य विनेतृस्मिकौ नैशाणप मदोदरेणाभ्यमाथुः विपक्षस्य रावणस्य नेऽ
णावस्त विग्रहेणां नैलो द्विरप्यमाथुः विनेतृसमर्था नमेव सुग्रीवमप्यवेन मिकौः इष्वावतः किरीटिनः कि
रीटयुक्तस्य किं कृत्वा स्यन्दनस्य रथस्य केतोर्ध्वजस्य मौलिमग्रं क्रान्ता आक्रम्य यद्वा विपक्षस्य योधस्य
नस्यने शरणाश्रुरणामवाथुः शुद्धवद्धवच्चनेभ्यान्नणामभिप्रायेणतपलक्षणार्थे किरीटिनः स्यन्दन
स्य स्यन्दनकेतनमौलिध्वजाग्रं क्रान्ता स्थितेन दन्तेन कपिसैन्यनाथे हनूमति नेष्टति ६ यातिमारातिर्हे
बलपतिरभितः संयुगं वर्तयित्वा किंचिद्दोर्दण्डकेतुः कृतशमनविधिर्मारुतेर्विक्रमेण वांछाभो
किरीटापनयश्च कृत्वेगापतेर्नन्दनेन ग्रामः ग्रामेष्वपाया त्रिसिरसम विसखेसातनयाचो निवेशं सरा
यणः निवेशाशिविरं प्रापरणात्त्वमहेन्द्रगामेस्यर्थः सहस्रनुयातेण तुचरेण वर्तते सातवरस्यर्थ
संयुगं संग्रामे वर्तयित्वा विशेषेण हिमारामयो येन एवं भूतं यद्व सो बलसैन्यं तस्य पतिरीश्वरः अ
भितः समं सेनान्याकृतेर्हन्नेमेनो विक्रमेण दोर्दण्डस्य भुजदण्डस्य केतुः केतुनेः किंचित्कृतशमनवि
धिः कृतशान्तिः विधानः तपायाः रात्रेः प्रवेशयकृतेग्रामे सन्निविशिविरमं थकारं संवृत्तीति निसिरमुक्तम ।

स॰पं॰ टी॰ १०५ 105

स्मिंल्लिमिरस्थ्वीतिगोपतेरास्तिमस्यनंदनेनवोक्तामंगेजयेक्तामंगोक्तनेसतिकिरीटापनयइवेतियथाकिरी

देसकृदेश्यपनीनेकश्चिदिति पद्मे सकर्णः निवेशं शासः निवेशः शिबिरंषेडेइत्यमरः बलपतिः सेनापति

श्चातिमाश्रातेः रत्नारत्नणंयेन सः सात्यकिः भीमस्यदोर्दण्डकेतुः गोपतेरिंद्रस्यनंदनेनार्जुनेनवोक्ता

मंकइत्याह्लिशेषंतल्पे ७ रचितेदैनरदेवजन्मनाजेोस्कृदस्येवमनोरथस्यमंगो परिभावयुतोनशर्मण

तोनिशिजनैर्धृतराष्ट्रनंदनस्य निशितायैराज्ञोरावणस्यशर्मसुखंनन्ततेकिंभूतस्य मनोरथस्यमे

गोपरिभावयतः चिंतयतः नरदेवजन्मनाश्रीरामेणश्राजोसंग्रामेरचितेकृतेस्कृदस्येवेतिकिरीट

स्यापीत्यर्थः अन्यस्मकीहशस्यधृतराष्ट्रनंदनस्यनधृतराष्ट्रस्यदेवस्यनंदनस्तस्मादोयेनअकारप्रश्ले

षात्तराष्ट्रोपलवपदस्येत्यर्थः पद्मे धृतराष्ट्रनंदस्यराज्ञोदुर्योधनस्यनरदेवजन्मनाअर्जुनेनशेषंतल्पे

श्रागामिगृहेविजयाजवेपिसे कल्पसंग्रामकथायहे से राजाराज्याविरतोरणायनिजाजतोहोधन

मावचार राजारावणः निजाजनस्यकुंभकर्णस्यनष्टोधनंजयागारणमावचार श्राचरतिस्मराजन्यारा

वेविरतोविरामेसतीतिरणायसमराय संग्रामयोथहेदे संग्रामायधनिवर्तिवीरसमूहे से कल्पसमर्थो

श्राकोहोतिकिंभूतस्तत्र आगामिगृहे भाविगृहे विजयाजवेपिजयवंधनशीलं संग्रामकाङ्क्षसमरेसे

ग्रामादनिवर्तिनइत्यमरः पद्मे राजादुर्योधनः निजाजनस्यइष्टासनस्यनष्टोयनस्तस्माहनमावचार

संग्रामकथायहेदं सशर्मादिराजहेदेसेकल्पशोषेसमाने ९ श्रातभयः प्रहृतेसमरमहसहारंभहेमा १०५

निनादे संख्यारणे भटानामतिकर्षिणि भीमे जयन्त्याप्रयाति वीरैर्वैरानुबंधिप्रतिभटच्छटनाकांक्षयारूढ
मार्गाविकीभूतावभूतां रणरभसजितेनादन्वदोघौ बलौघौ वलयोस्तयोर्द्वयोः सेनयोरोघौ समूहावे
कीभूतौ मिलितौ अभूतां हन्तौ शनैः काले भूयः पुनरपि समरमहस्य संग्रामोत्सवस्य योगसहायं भलस
रंभावाद्यविशेषबलस्य निनादः शब्दः तस्मिन्बृंहते सति संख्याराणे अतिकर्षिणि भीमेन स्महर्षे भटानां योधा
धानां अप्रयाति रंजयति सति कीदृशे नीवीरै योधैः वैरस्य शत्रुत्वस्यानुबंधिनः प्रतिभटस्य विरोधिनो
च्छटनाय श्रमेण कांक्षया यां रूढो मार्गो याभ्यां तौ रणरभसेन संग्रामजवेन जितनदन्वतः समुद्रस्य ओ
घौ वारिप्रवाहौ याभ्यां तौ ॥ नरकभवमथाग्रे वाहिनीनां पियासुं पटुपटहनिनादध्वस्तनिद्रं दिना
दौ पतिमरिसूणां सोदरं भर्तृभक्तेः परिचरणविधिज्ञं प्राहिणोत्संगराय अथानन्तरं अमरद्विषां देव
शत्रूणां पतिः स्वामी रावणः सोदरं भ्रातरं कुंभकर्णं संगराय समराय प्राहिणोत् प्रेषयामास वाहिनी
नां सेनानामग्रे पियासुं गंतुमिच्छुं नरकभवं नरकासुरं भूर्भूमिः स्थानमाश्रयः इति विग्रहः दिनादौ दिना
रंभे पटूनां पटहानां निनादेन ध्वस्ता निद्रा यस्य तं भर्तृभक्तेः स्वामिभक्तेः परिचरणविधिज्ञं विधान
ज्ञे पक्षे राजा दुर्योधनः अमरविद्विषां असुराणां सोदरं सहोदरं भगदत्तं संगराय प्राहिणोत् नरकभवं
नरकासुरात्मजं पियासुं गंतुमिच्छुं शेषं तुल्यं ॥ अथ निष्कंतविरोधिपासनो वीरणानमग्रहीत्कृतेर
णः तस्य बालप्रसंगले प्रतिशोभवाहूपिहिनेकदिंसाब्दः सरतिसकुंभकर्णः परस्य शत्रोः मंडले सैन्ये

रा॰पो॰
टी॰
१०५
106

प्रतिलङ्घीकृत्य तत्र स्खलच्चलतिस्म सगामेत्यर्थः कीदृशाः श्रोस्तुनाजानुपर्यन्तलंबेन बाहुना पिहितमेसिंधुवे
येनसः नयाशरीरमहत्वेनेत्यर्थः प्रत्येकेस्फुतेप्रतिस्फुतमेगीकृतेवाविरोधिनोशत्रुणोशासनेयेनशति
वीरपानमदेनघूर्णितेईक्षणेचक्षुषीयस्यसः वीरपानेतयस्यानेहृनेभाविनिवारणेइत्यमरः पतेसम
गदन्नः शेषेसमाने ८२ तेसप्रतीकेनसरहितेनसमंसमीकाजिसमापनेते किरीटकोटीवलिताकरधिम
ष्टुनेशोकधुयिवानरेन्द्राः वानरेन्द्राः सुग्रीवादयः तेकंभकर्णे इष्टुनाशोकः नशाक्ताः क्षपयुपि कीदृशेसप्र
तीकेनशोभनशरीरेणसप्रतीकनाम्नाचसरहितेनदेवदेवितानासमंसहसमीकाजिरेसंग्रामेभानमाप
नेवमायाक्षेतंकिरीटस्यमुकुटस्यकोटोयग्रेवलितोकरधिमर्यत्रते पतेतेभगवद्देवेनरेशायमेनाजानोर्दु
ष्टुवाडुष्टमेवनशोकः सप्रतीकेनसप्रतीकनाम्नाहस्तिनासरहितेनसमंतत्वं यस्यावेसमीकाजि
रमापनेते सप्रतीकेनसमंसहितेवा ८३ सन्नद्धेभगवन्तंशोवनिनदत्रस्यत्रिकेमणोबले नाम्यदिकक
रिकंभकर्णेषुन्नाप्रारब्धकोलाहले नीतांश्वेणपत्तविपर्ययतसुभटश्रत्यग्रकासवेप्रावर्तिष्टदिवौनि
घीकृतमहायोधंमहायोधनं महायोधनेमहासंग्रामः प्रावर्तिष्टप्रवृत्तंबलेसैन्येएवंसतिइतिविशि
नष्टि सन्नद्धेमादि सन्नद्धाश्चयायस्कृतयोधमाः येइभागाः इभान्नागान्घ्नंतीति इभघ्नाहस्तिघातनाहस्तिपका
योधाः तैर्दंतैः शंखनिनादैः शंखशब्दैः त्रस्यत्रिलोकेलोत्रयेयत्रताहशे तथा नाम्यंतोदिककरिणि १०५
पसोमापवंभूतयाकर्णान्याटृतनयासेनयाप्रारब्धः कोलाहलोयत्रताहशे किंभूतंतनतमहायोधने

तीक्ष्णैः द्रोणपर्वतविभिः सरस्काकैः पीतैस्सुभटानां शस्त्रग्रस्तभिन्नवंशकेरुधिरमेवामवेयवत्तनम् दिवः स्वर्गं
स्यातिथीकृता महायोधाश्चयवत्तनन् एते बले उभयसैन्ये समन्ततिमति महायोधयन्ते शावनिष्टनिकीदृशोभ
गाढतः शास्त्रोत्तिराजविशेषन्तस्यशोव निनादेन त्रस्यत्रिलोकेयत्र नाइशोतपानामन्तो दिक्करिकेभ्या
यस्यां सा एवं भूतया कर्णसदाये यस्य हतनयाशारक्ष्मः कोलाहलो यश्चैवविधे महायोधयन्ते कीदृशानी
हतानि शितानां यो द्रोणस्य सावार्येस्य पतनत्रिणो बाणाः तैः पीतैः सुभटानां रक्तासवं यत्रतादृशा द्रोणः काके
कृपीपताइति विग्रहः ४४ हेलानिहितमदृष्टीभवस्मरलभुजंगेरभोगात्तुकाविस्रोफोदेचक्रकेणमलय
परिणतव्याप्तनीम्नतभासा व्याहर्येर्णे होणाखेदस्फुटितमहिदहेकुर्वता पादवारेसंहत्यानेनम
वीतितिपतिष्टतनाकुंभिनांभोजिनीव ॥ तेन कैसकर्णेन हितिपतेः रामस्य हतनासेना सर्वा संह
त्या समस्तकृत्स्ना खेदिता तेन कथंभूतेन हेलत्या हि हेलया लीलया निहिता उत्तिमा याहष्टीनस्या
भवेणगौरवेण स्वबलस्य प्रवकस्य भजवोरभोगस्य शेषस्याशीरस्य प्रत्रकाभीप्रत्रकरणशीलः तत्सदृशः
प्रोफो बलवान् उदंचन् करोयस्य सनत्याश्वलये परिणतवासुकिः शणमोयोजीसूतः मेघसत्रहदसादी
भिः यस्य तेन तथा व्याहृताविशेषेण व्याहरणा भुवना या ह्नीणी महीतस्याः खेदनेस्फोटितंदूर्णितं प्र
ह्नियदहे पातालेकुर्वता पादचारे पादयोस्सारे क्रमणे कुंभिनाहेति नाशंभोजिनी पद्मिनीवेति एते सेन
कुंभिनास्वभनीकनाम्ना भावदन्तनृत्तिना हिति पतिष्टतना पोरुवसेना संहत्या केव शंभोजिनीवस्रप

रा॰पं॰
टी॰
१०७
107

यासेनेतिभावः हेलानितिमग्रयुधीमरेणसरलोयोभुजयोर्मुखोवालदवकारीप्रौढउदेववज्रर्धेणक्षनकर
स्थूलहस्तोयस्यतथाभूतलयमत्यत १५ करधृतकरवालंशाणदेनाग्रकोतेरगुरुतनमदवेगात्प्रौढगाढ
प्रहारं अविकलगलगर्जारवमर्जन्त्यद्भावंधृतिरतिबलमेनेनपशपतांयपशपतिस्म अतिबलेमहाबल
मेनेतंभकर्णेयशपतायोयायानोधृतिर्धैर्यनशपतिस्मनष्टमित्यर्थः तेदृष्ट्वैवसर्वैयोधाःपलायिताःइतिभा
वः किंभूतेकरेणहस्तेनधृतकरवालःखड्गोयेनतंशाणस्तीक्ष्णंदेनाग्रमेवकुंतोयस्यतेगुरुतनरोमहा
न्योमहान्योमदवेगःगर्वातिशयस्तस्मात्प्रौढोगाढःप्रहारोयेनतं अविकलंअतिशयेनयागलग
र्जोकेकनादः तथाग्रावअमोमेघस्यघोषोयेनतं पदे यनेमादनहस्तिनंयशपताधृतिःनशपतिस्मकोदे
णस्थूलहस्तेनगृहीतःधृतोक्षितःकरवालोयेन गुरुतरोयोमदवेगःमदजलवेगःतस्मात्प्रौढेति २६
पादहतोवेदशनदलनैःपुष्करस्यप्रहारैः हस्तोन्नतिभैःपरिघप्रबलैःकेवलैहस्तघातैः भ्रामंभ्रामेयथ
नपृथिवीमंडलेवेगवेगः शीर्णेन्मुद्गहंप्रतिबलमसौनाशयामासतर्णै अमोकुंभकर्णःप्रथनेसंग्राम
भूमौभ्रामंभ्रामंभ्रमित्वाभ्रमित्वाप्रतिबलंविपक्षबलरामसैन्यंनाशयमास कीदृशंशीर्णविशदितो
वृहोयत्रतं वृहोनामबलविन्यासेनिर्माणनिकरंबयोरितिविश्वः सकीदृशःशब्देवेगो यस्यसःकैः
पादहतोवैःचरणचूर्णैःदशनदलनैः देताघातैःपुष्करस्यप्रहारैः हस्तोन्नतिभैःपरिघैःसमलैर्मुकेव
लैरसम्भूतैःहस्ताघातैर्मुष्टिदैः पदे भवादनहस्तीप्रतिबलेपीऽवसेनेपुष्करस्यस्थूलहस्ताग्रस्यप्रहारैःकेः १०८

वैलैर्दन्ताग्रैर्नैवेतितल्पमन्यत ७ शुष्कारं कर्णनासाग्रे वायभोऽस्मुब्रिजले योऽमित्रवङ्केवपमेवनीर्यैष·
पिविशेषवयोरिनमर: ७ भ्रमद्गजानीकपालपत्तिनरथह्लरिस्यंदनवेपितोवि बभूवनतत्कुंजरवेगाभि·
न्नेयपयोरुहांशुजमिवाविसैन्यं नदरिसैन्यंशाश्रुसैन्यंएवंभूतंबभूवकीदृशंनतत्कुंजरवेगभग्नंसकुंभकर्ण
एवकुंजरः तस्यवेगेनभग्नं किमिवपयोरुहांपद्मानांशुजमिव कीदृशंततभ्रमत्गजानीकेराजस·
ह्रोयत्र तथाग्रपालाः पत्तयःपदातयोयत्र तथापिनः ह्रयोवानराःयत्र ह्रयोश्वावा स्यंदनेनवेपिताः
केपितातत्वीद्दृष्टीयत्र यद्वे तस्यभगादत्तस्यकुंजरःतस्यवेगेनभग्नमिति तथपेतोहरयोश्वायत्रअरिसै
न्येपांशुवबलेतल्पमन्यत ७८ सुग्रीवस्तदभिस्रुत्येनिपत्यभीमःसंग्रामेस्वभुजबलोर्जितेविधाय द्वावै
वाद्विषमदशांगतोपितस्मादात्मानंकथमपिमोचयेचकार सुग्रीवइति सुग्रीवःकपीश्वरःतस्मात्
कुंभकर्णात्कथमपिआत्मानंमोचयांचकारत्याजयतिस्म विषमदशामवस्थांगतोपिसन् तदभिस्र
त्येनतस्यकुंभकर्णस्याभिसुत्वेसंमुखेनिपत्यभीमोभयानकः स्वभुजबलोर्जितेस्वकीयभुजसामर्थ्ये
सम्रुवितेसंग्रामेक्रुत्वाद्राक् झटिति सुग्रीवःकुंभकर्णेनाभिभूयधृतः यस्मान्नमादाययपराहृतः सकर्ण
नासांछित्वाततःपरागतः यद्वे शोभनाग्रीवायस्यसःसुग्रीवःभीमसेनःतस्मादंगदस्तगजादिवानां
गपवशाद्विषमदशांगतोपीतिशेषंतल्पे ७९ सकोपितोमारुतिनामनस्वीमहास्त्रजालेनरणोपरि·
मुणे बृहद्दहद्राकुबलोपिभेदत्रास्तोनिषसाद्रिप्रुखंयथोग्रः सइति सकुंभकर्णः विसृणोरामादी

रा० पा०
टी०
१०८
108

नो रूढं समूढं रागमसेनं बिभेद विदारयामास केन मरुदास्त्रजालेन समूढेन किंभूतः उग्रः तीक्ष्णः मारुति
ना हनूमता कोपितः मनस्वी मानवान् रणे संग्रामे दृढदृढाङ्कोत्बलं यस्य स दृढदृढाङ्गबलः मारुतिना क
थंभूतेन प्राग्ज्योतिषाधीशाक्रमणमनः ज्योतिस्तेजो यस्य तादृशेनेति मरुज्जालं विशेषणं वा यथा ईश
शिवस्त्रिपुरं दैत्यविशेषमिति पक्षे प्राग्ज्योतिषेशो भगदत्तः मारुतिना भीमसेन कोपितः यथा उग्रोऽम
हादेव त्रिपुरमिति विशेषणत्वे २ संशप्तकानां द्विषतां वधाय निबद्धकक्षः प्रतिपक्षभिन्ने ह्रसं प्रसर्पि
द्विजयः स्वसैन्ये दृष्टानमायात् रसाभिरामः रामो दाशरथिः तरसा वेगेन तत्र प्रभि न्ने कुम्भकर्णे लक्ष्मीक्र
स्य प्राप्तवान् आजगाम किंभूते स्वसैन्ये प्रतिपक्षेण शत्रुणा भिन्ने विदारिते दृष्ट्वा कीदृशं ह्रसं प्रसर्पन्तं प
लायमाने स किंभूतः संशप्तकानां संग्रामादनिवर्तिनां द्विषतां शत्रूणां वधाय निबद्धकक्षः कस्मा
स्मादेतदीयस्य पक्षादेव बलं पलवेदतिविपक्षः तथा विजयः विशिष्टजयवान् पक्षे विजयोऽर्जुनः तं भ
गदत्तं प्रभिरामः सुन्दरः शोभमानं संशप्तकास्तु समरे संग्रामादनिवर्तिन इत्यमरः २८ अथ सुरवि
पुराजपुत्रयोस्त्रिभुवनविस्मयनीयं हसोः समजनि समरोत्सवस्तदानीं ज्वलदमरास्त्रनिरन्तरा
वरीतः अथेति अनन्तरं सुरविपुराजपुत्रयोः कुम्भकर्णरामयोः भगदत्तार्जुनयोर्वा समरोत्सवः सम
जनि संवृत्तः तदानीं तस्मिन्काले ज्वलन्ति यानि अमराणां स्त्राणि दिव्यास्त्राणि तैः निरन्तरालः पूरितः
अम्बरान्तः आकाशमध्यं ययोस्तथा तयोः किंभूतयोः त्रिभुवने लोकत्रये विस्मयनीयमाश्चर्यं हेतुकं १०८

देहोवेगोयथेयोः २२ अत्रान्तरे शुक्लमनेन रौद्रं शूलं यथा वैस्रवमस्त्रमुग्रं हरिर्महत्त्वीतिकरोन्यरहृणा।
यशोमयी स्वक्क्रदभूत्सुग्रा ॥ मरुतां देवानां प्रतिकरो हरिः सुग्रीवः अनेन कुंभकर्णेन रत्नसाम्यके
न्यक्के रौद्रकृशे देवतानायस्य रुद्रदेवताके त्रिशूले न्यस्ते रक्तात् जयाह यथा वैस्रव विस्नं ऐवतत्सुग्रेड
सहमित्यर्थः अमुष्य हरेः वानरस्य तद्वृत्तं यशोमयी स्वक्क्रुअभूत् यशः पुष्पमालावभूवेति यदेत्र
नेनभावदेनेन सकेन्यस्ते हरिः श्रीकृष्णः तत्कृतमस्य हरेर्यशोमयी स्वक्क्रुअभूदिति २३ तस्याथनर
सिंहस्य शिलीमुखनावावलिः रिपुकुंजरस्यात्रेषु निपपात निरंतरं तपति अथानेन नरेतस्य नरसिं
हस्य शिलीमुखाबाणापवनगोस्त्रेषामावलिः श्रेणी रिपुकुंजरस्य रिपुअत्र्येष्टस्य कुंभकर्णस्य गात्रे
षु निरंतरं निपपात अपतदिति सिंहे कुंजरनागायाः सः प्रशस्तार्थवाचकशब्दत्सरः यदे नरोऽपि
नएव सिंहस्तस्य शिलीमुखेनलावलिः अन्यस्यापि नरसिंहस्य हरेः नखोपवबाणाः रिपुर्हीत्रेषु
पतिताः रिपोः भगदत्तस्य यः कुंजरः सुप्रतीकः तस्य गात्रेषु निपपातेति २४ योवज्रचक्रमारोढ
हनपाविनाताया मस्तिक कुंभि कुंभे सयत्स्वस्ताम स्त्रीकरपुटयिहितो नायल वक्षः सहस्रं अत्रोऽन्यो
कर्षवान्ताहानकलहकथैविचेरे लोकपालाः संग्रामे मेनिरेते प्रतिभयमुभयोः संयुगान्ते युगा
न्ते उभयोः श्रीरामकुंभकर्णयोः भवादतार्क्ष्येनयोवीर्तिसंयुगांते लोकपाला युगान्ते प्रलयकाले
संग्रामे मेनिरे मन्यन्ते स्म प्रतिभयं यथा स्यात् तेकीदृशान्यंचन अथयोवाक्यत यद्भवकुंभगोलकाद्धा

रा॰ पो॰ टी॰ १०९ 109

रेणगौरवस्योद्वहनेन परिगतायासाः प्राप्तपरिश्रमा विक्लविङ्गेभायन्ते सद्यस्तत्काले स्रस्ताभिरमरस्त्री॰
भिः करपुटैः पिहितानि तस्याण्यत्युष्टलोमानि वृत्तेर्ध्यवसरोत्तानि यच यदि रामस्य जयस्तदैव शुभम
स्माकं नो चेदशुभमतिशायितमिति भावः खेचरै राकाशचरैर्गन्धर्वप्रभृतिभिरन्योन्यस्य परस्परोत्कर्षवा॰
र्तायोत्कृतकलहकथा वदन्ते विहाय पूर्वं वनचरेण रामेण नरप्रवीरेण विरोधिवर्गः मत्तः करी केसरिणेव सो॰
लोजघ्नेन खिन्नेनैव पिपीलीभूतेन विहायेति नराणां प्रवीरेण श्रेष्ठेन रामेण विरोधिवर्गः शत्रुश्रेष्ठः कुंभक
र्णः मौलौ शिरसि शिपीलीभूतेन वाणेन जघ्ने हतः मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसक इव प्रकाश
पूर्वं प्रथमं वनचरं गस्य हस्तस्य सरघपाशान्तस्य मेरो विहाय परित्यज्य मत्तः करी हस्ती केसरिणा सिंहेन न
खिन्नेनेति पक्षे नरप्रवीरेणाज्ञेनेन मत्तः करीभवादनहस्तीत्वप्रतीकः मौलौ शिरसि पिपीलीभूतेन ज॰
घ्ने कीदृशः करी विरोधिवर्गः केसरिणेव न खिन्नेनेति केसरिणा सिंहेन हस्ती हन्यते २९ स जिह्मनासे
गरं गसमध्ये विपक्षवीरः त्रिपञ्चामहास्त्रे खेरः पुरस्तादिव कुंभकर्णो रामेण जघ्ने रणं पण्डितेन स कुंभ
कर्णः जिह्मनाजयशीलेन महास्त्रं त्रिपञ्चारणपण्डितेन रामेण जघ्ने हतः संगरं रंगसमध्ये विपक्षे शु॰
वीरः पुरस्तात्पूर्वं खेरो रावणस्य विशेषद्वव पक्षे सविपक्षवीरो भवादनः खेरस्तीर्णः जिह्मनाग्रजेनेन॰
जघ्ने रामेण कुंभकर्णा इव शेषं समानं ३० नरवरपादस्थकृतं नक्षिरः पाकृच्छरीरोदयनज्ञकन्किरीटोद्भा॰
सिद्भूतक्रताकृत्क इव हनशिखाभिर्दह्यमाने महाक्षैः शिखरमिव मयानसंदर्शितमाभुवं ॥ नर॰ १०९

वरस्य नरश्रेष्ठस्य श्रीरामस्यास्त्रेण कृत्तं तच्छिरः कुंभकर्णमस्तकं शाक्रप्रश्रमनः शरीरादपतत् पतितं श
रीरात्पतितमिति वा प्रथमं शिरः पश्चाच्छरीरमपतदिति तदस्यापेक्षया प्रागिति कीदृशं उरुमहद्धनकिरी
टेनालङ्कृतं शीर्षं यस्य तत्तथा हरमस्तकं स्कन्नमस्तकृधिरं यत्र महाद्रेः शिखरमिव प्रखरैः शिलाभि
र्दृश्यमाने दंष्ट्रास्त्रेण वज्रेण कृत्तं छिन्नं सहयात्रैर्गैरिकादेः स्यंदेन वर्णितेनात्र्यर्थान्स्यंदे पतेत् तच्छिरो
भ्रान्तमस्य शिरः नरवरस्यास्त्रेण तस्य शरेण छिन्नं शेषं समाने २८ केदट्कोलाद्रुपरिविसरत्क्षोणितांभस्कं
टाना मासारेण ह्रणमकृणयन्नेत विततस्य कुतिं तत्कायो पि प्रसभमपतद्वीरयात्रानिमित्तं द्रोणीदे
व्या इव विजृंभयन्नौरवेण घ्नणां सं ॥ केदेति प्रसभं हठात् तस्य कुंभकर्णस्य भवादत्तस्य वा कायः त
त्कायः अपतत् पतितः वीरयात्रानिमित्तं संग्रामयात्रार्थं द्रोणीदेव्याः पृथिव्याः गौरवेण आदरेण गुरु
तया वा घ्रणां सं विरचयन्निव कुर्वन्निव तत्कायः किं कुर्वन् स्वेन विततस्य कुतिमभ्यंतरं आसारेण धारा
संपातेन प्रकृतनयण कृणी कुर्वन् कासो आसारेण कं केट्क्षेलाद्रित्यादिकं कं ट्क्षेलाड्रुपरिक्विसरत् विस्तृती
भवत् यत् क्षोणितमयो भस्तक्कटानो घरस्याएणं मासारेणेति संबंधः २९ तस्य वीरवरिष्टस्य भूर्भागिप
तितं शिरः बभौ संततिवात्सल्यात् द्राञ्यां केनिवेशितं तस्य कुंभकर्णस्य भ्रातुस्तस्य वा वीरवरिष्ठस्य
शूरश्रेष्ठस्य पतितं शिरो बभौ शुशुभे भूर्भागिभूर्भागाधुकं संततिवात्सल्यात् संततिस्नेहात् यावायापृथि
व्या अंके निवेशितमिव पृथिवीजननीतलेवेति ३० सदैवतैर्वैरिनिपातदृष्टैः प्रांशुसिवीरैर्नदेववं

रा॰पां॰ टी॰ १०१ 110

वर्यः दर्पोद्धतेस्तुर्यकमाजिभूमौजितवेराजन्यककामदेवः ३१ नरवीरोरामः अर्जुनोवा सदेवनैर्देवसहि
तैः शूरैः शशंसिप्रशंसितः वैरिणांनिपातेनहृष्टैः आजिभूमौसंग्रामभूमौदर्पेणउद्धतेदर्पोद्धतेस्तुर्यकेरा
जविशेषेजितवान्राजन्यकः क्षत्रियः कामदेवश्रवपतनकाम्यकर्तामहीपतिरिवेति ३१ इतिश्रीहलधरपणी
प्रसूनकादेवकुलतिलकवकुलकवतिवीरश्रीकामदेवप्रोत्साहितनकविराजपंडितविरचितेराघवपांड
वीयेमहाकाव्येकामदेवांकेकेभकर्णभगदत्तवधोनामनवमःसर्गः इतिश्रीशशिधरविरचितेरा
घवपांडवीयप्रकाशेनवमः सर्गः ॥ ततोभृशंव्याकुलितांतरात्मा स्वपक्षघातेनविपक्षनाथः प्राज्ञे
कवीरान्प्रकरेवयोद्धुमापन्नमग्रेतिनमाकभाजः विपक्षनाथोरावणः दुर्योधनोवा पुनरेववीरान्
योधान्योद्धुंप्रायुक्त प्रयुक्तवान् स्वपक्षस्यस्वसैन्यस्यघातेनविनाशेनभृशमनस्येव्याकुलितप्रोत्मा
त्मायस्य मानभाजः मानिनः आपन्नत्वनग्रेतिनमोहमायोतिन १ नैराज्ञोभवराष्ट्रस्यकुमाराः कं
पिताभृशं रक्तः प्रवीरगमाः श्रेलगंडृछशासनकारिणः ॥ राज्ञोरावणस्यकुमाराः वेलः बलिनाः भृश
कुद्धाः राज्ञः कथंभूतस्यधृतराष्ट्रस्यधृतेनराष्ट्रेयेनकिंभूताः रक्तप्रवीरगमाः राक्षसाग्रगण्यामित्येपायेवा
नैर्गंडच्छेउमेयश्चासनमाज्ञानकारिणः यद्वे राज्ञोधृतराष्ट्रस्यकुमाराःदुःशासनादयः रक्तः प्रवीरा
माःअलंबसादयःअग्रगामिनोयेषांते २ वं दर्दकारस्तोरोत्थकरिककटयासेकस्त्रोशिपीदेवा
दीभिर्वीटकानांकदितिविरविरोत्तुन्नधूलीवितानां सोर्शाणांस्पंदनानांध्वजपटपटलीलीढदिक्का १०१

३०

कवाले सैन्यं समनह्यमासीत् सुदुस्सहं भटभुजामंडलोद्धूर्णखड्गं सैन्यं तामस्तावकानां योः युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्वा
समनह्यमर्थो युद्धयासीन् बभूव कीदृशं तत् वेलानां एकार्णवेन शब्देन घोरः उत्कटः वायुविशेषो यत्र एवं
भूतया करिघटया ह्रियस्स्पृहेन संकटं निरंतरं तोरणपीठ दृष्टी मंडलं यत्र तत् घोटकानां तादृशीभिः
सम्पृक्तैः कटितिर्यग्विचैरस्त्रीहैर्याः खैरैकहस्तेन ध्वलीविताने यत्रेति सोऽसानो निर्विज्ञानोऽस्यं समानोध्वजप
टपटलीभिः लीफमास्ताहितसाकोमंदिक्क कवाले यत्र तत् पदवीयेस्तभटास्तेषां भुजमंडलेन तद्धूर्ण
इत्तिमाः खड्गाः असयो यत्र २ ग्रामकूलादाजिस्य्यानादाचार्येण प्रवर्तिते पथे परबलानां तत्पपतां
विस्मयोऽभवत् परस्पराश्वेः बलानां सैन्यानां तत्पमंगेवा विशेषं पश्यतां परीतकानां विस्मयश्चाश्चर्यं
समभवत् अजिरस्य संग्रामस्य ग्राममूलात् मूलादारभ्य आग्रंतात् अंतपर्यंतं आचार्येण कुलस्वामिना प्र
वर्तिते पथे आचार्येण श्रेष्ठेन प्रवर्तिते पथे स्पृह विशेष शेषं समाप्ते ४ ततो युगांतर्णवघोरघोष
व्याप्तनानायुधरुनिरीक्ष्यः अभ्यपतुभीमसम्बावानेन्द्र सेनाधिनाथाः परसैन्यवीरान् अनंतरं नैव
हस्सामस्य सेनाया अधिनाथाः अधिपतयः नरेन्द्रसेनाधिनाथाः परे बाधा दुर्योधनसैन्यस्य वीरान् राव
समभटान् अभ्युपयुः अभिगतवंतः कीदृशाः युगांतार्णवानामिव घोरो घोषः शब्दो येषां ते व्याप्तैः श्च
केपितैः नानायुधैः पर्वतस्तृंगावदातादिभिः दुर्निरीक्ष्याः तथा भीमानि भयानकानि सम्बवानि येषां ते प
हे नरेन्द्रस्य युधिष्ठिरस्य सेनाधिनाथाः परस्य दुर्योधनस्य सैन्यवीरान् नानायुधैः शस्त्रादिभिः भीमसम्

रा॰ पा॰
टी॰

त्वोः भीमप्रभृतयः ५ नानायानभयानकं गुरुधनुर्ज्याघोषघोरं नदद्भिः रोराजकुमारैः रक्षितवज्रस्कंदं द्वि
षां तद्बलं यमयमसहस्रं वोमनसैः सरश्ववास्यपिंजरैः कुंजरै रावणे पवनात्मजप्रभृतिभिर्वीरैर्विगाह्यते ॥ द्वि
षोः शत्रूणां तत् सैन्यं पवनात्मजप्रभृतिभिः हनूमदादिभिः वीरैः रावणे ग्राहयते विगाह्यते विगाहनेऽवधार्यते ॥
कुलोद्यमैः किंभूते नानायानैः रथादिभिर्गमनविशेषैर्वा भयानकं गुरुभिर्विस्तीर्णैः धनुर्ज्या
घोषैः घोरं भयानकं तथा नदद्भिः कृतसिंहनादैः रक्षोराजस्य रावणस्य कुमारैः रक्षिता वहवः स्कंदा
यत्र तं यमसंख्याविशेषस्तस्य समूहः तस्य धूलीभिः वा पिंजरैः कपिशैः हस्तिभिः सरश्वेति यद्वा पवनात्म
जप्रभृतिभिः भीमादिभिः वीरैः गुरोः द्रोणस्य धनुर्ज्याघोषेण घोरं तथा नदंति रक्षांसि यत्र तत राजकु
मारैः धृतराष्ट्रपुत्रैः रक्षितवज्रस्कंदं द्विषां दुर्योधनादीनां तद्बलमिति तुल्यमन्यत् ६ मही महाभार
निरासमहतः साकल्यमाकल्पमनंतकीर्तिः सुरांगनासंगफलाय काले संग्राममध्ये बलिनो वितेनु
बलिनो बलिष्ठाः उभयबलयोर्याः काले समये सुरांगनानां संगफलाय संग्रामसंगमे संग्राममध्ये
वितेनुः वितन्वंति स्म कीदृशं महत्याः पृथिव्याः महाभारस्य यो निरासोऽपनयनं तस्य हेतुं अनल्पाया
कीर्तिः तस्याः आकल्पे कल्पपर्यंते आकल्पं प्रसाधने ७ द्विषां सुधामापनये कर्ता समृद्धगोपाल
बलप्रणोदी देवांतकः प्राप्य हरेः कुमारं विपक्षकं पार्थमरुद्धसैन्यैः ॥ देवांतको रावणपुत्रः हरेः ।
कुमारमंगदं अरुद्ध रुद्धवान् सैन्यैः सैनिकैः प्राप्य गत्वा अर्थात् संग्रामभूमौ विपक्षस्य शत्रोः कं पार्थं

ग्रामनिमित्ते किंविशिष्टः शत्रूणां च क्षोभने शार्ङ्गस्वनेन स्वयं रचयन यनेन सपृकः कर्ता कारकः सम्प्रद्गुग्र
विते यक्षो पालस्य दृष्टीपालस्य बले सैन्येन स्य श्रेणी हीनो हननशीलः पक्षे स्वशर्माश्रेयान्नराजः पार्थम
र्त्तेने यरुड्दद्विषामयनकैय कर्ताअपकारकारी हेरिं इस्य कुमारे क्षिपत्वकमिति स्वार्थे कन् विप
त्नमित्यर्थः देवान्तको देववैरी असुर इत्यर्थः ८ समापतेनत्पसमं समंतात् दपि द्विषस्य कविभेदद्दत्ता
व्यूहेन हर्तृ हि ष्टघट्टेन वीराः पद्मं मयूखा इव शोभिनः रश्मेः ॥ समापतेनत इति विरोधायाहन्नूसत्यभूत
यः भीमश्रमतयोवाने व्यूहे शत्रुसमूहं पयव्यूहं वा भेत्तेन द्वषट्टं तन समर्थो बभूवुः कीदृशाः प्रसभे
हठात् समंततः सर्वतो द्विषतां च रुरुसमूहस्य विभेदे दक्षाः द्विषस्य कविभेददत्ताः अतिजश्र
लाश्च पि पीतरश्मेः स्वैरस्य मयूखाः किरणाः पद्ममिवेति ९ म्रगयत्नं स्पंदनसिंधुराजं व्यूहे द्विषो
क्षारभेदसमेतैः इक्ष्वाकुस्य पराक्रमस्य यतनस्य न्यग्रेक्ष राजा प्रकृत्तनयो वे ॥ राजा रामः वानरराजा सुग्री
वो वा प्रकृतनयो यमेषादेन्यग्रेक्ष निशतवान् किंकृत्वा द्विषतां व्यूहं दृष्ट्वा कीदृशः शत्रुन्ये स्वदन्ति
रिक्तैः इक्ष्वाकोर्भेदो विदारणे यस्य नयताः स्पंदनाः दैन्यिनः सिंधुराजानः समस्ता यत्र उद्यतः प्रहृतः
स्पंदनानां रथानां सिंधुराणां हस्तिनां च राजः वेगो यत्रेति वा किमर्थं व्यूहस्य शत्रुसमूहस्य सप
राकरणाय विनाशाय समपत्रनिध्यावदति पतन इति पक्षे राजा युधिष्ठिरः प्रकृतनयो यमभिम
न्युमग्रेक्ष ग्रमेः इक्ष्वाकुर्भेदं व्यूहं रचनाविशेषं दृष्ट्वा कीदृशां तयतः स्पंदनाय पक्षे वंभूतः सिंधुराजो ज

रा॰ पा॰ टी॰

११२ 112

यद्ययः यस्य शेषं समाने ९ समन्निदिशं पितृसोदरस्य संस्थाप्य मालामिव मौलिदेशे तूर्णं रथेनैव मनोरथ
येन प्रत्यर्थिनां स्कंदमभिप्रतस्थे सोऽङ्गदः प्रत्यर्थिनां शत्रूणां स्कंदमभिप्रतस्थे जगाम रथेनैव रथसदृ
शेन मनोरथेन शीघ्रं पितृसोदरस्य सुग्रीवस्य सन्निदेशमाज्ञां मालामिव मौलौ शिरसि निधाय
यद्वा सोऽभिमन्युः प्रत्यर्थिनां जयद्रथादीनां स्कंदं अभिप्रतस्थे पितृसोदरस्य युधिष्ठिरस्य सन्निदेशमा
ज्ञां रथेन अभिप्रतस्थे यथा मनोरथेन शेषं समाने ९ स बाणवेशात्मशरासनस्फुरत्कराग्ररंहः स्फु
नमार्गमग्रतः जवाज्जगाहे परमंडले बली सुरापगा ह्रदं इव अम्भसां निधिं सोऽङ्गदः बली समर्थः परमं
डले शत्रुसैन्ये जवाद्वेगाज्जगाहे विलोडयति स्म जवाद्वेगात् किंभूतं बाणैः शरैः वेशानां प्रवेशैर्महद्भिः शरासनैः
धनुर्भिः स्फुरत्कराग्रस्य रंहसा वेगेन तत्तो मार्गो यत्र ततः अग्रतः अग्रे यथा आदिम स्वर्लोकस्थापसंख्यानवि
नितम्भिः सुरापगा ह्रदं इव यथा अम्भसां निधिं समुद्रं सुरापगायाः स्वः प्रवाहो विगाहते तत्वनि य
ते सोऽभिमन्युः परमंडले यौधनसैन्यं बाणवेशैः बाणसमूहैः स्फुरत् शरासनैर्यस्य सः स्फुरत्कराग्र
सरंहसा कृतो मार्गो यत्र शेषं तत्तुल्यं १२ तमाशु यांतं रिपुचक्रमर्दनं नदाजयंतं व्यथहेतनानेक द्रा
कसिंधुराजेन निरुद्धमार्गाः पुराहतं संतमिवात्मवर्गाः तदा रिपुचक्रस्य शत्रुसमूहस्य मर्दने
विनाशके तं सं अङ्गदं आशु शीघ्रं यांतं अन्ये वानरा अनुपश्चात् तेन व्यथहेतुः न समर्था बभूवुः आत्म
वर्गाः अन्ये नीलादयः पश्चात् हेतं न शेकुः आशु शीघ्रं यांतं लेकोऽप्रतियांतं दाकरुदितिसिंधुराजेन ११२

३५

गुरेण निबद्धो मार्गो येषां ते पदे अनेके भीमादयः वीरास्तम् अभिमन्युं आशुबलात् येन समर्थो व्यूहाभ्यं
तरं गतं तं विरोध्य क्रमव्यूहस्य मर्दनकर्तारं अग्रगं तेन जयद्रथेन रुद्धः शोकः अवहेतं माहशाक सिंधुराजे
न जयद्रथेन निरुद्धो मार्गो येषां यदा चक्रव्यूहे भिन्नाभ्यंतरे प्रविष्टो अभिमन्युस्तदा भीमादयो जयद्र
थेन रुद्धास्तमनुगंतुं न शेकुरिति भारते १२ परिभ्रमत्कुंजरनक्रचक्रे व्याविद्धवाजिव्रजवीचिमाले
विचिक्षिपे तेन विपक्षसैन्यं मेथ्याचलेनेव महार्णवांभः ॥ तेनांगदेन अभिमन्युना वा विपक्षस्य रा
वणस्य दुर्योधनस्य वा सैन्यं बले विचिक्षिपे विक्षिप्तं यथा मेथ्याचलेन मंदरेण अर्णवांभः सम
द्रजलं विक्षिप्तं मथितं कथंभूतं परिभ्रमंतो ये कुंजराः त एव नक्रास्तेषां चक्रे समूहो यत्र तथा व्यावि
द्धा ये वाजिव्रजा अश्वसमूहास्त एव कल्लोलश्रेणयो यत्र १३ वीरान्बहून्बाहुबलेन मुख्यान्निहत्य
तस्मिंस्तरणे वेगान्निहत्य न वीक्षितेस्य अभिमन्युमिश्रानेदाद्यमनेकेन भसीविभांतं बहूनेनकामुख्या
न्वीरान्योधान्बाहुबलेन भुजसामर्थ्येन निहत्य तेनागतानयंतमेतं सेनारामभिमन्युं वा वीक्षित
समित्राः शात्रवो न प्रभवे तस्मिन शाका बभूवुः रणवेगो निरुद्धमार्गो तेनेन भसिवाराणेनैना
मर्कमिव निघ्नः परवशाः १४ मातंगैरिव गोऽशैलवलितः सिंहरवोऽइच्छितः कीर्णमभूषणाभी
षणैर्भरअंजेवेलड्डुंजगाग्रभेः बाहुमुधनकाननाः शरथनुम्नकासिनकाउलाः सेतुरदधनि
नीयथारुधिरजाः क्रोडमेहासिंधवः महानघाः घोराः वहंतिस्म कीदृशाः संततोवकरुद्धः धनि

रा॰पा॰
टी॰
११३
113

नीपथ्येनामार्गेणयाभिन्नाः रुधिरधारालोहितगात्राः मातंगैः हस्तिभिः शंखशैलवृक्षाइव सिंहरवत्
मार्जारशिविशेषायासांताः सिंहरैः शृंगारितसांतरांकेभस्थलायुतैः सांद्रश्चस्फटाक्लिष्टादीप्तयः भटानांयो
धानां भुजैः भूषणैरलंकरणैः भीषणैः भयानकैः कीर्णाआशाः वेल्लंतश्चलंतोयेभुजंगास्तत्प्रभास्तत्स
दृशाः विशेषतश्चाकृष्टाः धृताः पद्मकाननानि वनानि शरत्स्थलं विचक्राणि चक्रसमयश्च खगेन का
लेराक्षसाभ्रमाः अन्या अपि महानद्य एवं भवंति २५ विरोधिनांनिकरस्रपोफलत्वेनलक्षणं वितत्व
तामत्तभ्रमनेनवैरिणः परस्थताः समरतलेनिपातिताः प्रफुल्लभूरुहरवंवेगवायुना अनेनांगदेना
भिमयुनावासमरतलेसंग्रामांगनेपरः शताः शतान्यरेग्रनेकेवावैरिणः शाक्रोनिपातिताः लक्ष्म
णाः रिपवोहताइतियावत् प्रसभंहठात् कीदृशेनविरोधिनांसमूहेवितत्वनाविस्तारयताविहिम
मितस्ततोगातेवा किंभूतमघोफः प्रयास्तोलक्ष्मणोरामस्यभ्रातायेनतत्पदे अघोफोलक्ष्मणेश्रेयो
धनपुत्रोयत्र यथाप्रचंडेनवायुनाप्रफुल्लदृत्ताणियात्यंते २६ वीरवैर्गैकनिर्घातेनिपातितसहहृद
ले क्षिप्तनरांतकः प्राप्तनेत्रः शरसत्तसंभवः वीरेति नरांतकोरावणपुत्रस्तंद्विषच्छत्रुमंगदः प्राप वी
रवर्गेषु खर्वोपकोनिर्घातः प्रहारोयस्यतं निपातितंहृदयर्भहृत् बलेसैन्यंयेनतं दुष्टशासनेयस्यस
दुःशासनोरावणस्तस्मात्संभवउत्पत्तिर्यस्य सतथा यद्वेदुःशासनोदुर्योधनभ्राताततस्तात्संभवोस्मि
म्रात्संभवोदेवाःशासनिलक्षसभिमवंप्रापनिपातितोहृदहृलोनामसूर्यवंशेपाराजविशेषोयेन द्विष ११३

तोयेन राक्षसेषामंतको विनाशकः १७ यशोनिधानस्य निधानभूतं जगत्त्रयी विस्मयनीयकीर्तिः स्वर्गे
गनालोचनलोभहेतु तयोरभूत्संगरकर्म भीमं तयोरंगदनरदेवांतकयोरभिमस्त्वङः शासनप्रव
योर्वा भीमं भयानकं संगरकर्म समरव्यापारो भूत् इतं यशाएव निधानं तस्य निधानमादिकारण
भूतं जगतां त्रयी जगत्त्रयी त्रिभुवनविस्मयनीया कीर्तिर्यस्य यत्र वातत् स्वर्गांगनानां लोचनलोभहेतु
कारणं १८ मिथः समानं कृतसंप्रहारौ दिवौकसैर्व्याहृतसाधुवादौ जगत्प्रतिष्ठापितशुद्धकीर्ती
स्वस्यावभूतामविरामवीर्यौ तौ ॥ अविरामसुतावुभावंगदनरदेवांतकौ स्वस्याव भूतां अंगदः स्व
स्थः स्वस्थितः सादिमिलितो वा बभूव देवांतकः स्वस्थः स्वर्गस्थ इति द्वर्थे रेणाइतिवा विसर्जनीय
लोपः किंभूतौ मिथः परस्परं तुल्यं कृतः संप्रहारो याभ्यां तौ दिवौकसैर्व्याहृतः साधुवादो ययोस्तौ
जगतिप्रतिष्ठापिताशुद्धा कीर्तिर्याभ्यां तौ यद्वे उभावपिमन्युदैः शासनीस्वस्याव भूतावन्योन्या
भिघातेन स्वर्गगामिनौ बभूवतुरिति १९ तदास सौ भद्रमाकर्ण्य कुमारं निहतं परैः सुषेणावरजात्
विग्नेन आकुलेन दशाननः तदा असौ दशाननो रावणः विग्नेन सुषेणावकष्टेचकार किं कृत्वा भद्रं
ज्ञशालेकुमारं पुत्रं देवांतकं परैः शत्रुभिर्निहितमाकर्ण्य श्रुत्वा विशेषतः आप्लुतेन यद्वे राजागुप
प्तिः सौभद्रं सभद्रायाः पुत्रमभिमन्युं दशायामर्थात्कष्टायाः अवकर्णप्राणान्तं परस्य यतोवा सततया
शोषं समाने आनतेने तियावे विशेषतः आनतेनन मेण शोकाविष्टेनेति यावत् २० विनीयमानस्य

रा॰पां॰
टी॰
११८
११५

ह्लद्दचोभिरभ्रांतशोकानलस्य धूमितस्य निबद्धवैरस्य विरोधिवर्गैर्न्नस्तास्य मासीत्पितरस्य चित्ते ॥
ग्रस्य देवार्न्तकस्य पितुः रावणस्य ग्रस्याभिमन्योः पितरर्जुनस्य वा चित्ते स्वास्थ्यं नासीत् चित्तं स्वस्थि
तं न बभूव किंभूतस्य महद्भिर्वचोभिर्विनीयमानस्य कृतमन्युसमार्जनस्य शितमाणस्य वा ग्रा
शोनेन शोकानलेन शोकाग्निना धूमितस्य समालीढस्य विरोधिवर्गैः शत्रुवर्गैः रामादिभिः दुर्यो
धनादिभिर्वा सह निबद्धवैरस्य निबद्धं वैरं शात्रवं येन तादृशस्य २१ प्रधानहेतुभूतस्य निजात्मजनि
पातने पराक्रमेन नमस्कृतेन्द्रहन्तृ आत्मजस्य सः सरावणः स्फुटोदायः तत्रोद्दशरथः तस्यात्मजः श्रीरा
मः तस्य पराक्रमेण शौर्येण नमस्कृतेन सोढवानित्यर्थः किंभूतस्य निजात्मजस्य निजपुत्रस्य देवान्ति
कस्य निपातनेन सारणेन प्रधानहेतुभूतस्य प्रधानकारणस्य पक्षे सोर्जुनः स्वदुरत्तो नामजयद्रथोपि
तात्मस्वोजयद्रथ एवं तस्य पराक्रमेण नमस्कृतेन निजात्मजोभिमन्युः तस्य वधे प्रधानकारणस्य
ति व्यूहद्वारे तेन भीमादयो निरुद्धास्तेनाभिमन्योर्विनाशो हतमरतिभारते २२ ओहूस्यपस्मात्कृत
सिंधुराजे पुनः प्रतिहेहिनि वैरिचक्रे रणांगणे प्रापनरेंद्रसेनापातदिवं भानुमतः प्रभेव ॥ ओह्र।
स्य इति नरेंद्रसेना रामसेना रणांगणे प्राप संग्रामाजिरमाजगाम भानुमत आदित्यस्य प्रभा दी
प्तिः प्रातर्दिवसाकाशमिव वैरिचक्रे शत्रुसमूहे पुनः प्रतिहेहिनि प्रतिपक्षे सतीति कीदृशे ओ
हस्येन पस्मात्कृतः सिंधुराजः समुद्रोयोरोन तादृशे पक्षे नरेंद्रसेना युधिष्ठिरसेना वैरिचक्रेऽ। ११८

यो धनस्य सैन्यस्योद्धमेन तत्कर्तृत्वेन यस्मात्कृतः सिंधुराजो जयद्रथः यस्मात्तृतीयस्य हे जयद्रथे कृतनाशे
शाकटव्यूहं विन्यस्य स्थिते इत्यर्थः २३ अथातिकायस्य जयद्रथस्य वधाय वेगेन कृतप्रतिज्ञः यत्त
र्विधून्वन्निव तत्र यस्य वीर्यः यशान्ना राजावरजोऽभ्ययुंक्त ॥ अथेति अनंतरं राजरामः तस्य अवरजो लक्ष्म
णः स यशान् शत्रून् राक्षसान् अभियुक्तवान् तेषामभियोगं चकार यत्तुर्विधून्वन् चालयन् कीदृशे
विजये विशिष्टे जये यस्य वीर्यः स्थिरतरं कीदृशः अतिकायस्य रावणपुत्रस्य वधाय कृतप्रतिज्ञायेन
जयद्रथाय यस्य सः वेगेन हठात् पदे अनंतरं विजयोऽर्जुनः राजावरजो युधिष्ठिरावरजः अथ अतिकाय
स्यातिशायिनदेहस्य जयद्रथस्य वधाय कृतप्रतिज्ञायेनेति स्थवीयः स्थिरतरं यत्तुः विधून्वन् २४
गुरुणा कृतवर्मणा समयोधि प्रतिपक्षेण सदक्षिणेन भूयः समिधाय महाहवं मनस्वी परसेनां अ
धिमथ्य माजयाहे स लक्ष्मणः परस्य शत्रोः सेनां अधिमथ्य सैन्यसमुद्रम् अथं जयाहे अलोडयत्कस्मै
नियादृश्य रणे योधिना कृतयुद्धेन प्रतिपक्षेण शत्रुणा सह महवा हवं संग्रामे विधाय कृत्वा कीशेन गु
रुणा बृहत्तरेण कृतवर्मणा कृतसन्नाहेन सारदक्षिणेन दक्षिणाशिवर्तिना मनस्वी मानवान् पदे
सोऽर्जुनः गुरुणा द्रोणेन कृतवर्मणा राजविशेषेण सह महाहवं विधाय सदक्षिणेन नारायणसैन्य
लेन गुरुणेति दक्षिणोदक्षिणे ⋯ ⋯ तमलक्ष्यं दविनिघ्न अथवा मे निष्पथता दिविविधिवाने दिशि
स्त्रियामिति मेदिनीकरः २५ अकलितलघुपातं संप्रविष्टेन सद्यः दलद्भुवि किरता भ्रमैर्विस्मितावि

रा॰पा॰
टी॰
११५
115

क्रमागतं रणभुवि परचक्रं व्याकुलं तेन तेन त्रिपुरमिव पुरत्राणायके न स्मरारेः तेन लक्षणेन परचक्रं
परसमूहो व्याकुलं तेन विस्तारितं स्तुन्नमिति यावत् किंभूतेन अकलितमनाकलितं लघुपातं यया
स्यात्तं प्रविष्टेन सम्यक्प्रविष्टेन संप्रवेशानं यस्यां तेन क्रन्दरणभुवि संग्रामभूमौ विप्लुतः सर्वतोहरादे
न्यर्थमलक्रयया स्याद्धिक्रमोपितिविक्रमणवागिन लक्ष्मैर्विकिरितानां विक्षिप्तानां त्रिपुरमिव यथा पुर
त्राणार्थं स्मरारेः शिवस्य सायकेन त्रिपुरं व्याकुलं तेन चक्रे पक्षे तेय यशनेन पोषंतलं २९ विंद्राणं विंद
प्रतिद्योधिभिन्ना प्रणीन संशमकजीवमोक्षः स्वदर्शनो योगाद्धरः सस्त्रयस्य कारङ्ग्यौघन मा भेत्ते ॥ स
लक्ष्मणः इङ्गयौघनस्य रावणस्य इः विनयोधनं यस्य सनयोयोधवलाद्रावण इति मानस्य चिन्नस्त्र
ते भेदं चकार कीदृशः विंद्राणं विरक्षति योधिनो विपक्षयोर्भेदा विदारकः विक्लृप्ता भक्त्या तो ग्रपर्णा
ह्लिय विदीनां ईनां श्रामग्रत्ययेशः मुनादीनामिति नामि विंदङ्गति नृपे प्रणीतः कृतः संशमकानां
सम्भादनिवर्तिनां योधानां जीवमोक्षो येन सः शोभनं दर्शनं यस्य स स्वदर्शनः सचासावयोगहरश्चे
ति स्वदर्शनो योगो हरः पक्षे सौमित्रिः लक्ष्मणः इङ्गयौघनस्य इन्द्रजितः प्रमानभंगं चकार विंद्रा
णं विंद्रावतीराज्ञविपाक्षो प्रतिद्योधिनां तयोर्भेदा व्यापादकः संशमकः स शमादिः स्वदर्शनः श्रीकृ
ष्णचक्रं तस्या द्वेगाद्धरः कृत पुण्ड्रोणां नितेद इति ३० तिरोहिताकी स्वयघेम तद्यै त्रिवार्यमाणे विशि
खैर्विपक्षे ग्रमं विनीयो जित विक्रमस्यापरयेन चक्रुर्द्दरयोस्य हर्षे ॥ तिरोहितेति अस्य लक्षणस्य हर ११५

येभ्वानराः हर्षवक्त्रः कृतवर्मा नदीयैर्लक्षणसंबंधिभिर्विशिखैर्बाणैर्विपक्षैर्निवार्यमाणो निवारितस
जितिरोहिताः पिहिताः अर्कस्यादित्यस्य भावयाः तेजः समूहा येस्ते तथा रयेन वेगेन अमं विनीय कृ
जितविक्रमस्याजितस्याजितविक्रमस्याः पदे अस्य शत्रोन सहरयो याः हर्षवक्त्रः हृष्टावमुखः अमं वि
नीय परिश्रमं त्यक्त्वा रयेन कृजितविक्रमवर्तिनस्त्वदीयैर्लक्षणसंबंधिभिर्विशिखैः शरैर्विपक्षैर्विदा
र्यमाने सति तिरोहिता भावयैः संछन्नादित्यकिरणो ॥ २८ यथाजघानदुर्योधनवीराणां वृषभं हरिम
तथैव जघ्ने गदया रणे मनोज्ञः कृतायुधः सरोहसो मनो यथा गदया दानवानां वृषभं श्रेष्ठं हरिं हिरण्यकशि
पुं हतवान् तथैव गदया राहसो रणे हतः स कीदृशः कृतायुधः प्रसिद्धास्त्रः तत्कथंभूतं दुर्योधनसमर्थ
णीयं महाबले पते कृतायुधो मनः शान्तः यथा गदया वीराणां वृषभं दुर्योधनीयं कृष्णयवर्षणीयं हरिं
वीरसं जघान तथैव गदया जघ्ने हतः इति कृतायुधो नाम कश्चिद्देवासेवलघवः यतः अन्यया ग
दया ये युध्यमाने शत्रौ हनिष्यसि सनिश्चितं मरिष्यति अयुध्यमाना यथेष्टं मोदस्व सिन्धुदावासे वै या
दा हनिष्यतीति ततस्तामिन्वृहे किल कृतसमनया हनिष्याम्यतः सर्वे मरिष्यन्ती निमनसि कृत्वा क्षेप्ते
नायुध्यमानाय मुक्ता सा यथा हृत्तमतस्मिन्नेव पतिता सद्यस्तत इति भारते २९ अथ संगरं गमम्युपेतो ह्यपया
मास सनरोजसा विपक्षे पवमानशरीरजस्तु भीमो युयुधानसपतिर्वरूथिनीपतिनीनां अपेति अनंत
रं पवमानस्य वायोः शरीरजः पुत्रो हनूमान् भीमस्तु वरूथिनीनां सेनानां पतिनां नरेश्वरः युयुधानेन

रा॰ पां॰ टी॰ ११५ 116

धमानः तावेतौ ओजसा बलेन संयामोगान समभ्युपेतौ तन्मध्ये गोविषहे शत्रुं तपयामासतुः क्षीणं चक्रुः पदे
वायुपुत्रो भीमः युयुधानः सात्यकिः वरूथिनी सेनापतिः स्वामी सेनारथं समभ्युपेतौ व्यूहाभ्यंतरं प्रविष्टौ अ
र्जुनस्य व्यूहाभ्यंतरप्रविष्टस्य पृष्ठत्रिगामये व्यूहं प्रविष्टौ २ः एकेन भानोः क्षिपदेहसोमध्ये रलं वध्वंस
कृताप्रेरण ताभ्यां निरासेयुनवैविहंदेहयांथकारं शशिभास्कराभ्यां ताभ्यां हउड्डीमारुणौ वानराभ्यां
एकेनायुनवैविहंदं निरासे युयुत्संसंख्ये स्यामहस्तवसंख्ये निरस्ते कौरवेशेन भवनः ग्रंक्षिप्योहहोयेन एवं
भूतं रहोवेगोयस्य तेन ताभ्यां मध्ये यत्रेणान्येन भीमेन भीमनाम्ना वानरसेनापतिना किं विशिष्टेन अ
लमत्यर्थं उग्रैर्बलस्य ध्वंसकृता विनाशकेन यथा वेदार्काभ्यामंधकारे निरस्यते पदे भीमयुयुधाना
भ्यां अन्य समाने ३॰ दर्पजिगीषा प्रभृति मांजनेयः कृतावमानोपि सहस्त्रिवीरः ताष्ट्रस्य वज्रीवरेणे वि
मूर्धं विच्छेद भूरिश्रवसः शिरोर्धिं ।। आंजनेय हनूमान् ताष्ट्रस्य वह्नेः ब्रह्मणः पुत्रस्य त्रिशिरसः भू
रिश्रवसः वरुकर्णस्य शिरोर्धिं कृकादिकं छिन्नवान् जेतुमिच्छा जिगीषा तया यैर्दर्पवत् कृतावमा
नोपि कृतापराधोहस्त्रि रेववीरः वज्री वरं इन्द्रः पदे सहस्त्रिवीरः युयुधानः भूरिश्रवसः सोमकस्य
शिरोधीयते चेति शिरोधिः कृतावमानोपि भूरिश्रवसः पादेन ताडितस्य त्रिमूर्धः शिरोधिं आंजनेय
इव इन्द्रेण त्वाष्ट्रो हतः ४॰ ग्राम्यभंगामिनं नेकनागघ्नाः सूरितारि विजयान् महोदरान् नीलपर्वतनत
हमो मणिः प्राणप्रदइव भीमविक्रमः ।। पुनरपि नीलपर्वतशृंगाधिपः तद्भौमं पृष्ठे भेष महोदरानिर ११५

ननेदनात् इनस्य स्वामिनः रावणस्यानंदनः पुत्रः तस्मात् हेतोर्विशेषात् अंशं प्राप्य कीदृशः यशसा धवलित-
मखिलं जगद्येन सः भीमो भयानकः विक्रमो यस्य सः शरणागृहीतो मणिरिव पद्मे भीमस्य विक्रमः पुन
रुद्रभो इन नंदनात् सूर्यपुत्रात् कर्णात् अंशं प्राप्य कीदृशात् यशसा धवलितमखिलं जगत् तस्मात् महतः उद्द-
मभ्यंतरं येन तादृशात् शरणागृहीतो नीलमणिरिव पद्मे अथ रिपुवधप्रबुद्धमिपार्थः प्रसपत्नानिबल-
जलराशेस्सायकैः साधितत्वा नदितयानि समित्रानंदनः संप्रपेदे तपन इव समीपे सिंधुराजस्य शत्रोः
अथानंतरं नवितता तियथा स्यात् समित्रानंदनः लक्ष्मणः शत्रोः समीपे संप्रपेदे प्रसन्नः किंभूतः रिपोर्वे-
येव प्रथान भूमिपस्य भूमिपालस्य रामस्यार्थे यस्मात्तस्मात् यथा प्रसर्पति राक्षतिप्रतिबलेरिपुसैन्ये जल-
राशेरिव तत्समहेशी सायकैः शरैः साधितो हावर्जितो येन सस्तया तपन इव सिंधुराजस्य समुद्रस्य समीपे
तपनः सूर्यः प्राप्नोति पदे पार्थोऽर्जुनः शत्रोः सिंधुराजस्य जयद्रथस्य समीपं प्रपेदे रिति पुत्रवधेन प्रबो-
धीभूमिर्यथा स्यादेवं तपनः सूर्य इव शोभनानि यानि मित्राणि तेषामानंदः आनंदजनकः ३५
विपुलेत्यादि विलसितमिव व्योम्नि संदर्शयद्भिः निर्विच्छेद प्रसरणालम्ब शोभां वहद्भिः नतेन नंस-
ममघनयोरर्थमार्गफलानां संज्ञेहोयप्रवनवद्दशिलालीकपक्षैः पृषत्कैः अथानंतरं तयोर्लक्ष्मण-
जितकाययोः समं तुल्यं जन्यं संग्रामो जज्ञे जायतेस्म कैः पृषत्कैः बाणैः कीदृशैः विपुलेत्यादि विल-
सितमिव व्योम्नि सन्दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः द्युतितेजस्विनादस्थिरत्वात्ताम्र नतन ले विक्षेपस्त्रनो

रा॰ पा॰
टी॰
११७
117

निर्विक्षेप एव श्रमयोगमनेयस्येवं भूतस्य शालभस्य पतंगस्य श्रेणयः परस्परायाः शोभां वहन्ति तस्य रघोः विल

र्थः अर्थिवर्गे निष्फलानां संहिताङ्गुलिपितस्य पाणेः शिलोभिरालीढः आक्रान्तः पतितो वा जातो येषां तेन तथा पदे न

योः सर्वेन इष्टायोः तत्समयात् जनके जननीयेवाजन्यं निर्वाह्य पुत्रयोरिति विग्रहः ३५ गगनातिविलेखि

नातिवेगान्महरिचक्रेण तिरोहिते पतंगे रजनीकृष्णवेशकया जनस्यभे निजकालागमसत्वरो विपक्षः विप

क्षः श्रुतिकायो जनस्यभे विकसितः सोत्साहे जातश्चेत्यर्थः निजकालस्यात्मीयस्य समयस्यागमेनेस

त्वरः अर्थापुद्धायरात्मसारायो हि प्रबला भवंतीति अतिवेगात् गगनातिविलेखिना आकाशलेखनशी

लेन हरिचक्रेण वानरसमूहेन पतंगे सूर्ये तिरोहिते सति रजनीकृष्णवेशस्याप्युपक्रमस्य शोकया पदे वि

पक्षो जयद्रथः निजकालस्यात्मीयसमयस्यागमने सत्वर इति हरिचक्रेण पतंगे सूर्ये तेर्हितेति रजनी

कृष्णवेशकयेति शेषं तत्त्वं ३६ ततो महत्संवदसत्त्वग्रसंधायसंध्याप्तवसीमिव शाखोः सूर्थानवहिष्ण

समीकमूर्द्धिभिः शाखोज्जितष्टयीश्वरस्य सोदरेण ॥ अनेनेत्वं ष्टयीश्वरस्य श्रीरामस्य सोदरेण लक्ष्मणेन शाखोव

तिकायस्य मूर्धानस्वहिष्णसमूददंसमहास्त्वमेवचलं मेव वक्ते दैवमित्यर्थः उग्रे च वेः से यायः अयोंद्वा

शिखायोजितश्चाघ्रेक दिमित्यर्थः क्रत्वसमीकमूर्ध्नि संग्राममशिरसि उपक्रान्ते इत्यर्थः संध्यासुवसीनी

तिसायकद्येवं पदे ष्टयीश्वरस्य युधिष्ठिरस्य सोदरेणार्जुनेन शाखोः जयद्रथस्य शिष्यं संमिते अप्सना

स्यक्ष्महि घवराहोः तपिते मूर्ध्नि विहायजीवलोके प्रचलनाम्नितः कबंधभावेन रणे कस्यभयंकरा ११७

निकायः अस्त्रेणेति अस्त्रनालक्षणेन अस्त्रस्यातिकायस्य नामरत्तमोवृधिर्शिरसिहितेसतिशतिकायोरा
हसः रणेकस्य नभयंकरो जातः अपितसर्वस्यैवेति किंभूतः जीवलोकं विहाय प्रचलन् कबंधभावेक
बंधत्वेगमितः स्वरहितेवयस्यास्वरहिता श्रीकसिनराहोः शिरसिछिन्नेसतिमभयंकरोभूत् पक्षे अ
स्यजयद्रथस्यकायः शरीरसतिभयंकरं कस्यनबभूवअपितसर्वस्यैवअस्यजयद्रथस्यातिकायः अ
तिशयितशरीरंवा अस्त्रनाज्जनेनास्यमूर्ध्निहितेपितेसति नदानेननास्यतातान्नदानीसस्रक्स्रक्तावि
त्रकिरीटभासा अरोचतावेउलवापलेखासीमेतितनशोतमिवानरिते नदानेनेति नदानीतिस्मिन्का
लेतदानेन नयोरतिकायजयद्रथयोरावनेन स्वविनउत्पततताअंगस्रकताश्चेनरिसंबागनेअरोव
न शोभतेस्मकबंधभूतमिव यालेउलस्यशक्रस्यचापरेखयासीमेतितः शोतोयस्येतेवंभूतमिवकी
टशोतअस्रक्स्रक्ताकृधिरोक्षितेनस्रकवबद्धिरेणेत्यर्थः तृतीयेतेपदेनतथा विधानानारूपाकिरीटस्य
मुकुटस्यभाः दीप्तिः यत्रयस्यवातेन ॥ कृत्तेवलत्कुंडलमत्तमौलोशीर्षेविवस्वान्कपिलक्ष्मणास्वैः
रणहितैःआपितमेकदेशो ननेपितुःप्राणभयेनिजस्य ॥ कृत्तमिति शरीरमतिकायस्यकपिसहितस्य
लक्ष्मणस्यास्वैः कृत्तेछिन्नेमत्तमोभोशिरः कर्त्रनिजस्यपितुः रावणस्यप्राणभयंवितेनेचकार तदृ
ष्टातस्यपितुःप्राणभयंजातं विशेषाद्रणहितैः संग्रामभूमाः अंकदेशेपतितेलसत्कुंडलेयचेति
पक्षे तस्यजयद्रथस्यनिजस्यपितुः वृद्धक्षत्रस्यप्राणभयेतने उत्पतितेदृष्ट्वासोपिस्कन्नःकपिलक्ष्म
णाकपिविद्धेनअर्जुनेनास्वैः कृत्तमिति रणहितैःसंग्रामभूमितः पितुः वृद्धक्षत्रस्यांकदेशोहत्सत्वप

रा॰पां॰ टी॰ ११८ 118

तितं यन्मया नरोस्येव हृन्तरेर्जुनस्य वयःस्यात् नदत्तकदनभूमेखेचरैः स्तूयमानः प्रसभमवनिभर्त्तुः सो
दरो निर्जगाम युधिसमधिकयोनांकीर्तिमुद्धृत्य इष्टीं प्रलयजलधिमध्यात्क्रोडवाराहः युवेव ॥ नदत्त
इति प्रवनिभर्त्तू रामस्य युधिष्ठिरस्य वा सोदरो लक्ष्मणोर्जुनो वा कदनभूमेः संग्रामभुवो निर्जगा
म बहिर्गतः स्वशिविरमागतः किंभूतः प्रसभमत्यर्थं खेचरैराकाशस्थैः देवैः स्तूयमानः नदत्तनय
मानं शत्रुवदास्तनेन तरमित्यर्थः युधिसमधिकमत्यर्थं येना निर्मला कीर्तिमुद्धृत्य श्रीवराह इवे
ति यथा प्रलयजलधिमध्यात्प्रलयकाले समुद्राभ्यंतरादादिवराहो वराहरूपी भगवान् श्रीक्रो
लः इष्टीमुद्धृतवानिति ॥ निशाकरेणेव नरेश्वरेण प्रणीतमास्तजयमंगलश्रीः स्त्राजराजावर
जो जनानां मुदं वितन्वन्निव कामदेवः ॥ निशेति राज्ञो रामस्य युधिष्ठिरस्य वा अवरजो लक्ष्मणोर्जु
नो वा स्वराजप्रसभे नरेश्वरेण श्रीरामेण युधिष्ठिरेण वा प्रणीता जयस्य मंगलश्रीः मंगलसंप
द्यस्य सो मेने वेति जनानां मुदं वितन्वन् कामदेवः कंदर्प इव यत्काव्यकर्त्ता कामदेवो राजवि
शेष इव वा सोपि निशाकरेण चंद्रमासा प्रणीतमास्तजयमंगलश्रीर्भवतीति ॥ ॥ इति
श्रीहलधरणीप्रसूनकादेवजलतिलकचक्रवर्त्तिवीरश्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजप
ण्डितविरचिते राघवपांडवीये महाकाव्ये कामदेवांके प्रतिकाव्यजयश्च वयोनामदशमः
सर्गः १० ॥ श्रीरामः ॥

११८

अथ परिभवेरोषात्प्रेषितास्तेन राज्ञा रजनिचरचमूभिः संगताः सैन्यनाथाः त्वरिततरमसौ तत्र धर्मराज
स्य सेनां भुवि मिव तितिमिराणां राशयो वा समीते ॥ अथानन्तरं रजनिचराणां राक्षसानां चमूभिः संग
ताः युक्ताः सैन्यनाथाः सैनिकाः पराभवेन रोषात् तेन रावणेन प्रेरिताः अथ धर्मराजस्य धर्मप्रधानस्य रा
ज्ञः श्रीरामस्य सेनां त्वरितं शीघ्रमसौ त्वराः ह्येयत्तिस्म वा समीते सेध्यायानि तिमिरराशयः अंधकारसमूहाः
पृथ्वीमंडलमिव पते तेन राज्ञा दुर्योधनेन तत्पक्षे च यज्ञनितरोषात्सैन्यनाथाः द्रोणकर्णादयः ध
र्मराजस्य युधिष्ठिरस्य सेनां वा समीते प्रेरिताः रजनिचरचमूभिः संगताः सयुधिष्ठिरपक्षपातिनः
सुहृद्भ्यो संभावितादपेतौ मिथो बलानां निबर्हेणतत्सैन्यौ सर्वोज्जयंतीव युगांतकाले पवनपरावेव
तिथीप्रसक्तौ ॥ सुहृद्विनाशभीतौ सुहृदौ श्रीरामरावणयोः कौरवपांडवयोर्वा सैन्यसमूहौ मिथोऽन्यो
न्यसैन्यांगानि हस्त्यश्वरथपदातिरूपाणि सप्तलकाले बभंजतुः विमर्दयतः स्म संभावितादपारा
तौ युगांतकाले प्रसक्तौ संगतौ पूर्वपश्चिमावंबुधी समुद्रौ जगंति लोकानि मिव २ अविरलरणधू
लिध्वांतरुद्धेन विहितज्वलितदशदिगंतानीप्रदेति प्रदीपैः द्रुतकवलितरोधःकंदरोदारधीवध्वनि
रजनिरणश्रीः सेनयोः संप्रहर्तेः ॥ अविरलेति श्रीरामरावणसेनयोः पांडवकौरवसेनयोर्वा रणश्री
संग्रामसंपत् शोभा वा रजनिजनितां कस्मिन्नसति प्रेन विहितपवेसंप्रहर्तेस्मति कीदृशी अविरलानि
विडयाविरणधूलिः सैवध्वांतं तमस्तेन रुद्धे व्याप्ते साकीदृशी ज्वलितः प्रदीप्तः दिशादिगंतयया सा

रा॰पा॰ टी॰ ११५ 119

तथाकैः तीक्ष्णा निशिता याद्देन योस्त्रा शितताएव प्रदीप्ता तैः त्रुतेशीघ्रं कविलितोरोधः केदरो येन एवंभूत।
तदारतङ्कोधीरोध्रुतिर्येत्रसा तथा द्यावापृथिव्योरंतरालेरोधः ३ रणे रिपूणां बलभिद्विजेता गुरुत्व।
भावाद्दृष्याउन्निरीक्षः महास्त्रयातानिकैः प्रवीरान येत संग्रामतत्पक्षप्रकार रणे इति बलभिद्विजेता।
बलभिद्वंद्वस्य विजेता मेघनादो रणे संग्रामे शत्रूणां प्रवीरान् श्रेष्ठयोधान् यपेत संग्रामतत्वः प्रपेता
गता संग्राममत्स्मा येषां येभ्यो वा तान् हृष्टान् चकार हतवान् महास्त्राणां धरानिकैः धारासमूहैः रणमू
र्धनि बहून्योधान् जघानेति गुरुत्वाद्भ्रतिशयितेन प्रभावेन तद्दुन्निरीक्षः पक्षे रिपूणां विजेता जयनशी
लः बलभित् बलभिन्नामराजविशेषः गुरोर्द्रोणस्य प्रभावाद्दुर्धामनर्धैदुन्निरीक्षः परवीरान् योवा।
पतयातितः शत्रुयोधान् बलेसैन्यं रिपूणां सामर्थ्यं वा भिनत्तीति बलभित् ४ भिन्नाद्देवस्त बलाधिना
र्थे भ्रामयत्जे विह्वलदक्षिप्रवृत्ते प्रभीमसंरंभमनेन भग्ने राजनाथो जैनारदेव सैन्ये भिन्नेति नरदेव
सैन्ये श्रीरामसैन्ये अनेन इन्द्रजिता मेघनादेन भग्ने भंगं प्रापितमात्रे संग्रामे नरराजत्तमस्तुंभे किंभूते
भिन्ने छिदारितो गदो वालिपुत्रो यत्र तस्तो बलाधिनाथो यूथपः सुग्रीवो यत्र भ्राम्यत् गजो नाम वान
र विशेषो यत्र विह्वलेता वक्षिप्रवृत्तो सैंयहि विधौ वानर विशेषो यत्र न विघते भीमस्य वानर विशेषः।
स्य संरंभो यत्र पक्षे युधिष्ठिर सैन्ये अनेन बलभिद्य प्रेगदो भुजालंकार विशेषः बलाधिनाथो धृष्ट
द्युम्नः राजा रुक्मिणः प्रक्षिप्रवृत्तो न जलस्य हृदे वो भीमो वृकोदरः ५ तदा तदीयं ज्वलति प्रतापेत्ता। ११५

वामदेवाश्रामसमभेयमनैः विस्मोजगत्तेमकरोवतारः स्वपदस्यपीडांकथमप्यसोढ नयेति विस्मोरवतार १५
श्रीरामः जगतोहेमेकल्याणंकरोतीतिजगत्तेमकरः स्वसैन्यस्यपीडांविमर्दकथमपिकष्टमसोढम
हूतेसा नदीयेरंहजित्संवेधिनिश्चतापीज्वलतिसतिआत्मेश्रसवरालभ्रंसहस्तेजः श्रमैरभेयत्तवा
पदे विस्मोरवतारः श्रीकृष्णः स्वपदस्यआत्मीयपदपातिनः पीडांकथमप्यसोढ नदीयेबलभित्से
वेधिनिवतापेज्वलतिसतीति ९ स्वशक्तिस्तेभाभिर्दिव्यौषधीभिर्निवारितारातिमहास्त्रपीडः उज्जीव
यन्राजबलेत्रिलोकीविस्माययामासहरेःकुमारः ॥ स्वशक्तीति हरेःकुमारोहनुमान् त्रिलोकीलो
कत्रयंविस्माययामास विस्मितंचकार राजबलंरामसैन्यमुज्जीवयन्जीवितंकुर्वन् किंभूतः निवा
रितातिराकृताअरेर्महास्त्रस्यपीडाव्यथायेनससतथा काभिरोषधीभिर्दत्तसंजीवनीभिः स्वशक्ति
स्तेभाभिर्दीप्तिभिर्दिव्यपर्वतौषधीरानीय यद्वा राजबलंयुधिष्ठिरसैन्यंजीवयन् काभिः स्वशक्तिस्ते
भाभिः निजप्रतापप्रपंचैः हरेर्विष्णुरस्यकुमारः अर्जुनः विक्रमस्तेभनेस्तेभेति विष्णुः औषधीभिरिवे
ति १ वीरेषुवैरात्मरचक्रमध्येविश्वक्सनालोचितकालमेव ततः स्वपायुद्धमवर्ततोल्काकरालदी
पत्रपितांधकारं ॥ वीरेष्विति ततस्तदनंतरंयुद्धंस्वपायोरात्रौयुद्धमवर्ततप्रवृत्तं किंभूतेवैरात्मरचक्र
मध्येविशालेवीरेषुसत्सु कथंप्रनालोचितःकालोयत्रतत् इत्यप्ययथास्यात् दिति उल्कापववकराल
दीपालिः ह्रपितमेधकारंयत्र उभयत्रसमानं ८ तत्रातिमात्रेरविनंदनस्यतेजोदिदीपेपरवाहिनी

रा॰पां॰ टी॰ १२८ 128

ष्ठ निषिद्धनामस्तस्य हतो यमस्य रक्षोवधाय यस्य यमघनस्य तथेति नवरात्रि युद्धेऽवेतादित्यनंदनः सुग्रीवः स्व
ग्रीवस्तस्य तेजो दिदीपे दीप्तं बभूव तेजः पराक्रमः अनिमाद्यमित्यर्थं परवाहिनीषु रात्तस्य सेनासु किंभू
तस्य निषिद्धो नाम सत्यस्तस्य सुषेणस्य तस्य मोचनेन रक्षोवधाय यस्य यमघनस्य सुषेणं नाम वानरं निवार्य
युद्धाय धाम्नो घनस्येत्यर्थः पक्षे रविनंदनस्य कर्णस्य परवाहिनीषु पांडवसेनासु किंभूतस्य निषि
द्धो नामस्य स्तनयोः नकुलसहदेवयोः रूपघमो येन सतया युद्धायेति शेषः रक्षोवधाय यद्घटोत्कचवधा
य ९ तमभ्ययावत्तनशात्रुरत्नोद्घटोत्कचस्फीतविटंकमौलिः चलाचलाकारकरींद्रपालीकुंभप्रप
न्नोद्वृदसंहतिश्रीः ॥ तमिति तोविनंदनं सुग्रीवमभिलक्षीकृत्य रावणसकटा रात्सं भूहः अथावतत्त
नशात्रु यथा स्यात् एवं तत्कचाद्रूर्ध्वकेशाः तैः स्फीतो विटंको यत्र तादृशो मौलिः यस्याः चलो योऽचल
अचलः पर्वतः तस्येव आकारो येषां मे हे करींद्रा हस्तिश्रेष्ठास्तेषां पालिः श्रेणीतस्याः कुंभेन प्रपन्नानामद्रि
वृदसंहतेः श्रीर्यस्य सा पालिः कर्णतलाग्रे सावके पेक्षीचयो पिति भूकायामपि पालीस्याज्जातश्म
श्रुस्त्रियामपि इति विश्वः पक्षे तेन रविनंदनं कर्णं समभियद्घटोत्कचो रतोः यावत् कीदृशः रस्तः तनाः रवे
ड्गिताः शात्रुयोधेन तदेवं तत्र शात्रु स्फीतः विटंकः किरीटो यत्र एवं मौलिर्यस्य चलाचलाकारः अचे
लपर्वतसदृशाः करींद्रपालीकुंभप्रपन्नत्रस्त्रेन्द्वृदसंहतिश्रीरिति त्रिभिः कर्मधारयः चलाचला
कारकरींद्रपाल्याः कुंभप्रपन्नोद्वृदसंहतिसदृशी श्रीः कांतिर्यस्येति वा ९ श्रांतेन गिरिनकचकम १२८

विरारुडिंतिते वर्णे वैराग्यानादितनीविभेः प्रहरणैराक्रांततरोयोंतरे धूलद्वास्य विविधिविलोकमपुनर्या
हृति निष्टैर्भटैः गीर्वाणादत्तजुः सविस्मयधियो हराज्ञयोः संगरं भ्रांतेति तयोः सुग्रीवेंद्रजितोः बहो
केचककर्णयोर्वा समवे संग्रामे गीर्वाणा देवादत्तजुः पश्यंतिस्म हरात् सविस्मयासाश्चर्याधीः बुद्धि
र्येषांते किंभूते शचिरात् शीघ्रमेव तत्क्षणेति तैः केपि तैरणैवैः सम्मैः क्रूनाधांनमेतर्वा सिनोसिरी
णगन कारणं चचके यत्र तयाश्चाग्नानानिलीष्ठा निग्रहितानां विक्षणेजी विनानिर्येर्वं प्रहरणैर
स्त्रैराक्रांतेतोरो यस्मिः पावादृत्यियोरं तरं यत्र तत्र धूलोद्भाः स्थायत्र एवंभूतो विविधि विलोको ब्रह्मलो
कोयत्र कैरेवं कृतैर्भटैर्योधैः कथंभूतैः पुनर्विशेषेणश्चाहृतिः पुरावर्तनम पुनर्मोहृतिः पुनरारा
मनेनतत्र निष्ठायेषांतेतथा ९९ ताभ्यामस्योत्य सैन्यैः समरधुविमुड्डेंनाघमाने महासैः मयोभाग
वताराप्तितिनिरपिसुतरां भोगिभर्त्ता बभूव वीरैर्वैरात्विभेः क्रा प्यहीमिहमिकया गाहमानैः समे
ताराक्रांतेतो यानहर्म्यस्थलमणिभवनाघोनमामातिभारात् ताभ्यामिति ताभ्यां सुग्रीवेंद्रजि
ड्भ्यां हेतोः कच कर्णाभ्यां वान्योन्यं परस्परं रामरावणयोः क्रूरयोर्द्वयोर्वा बले मथ्यमाने सतिंत्तति
रपि पृथ्वी अपि सुतरां कालेभाराव तारात् भारावरोपणात्मतरां बभूव पृथ्वी बभूव कस्मात् अह
भोगिभर्त्ता शेषस्तथा राजसोप्यर्थः प्रतिभारात् योः स्वर्गोपि तनामससंतानात् सर्वतः वीरैर्योराक्रां
तोयानहर्म्यस्थलमणिभवनेति पृथ्वीविशेषणं आक्रांतानिरयाहर्म्याणिमणिमयभवनानि च

रा॰व॰
टी॰
१२१
121

यस्याः सा किंभूतैः वीरान्विभक्तानपि ग्रहस्मद्दृष्टिकायायग्रहे पूर्वमहं पूर्वमित्याकारेण गाहमानैः पृथि·
वीदिवेवेन यान् द्वाराणि भेक्ताः इति पाठोन्तरे नगरद्वाराणि गूढद्वाराणि गाहमानैरित्यर्थः भक्तावी
रानित्यर्थः द्वाराणि भक्तावेति १२ वरं यदियामनतूर्णमेवरेषरोषपश्चादयपार्श्वयोर्द्वयोः बलानि
विंदन्तऽहेतिसंचयैन्नरास्तसैंस्हेनिरवीयतापरैः वरन्निति सरास्तसैंहेमेघनादोयटोकवावा अप
रैर्वानरभटैः योधैर्वानननिरचीयतनास्तायन किंकुर्वन् बहुभिः हेतिसंचयैः प्रस्तसमूहैः बलानि उभ
यसैन्यानि भिंदन् विदारयन् वरन्निति यारिम्भांपृथिव्यां चरन्नग्नान् ततश्चानंतरं पर्दोलनरेन्द्रूर्ण शीघ्रं
ग्रेवरेगगानेचरन् उत्तरमेन विनर्केचेति मेदिनीकरः ग्रयानेतरंश्चरोग्रे चरन् पश्चादपिचरन् १३ ता
टन्नुरविसृतेन प्रस्फुरक्षक्तिकम्प्रेर्द्धहदवयवभारैः तम् सिर्द्दंतिकुंभः रजनिचरचमूपः संयुगांते युगां
ते गिरिविवपवनेन स्मातले पातितोभूत् ॥ प्रस्फुरक्षक्तिकेनेति पाठे प्रस्फुरः सुग्रीवपते देहनाशक्तिः
कर्णपतद्देहनाशाक्तिरायुधविशेषः नदन्नुरति तस्य पश्चात् रविसुतेन सुग्रीवेन कर्णेन वारज
निचरचमूपः रावणसेनापतिः कुंभनामा घटोत्कचेवावारातसः स्मातले पृथिव्यां पातितोभूत् हतः
संयुगे संग्रामे रजनिचरश्चासौ चमूपश्चेति कुंभ घटोत्कचयोः कुंभयोः पतेसमासः किंभूतः प्रस्फुरंती
शाक्तिरस्त्रविशेषोयस्य घटोत्कचपते देहलनैवशाक्तिः एकघ्नीशक्त्या कर्णेन हतः तस्यैवरत्यर्थं बृह
तोवयवस्य हस्तपादादेः भारैः सा तत्र सिद्धिं दंतिनो यथासादेव कुंभपते घटोत्कचपते बृहदवयवा १२१

१५५

बभारेण तस्मादिरदंतिनो कुंभाः कुंभस्थलं येन कुंभोनाम पुनस्तेहस्ति मूर्धाग्रे रावणसोऽनयेऽइति मेदिनीकरः
युगांते प्रलयपातितो गिरिरिवेति १४ तस्मिन्नुदायेपुष्वरीचे निश्शे बभूव शोकाकुलचिता स्वपक्षः विरो
धिवर्गः स्तन रोजहर्षन कोपिसर्वः प्रियतामुपैति ॥ तस्मिन्निति तस्मिन् कुंभकर्णे कालवेवान्तदान्तस्मि
न्काले दीर्घनिद्रामरणं भेजुषित पगतेस ति स्वपक्षः उभयो रात्मीय वर्गः शोकाकुलितो बभूव विरोधि
वर्गस्तयोरि प्रघाता वानरसमूहः कोऽपवसमहो वा सतत्राममति शायेन जहर्ष न नर्त कोपिन सर्वः प्रि
यतमुपैति गच्छति इच्छतीति यावत् १५ तदनु किलनिकुंभः कोष्ठशूलेयथाग्रे निधिमिव सलिला
नामुद्दतं कुंभजन्मा अगस्त्यविपुरसैन्यं शून्यतामाशु निन्ये भुवनदहन दाहारंभतीव्रस्तेजाः तदनि
ति तस्माद्वातनिकुंभः कुंभकर्णपुत्रः भारते योद्धृत राजविशेषो वारण अविसमरे रिपुसैन्यं उभयत्र सू
न्यतां योयाविशून्यत्वमाशुशीघ्रं निन्ये प्रनयत् किंभूतः भुवनदहनस्य दाहारंभे दाहोद्यमे तीव्रम
स्ततेजो यस्य सतथा उग्रे भयंकरे कोष्ठशूल मुद्गरशूले न निकुंभ ओषधिविशेषाय यथानिराकरोतीति
यथाकुंभजन्मा अगस्त्यः सलिलानां निधिं समुद्रं शून्यतां राजन्शून्यत्वं जलशून्यत्वं नीतवानिति नि
कुंभः कुंभकर्णस्यतनये दंतिकोषधेऽइति मेदिनीकरः १६ बाणार्णवौ चैर्गमितेषु भूयो नेकेषु ना
केवलनायकेषु ययुः पलायं ननुयुधिष्ठिरस्य सैन्या निकुंभोऽद्भुतवभीतियोगात् बाणेति युधिसंग्रा
मे स्थिरस्य रामभद्रस्य सैन्याः सैनिकायुयुः संग्रामात्पलायं पलायिताः निकुंभात्फुद्धे वायसमार्त

१५५
प्र.
१-७१

ग॰पा॰
टी॰
१२२
१२२

हयपाः भीतेः योगात् संबंधात् सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाः स्मृताः इत्यमरः अनेकेषु बलनायकेषु
याधिपेषु बाणाणि वीर्यैः बाणासनदृढमुष्टिः नाके स्वर्गे गामितेषु सत्सु विनाशितेषु इत्यर्थः नैकेषु इति
चित्साहः न कारः शिलमालनेष्वपि अनेकेष्वित्यर्थः यद्वा युधिष्ठिरस्य धर्मनंदनस्य निकुंभो राजविशे-
षः बाणापवर्गाणि वीराः समरप्रवाहाः भूयः पुनरपीति ८ ततः कुमारव्यसनोग्रवार्त्तां गुरोर्विदित्वे
स्तकरे निपाते हरिर्मकरकेतनंदनतनयतात्मासमास्थेत तन्निधनाय यत्नं ॥ तत इति मकरकेतनो वायुपुत्रो हरि-
र्वानरो हनूमान् तन्निधनाय निकुंभवधाय यत्नं समादधे अकरोत् किंविशिष्टः कुमारस्य रावणपुत्र-
स्य यद्व्यसनं वधस्तेन उग्रा वार्त्ता प्रवृत्तिः तां विदित्वा ततो गुरोः रावणस्य निपाते वधे स्तकरे विदिता ज्ञात्वा
न यत तथा आत्मा यस्य स तथा कुमारव्यसनश्रवणात् गुरोर्विदित्वेति क्वापि पाठः तत्र कुमारस्य रावणपुत्रस्य
व्यसनेन तस्य श्रवणात् श्रवणात् तद्गुरोस्तस्य पितुः रावणस्येत्यर्थात् पक्षे हरिः श्रीकृष्णः तन्निधनाय नि-
कुंभनामकभारतयोद्धृराजविशेषनिधनाय कुमाराय घटोत्कचः तद्व्यसनोग्रवार्त्तां विदित्वा गुरोः द्रो-
णद्रोणस्य निपाते स्तकरे विदित्वा मरुतनंदनो भीमः उद्यतात्मा प्रकाशितात्मा यद्यनयोरेकस्याश्र-
ल्यानकर्णैः घटोत्कचेन निहन्याद्दानयाज्ञेन निहन्यादिति हर्षहेतेः प्रकाशितवानिति भावः व्यसन-
श्रवादिति पाठे कुमारस्याश्वत्थाम्नो व्यसनश्रवात् तद्गुरोस्तत्पितुः द्रोणस्य निपाते स्तकरे विदित्वा यद्वा
यं द्रोणो सर्वास्त्रो विनाशं श्रोष्यति न तदा शस्त्रं त्यागं करिष्यति तिन्तदास्य निपातने स्तकरमिति भीमः प्रका- १२२

शितेः ८ कृतास्त्रसंतानविघातवार्तामनीश्वरः सोढुमसौ समन्युः प्राणच्छिदः शत्रुबलस्य मध्ये नेताव-
लानां विससर्ज हेतिं कृतेति असौ निकुंभो बलानां नेता सैन्याधिपः प्राणच्छिदः प्राणापहारकस्य शत्रु-
बलस्य रामसैन्यस्य मध्ये हेतिमस्त्रं विससर्ज तत्याज कीदृशः कृतस्य हिमस्य अस्त्रसंतानस्य अस्त्रसमू-
हस्य विघातवार्तां सोढुं निषेद्धुमनीश्वरोऽप्रभुः अत एवासौ समन्युः सक्रोध इति पदे असौ बलानां नेता
प्राणाः प्राणापहारकस्य शत्रुबलस्य मध्ये समरांगने हेतिं विससर्ज अस्त्रस्य त्यागं कृतवानिति कृतमस्त्रं
येन एवंभूतस्य संतानस्य पुत्रस्य अस्त्रस्यास्त्रो विघातवार्तां मारणप्रवृत्तिं श्रोतुमनीश्वरः समन्युः सक्रो-
धः अश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यान्नेतरमनेनास्त्रत्यागः कृत इति भावः ते बलानां नेता इत्युक्त-
सेनानेतारोऽकवरस्यापि योजना ९ धृष्टद्युम्नः सपदि पवमानोद्भवस्तीव्रकर्मा निर्मुक्तास्त्रप्रकरम-
भितः सवैरोऽभिपत्य कुर्वन्कायात्पृथगथ शिरः कौरवान्तामयिन्ना संग्रामाग्रे त्रिदिवपदवीपान्थमे-
नं व्यधत्त ॥ धृष्टेति सपदि तत्कालं पवमानोद्भवो वायुपुत्रो हनूमान् एनं निकुंभं त्रिदिवस्य स्वर्गस्य
पदव्याः पद्धतेर्वर्त्मनः पान्थं पथिकं व्यधत्त स्वर्गवर्त्मचारिणं चकारेत्यर्थः विनाशितवानिति यावत्
कीदृशः धृष्टं दृढं द्युम्नं तेजो यस्य धृष्टद्युम्नः दीनस्य दुर्गते भीते द्युम्नं वृत्ते बले पि चेति मेदिनीकरः
तीव्रं कर्म यस्य स तीव्रकर्मा किं कृत्वा निःशेषेण मुक्तः अस्त्रप्रकरो येन तं अभितः सर्वतोऽभिप-
त्य सह वैरेण वर्तत इति तस्य निकुंभस्य शिरः कायात् पृथक् कुर्वन् छिन्दन् संग्रामाग्रे कौरवयोर्ध्यवा

नरवपुङ्कान क्तनतादान तोमयिता पते प्रषुङ्कुपदनेदनः तद्द्रोणंवपमानोद्भवःवक्रेनकमकःकोर

रा॰पां॰ वानुडुर्योधनादीनशेषंतल्ये २॰ सायुद्धधीराप्यनिरस्तधैर्याविभ्रष्टनानायुधयोधवाहा दशोवङ्केसा

टी॰ प्रतिकूलदैवात्केनापरेषांसमभवत्पराची ॥ सेतिपरेषांशत्रूणांराक्षसानांकौरवाणंवासेनापरा

१२३ चीपराङ्मुखीबभूवकिंभूता युद्धेधीराधैर्यवत्यपिनिरस्तधैर्ययायासाविशेषेणभ्रष्टाःनानायुधानि

१२३ वयोयास्मात्सायत्रयद्धाविभ्रष्टाःपलायिताःनानायुधानानास्त्रयुक्तायेयोधानांवाहाःअस्मादृयोवत्र

यद्धाविभ्रष्टानिनानायुधानियेषांसर्वेयोधावाहाअयत्रेतिप्रतिकूलदैवायथादशावस्याङ्केसापरा

वर्तेनइति २१ पितुर्निपातादनवद्धवैराःपत्त्रबलानांतनयःखरस्य शेषेणमृक्तमकराक्षनामेयुद्ध

तयेवार्धिरिवास्यवाल पितुरिति खरस्यरक्षोविशेषस्यतनयःपुत्रोराक्षसः मकराक्षोनामबला

नांपत्युःपितुःखरस्यनिपातादृधादनुवद्धवैरयेनरामेणसहेतिशेषःतथाशेषेणमृक्तेनक

रवयुगात्ययेकल्पांतेवार्धिःसमुद्रइवतत्सवाल पदे खरस्यतीव्रस्यपितुःक्षोणस्यनिपातादनु

बद्धवैरःबलानांपत्युःक्षोणस्यतनयःअथसमासारोषेणमृक्षितीमकरस्येवावासिणीयसमृद्धे

मकराक्षःशेषंतल्ये २२ अभीतिभाजाविहिताभियाशक्षेनतत्क्षणात्क्षोणिपतेर्वलौघः नाराय

णास्त्राभिहतोबभूवराहोरथःकायरवापचेष्टः अभीतीति तेनमकराक्षेणरक्षोविशेषेणक्षो

णीपतेः रामस्यबलौघःसैन्यसमवायःअभिहतःअपचेष्टोबभूवचेष्टारहितोजातइत्यर्थःकीद १३३

शेनश्रीभीतिभाजांनिर्भयेन किंभूतः विहितश्रियो वाञ्छास्कंदो यस्य स नारायणस्तेणाभिहितोनारायणः कंबो

पदेष्टोय थावभूवेति पते तेनानन्तस्याम्ना नारायणो देवतायस्येति एवंभूतेनानन्तेण क्षोणीपतेः युधिष्ठिर

स्यबलौघः क्षणाद्यपचेष्टोवभूवेति क्षोणेहेति अनन्तस्याम्ना समागतस्य नारायणस्य देहिमिम् २३ नकुलकेति

वाण रावायतनाङ्कवक्त्रिभिः क्षोणीपालबलांभोधिः क्षणात्क्षयमनीयतेत नकुलकेति क्षोणीपालो राजायु

धिष्ठिरो वा तस्य बलांभोधिः सैन्यसमूहः क्षणात्क्षयं विनाशमनीयत नीतः तेन मकराङ्केण अनन्तस्याम्ना

नकुलकायेनिरावाधसून्यावाणस्तपव यडवव वक्त्रयो वाडवानलास्तैः अन्यैरपि समुद्रो युगान्ते वडवा

नलैः क्षयं नीयते वाणवानरवक्त्रिभिरिति पाठे वानराणां वक्त्रिभिः दाहकै रित्यर्थः पक्षे नरस्य कृत

स्य दाहकैः कव्यादैः तेन मकराङ्केण नकुलकायेनिरावाधा वाणास्तान् वातिमाक्षतीति नकुलक निरा

वाधवाणवाः इति क्षोणीपालबलांभोधिविशेषणं २४ मकरायुधमहायोधासंभ्रान्तपवनात्मजा रामा

वरजवाचासापर्यवस्यापितायमः मकरेति सा वक्त्रः श्रीरामसेनायुधिष्ठिरसेना वा रामस्य अवरजः रा

मावरजः लक्ष्मणस्तस्य वाचा रामस्य बलभद्रस्य अवरजः श्रीकृष्णस्तस्य वा वाचा पर्यवस्यापिता संग्रा

मोद्यानावस्थिता कृतेत्यर्थः मकराण्यायुधानि येरेवंभूता महायोधा यायत्रसा भयास्यसंग्रामार्थं वास्तका

नीतिशेषः महायोधायास्य कार्यप्रश्लेषिकृतेभयाद्व्रस्तस्य कं मकरं मो न जहि सयार्थस्य कमिति नद्युति

रेकेणयोधेन संग्रामार्थमिति भावः संभ्रान्तः पवनात्मजो हनूमान् भीमसेनो वा यत्र श्रीकंठकेदम

/3A

रा॰ पां॰
टी॰
१२४
१२५

विरोदिवकालरुद्रः सर्वेषयोनिधिमिवौर्वस्तुनेः प्रकोपः श्रासादयमानवनन्तं पुरुषं पुराणेन तस्य प्रतापमहि
मा प्रशशाम सतीव्रः श्रीकेकेति तस्य मकरालस्या समास्यान्तोवालाविः एतावस्य महिमा प्रशशाम शोतो
बभूव किं कृत्वा मानवतनेम तुच्छ शरीरेण मनुष्यरूपिणा कृत्सेवामासाद्य शाप्य कालरुद्रइव यथा श्रीकं
ठके देशिवके देशाप्यप्रशशाम २५ प्रतापमार्गेनेयमिवाहमस्य रुद्धाजितारिं नरदेवस्तुतेनेवीरल
क्ष्मीर्जनेनेतेस्मनलोश्रृंगारलक्ष्मीरिवकामदेवं प्रतापेति तेनरदेवप्रेत्ये रामसेषु विष्टिं वा वीरलक्ष्मीः जय
लक्ष्मीर्जयघनेतेस्म श्रसेवत कीदृशे श्रसमकरालस्यश्रसमत्यान्तोवाप्रतापमार्गे यमसंत्नेन तन्मात्रिमेनदर्प
वारुद्धाजितारिः शत्रुर्येनतं यथानकं श्रृंगारलक्ष्मीः कामदेवेकंदर्पमिव एतत्काव्यकर्तारं राजानेकामदे
वेकेदर्पमिवएतत्काव्यकर्तारं राजानेकामदेवनामानेवाजनयत २९ इति श्रीदलचरणीप्रसूतकादेव
कुलतिलकचक्रवर्तिवीरश्रीकामदेवप्रोत्साहितकविराजपंडितविरचिते राघवपांडवीये महाकाव्ये
कामदेवांके एकादशः सर्गः ११ ॥ अथयोमागधसेनानां जिनसेनाजेतारमाहवे संभ्रम्य योजयामास सद
शास्योजनेश्वरः ॥ अथानंतरे समदशास्योमाधवः जिनसेविं असजेतारं मिहजितं मेदनादं नामानं पुत्रं
श्राहवे समरे योजयामास नियुक्तवान् किं कृत्वा श्रेयानां सेनां मागानां हस्त्यश्वरथपादातीनां गोमारं
संभ्राम्य जनानां जनानामीश्वरः पक्षे जने श्वरो दुर्योधनः सदशपाः सतामजनेनयशामपः श्रशासनीयः
अत्रपदेमागधस्यार्थः श्रेणानां देशविशेषाणां गोमारं मेगरागेकर्णे योजयामास जिनसेनं जेनसजेतारं १२४

सेभाव्यथोन्नयामासेत्यर्थः जिह्मः स्याद्दासवेर्ज्ञेनेश्नतिविद्धः सशक्रचापक्षविमेघनादोधुन्वंधनुस्त्याशारसे 131
विकर्णैः रणायभर्तुर्जयकारणायजवेनजैत्ररथमारुरोह सजैत्रमेघनादरंरजित वेगेनजैत्रंजयवशी
लेरथमारुरोह धनुर्धुन्वन् चालयन् शक्रचापस्येववक्षविपर्यस्तनत् सकिंभूतः त्याशारयोः धनुर्गुणवा
णयोः संगीकर्णैयस्यआकर्णाकृष्टस्याकइत्यर्थः रणायसंग्रामायभर्तुःरावणस्यजयार्थमिति पदे स
वर्णैराधेयः मेघस्येवनादोयस्यसतथाज्याशासेविधत्तविधुन्वन्भर्तुर्युधोयनस्यजयार्थं २ उत्सर्पन्
कलकलघोषभीषणाभिर्लोलोलध्वजपटलीछदिक्कटीभिः संग्रामप्रमदभरादसंभ्रमाभिर्वीराणां
मध्यसमनाहिवाहिनीभिः ॥ उत्सर्पदितिश्रयानंतरं उभयवीराणांयोधानांवाहिनीभिःसमनाहि
सन्नद्धम् संरब्धं नद्धं वेधरस्यतोयातेभावेल्वट् उत्सर्पंताउद्गच्छंताकलकलघोषेणवीरध्वनिनाभी
षणाभिरितिवाहिनीविशेषणं विशेषेणलोलैश्चंचलैर्ध्वजपटैलीछासङ्घादिक्कटीयाभिस्ताःसं
ग्रामेश्रमदस्यहर्षस्यभरादतिशयादसंभ्रमानिर्भयस्तृत्याभिः ३ समिद्धराधेयभुजप्रतापेद्विषद्बले
हविषयेश्रयने चमूभृतावक्षिभवेनगृह्मानरेंद्रसेनाव्रतेस्मयोद्धुं ॥ समिद्धेतिनरेंद्रस्यश्रीरामस्य
सेनायोद्धुंव्रतेस्मव्रतोवकार अभिषतोषा चूर्णोबलेहविषयेश्रपत्रेसतिहृष्टेसतीतिकीदृशेसमिद्धरा
धेसंग्रामभूमावाधेयआरोपणीयोभुजप्रतापोयस्यसाकिंभूतावक्षिभवेननीलीनचमूभृतासेनाप
तिनायुगमारक्षिताः पदे नरेंद्रसेनायुधिष्ठिरसेनासमिद्धउपचितोराधेयस्यकर्णस्यभुजप्रतापोयस्य

रा॰च॰
पो॰टी॰
१२५
125

तारेषीहिषहलेवक्त्रिमवेनप्रहृष्टग्रन्थेनशोषंतलं ५ रभसवलितनानारेतिवालप्रवालेशतिग्रन्थपत्नी:
तेमत्स्यनामस्यनाच स्तुतमिवपवनराजीनिर्यतेनिम्नगाभ्योरणभुविजचटातेतेनतभेराजसेने रभसेति ते
नभेराजसेनरामरावणसैन्येऊरुणोरुवशोन्येवासंग्रामभूमौजघटातेसेसक्तेबभूवतः स्तुतेशीघ्रेनिर्गते
निम्नेतेनिम्नगाभ्योनदीभ्योललितेवनराजीश्वपरंपरेजघटातेरभसेनवलितानानाहेतयोनानार्स्त्र
णितपववालप्रवालानवकिसलयायैस्तेनयाम्नस्तनायमेनसमस्तनारोषेणप्रतिस्रावेसंमन्त्रप्रपनी
ते ५ आहूतामरलोकवारवनितेदिग्व्यापिभेरीरवैर्हृष्टाकृष्टकवंधदृष्टेदमविघात्मोर्ध्वरसक्तिस्तुभिः
सेवाधीकृतनाकनायकपरंसंग्रामकक्षोणिभिर्ईतादेतिकचाकविद्रुतमभूयुद्धंतलातलयपि आ
हूतेति तयोउभयोः सेनयोः युद्धमभूत आहूताआकारितायमरलोकस्यवारवनितातवशीप्रसून
योयत्र दिक्षां विचरणशीलैः भेरीरवैः शब्दैः तथा प्रसक्तिसुभिः रुधिरनदीभिरचिराकृष्टाहृतादे
वध्याकर्षितेकबंधानांर्हष्टेदेयत्र दैतैः दैतैः प्रहृतस्ययद्भवतितदैतादैति युद्धेष्टन्नेतेनेदमितिसमास
इवप्रतिहारेरतिचसमासोतः अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः घसेतिचेतीकारलोपः निष्ठेनप्रस
तीतिचेत्यव्ययीभावसंज्ञायामव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वं प्रमयादाश्रयइतिसंज्ञक एवंकचैः कचैः प्र
हृत्ययुद्धंदृष्टंकचाकचि तलैः तलैः प्रहृत्ययुद्धं तलातलि तलस्तपेटः संग्रामकानांयुद्धादनिवर्ति
नांश्रेणिभिः सेवाधीकृतेसंकीर्णीकृतेनाकनायकपुरंमिंद्रपुरंयत्र तेषांस्वर्गातिथीभूतत्वात् ६ १२५

विषादयन्निःस्वं देशमिवारिहृद्दं स्वनीलधामप्रभवैः स्वतापैः विवेशवीरस्स निवेशभूमिं द्वीपान्तरं सूर्य इवोपसं
ध्यि ॥ विषादयेति सवीरो मेघनादः निवेशभूमिं शिबिरं विवेश तत्र संध्यासमीपे द्वीपान्तरं सूर्य इव।
किं कृत्वा अरिहृद्दं देनिःसंदेनि स्वलेविषादयकैः स्वतापैः कथंभूतैः स्वेगात् नीलं धाम ततः प्रभवा येषां ता
हशैः पक्षे स कर्णो वीरः निवेशभूमिं शिबिरं विवेशाधेशोनल्पे निवेशः शिबिरन्यासे शिबिरोद्वाहयो
रपीति विश्वः ७ प्रयोमहस्तां अरिबोज्वलप्रभः सवेगासन्नीकृतभीमकान्तकः रथेन भूयः समराय
निर्ययौ विपक्षवीक्षाकातराशल्यसारथिः प्रयोमहस्तेति सहंहजितः प्रभोप्रातः समराय निर्जगाम सूर्य इव।
तज्ज्वलाप्रभातेजो यस्य स तथा समाने से वो भयत्र स किंभूतः वेगेन त्वरया सन्नीभगुणीकृतभीमभयान
के कान्तकेयत्रः येन केन रथेन भूयः पुनरपि विपक्षे वीक्षया अनुपासीशल्यः स्वविशेषाय स्यापवे
भूतस्सारथिर्यस्य स तथा पक्षे स कर्णः निर्ययौ विपक्षवीक्षाकातरात्ः शल्यो मद्राधिपः सारथिर्यस्य क
र्णस्य रथे पस्याः शल्यः सारथिः कृतः ८ निर्यतीष्वपरितापवर्धिनीष्वाहृवाय परिपाककदारुणः श्रूय
ते स्म वकितैस्स्ममुत्सवैः कर्णशल्यपुरुषोक्तिविस्तरः ॥ निर्यतीष्विति वकितैस्स्म यथेस्म मतवैः सैनि
कैः कर्णशल्यपुरुषोक्तिविस्तरः कर्णयोः शल्योस्त्वविशेषवरुक्तिविस्तरः प्रपंचः श्रूयते स्म किंभूतः
परिपाके परिणामे दारुणः परितः सर्वतः परवर्धिनीष्वेसेना स्वास्वाहृवाय निर्गच्छन्तीषु पक्षे कर्णश
ल्ययोः राधेयमद्राधिपयोः पुरुषवचनविस्तरः परिपाकदारुणइति कर्णविनाशहेतुः शेषं तल्ले ९

रा॰ यो॰
टी॰
१२५
126

अन्त्रकूलंकषामोघवीरः सारथिनायुतः । ग्रंथमानकर्णेनैव नीयमानरथो बभौ । अन्त्रकूलेति सवीरः इंद्र-
जित् बभौ शुशुभे अन्त्रकूलकारिणा सारथिना नीयमानरथः समरभूमाविति शेषः अथ प्रातःकालानं-
तरं ग्रंथनिवस्तर्ययेव ग्रहणेनैव निग्रहकरणेनैव स्पर्धः पदे अनेनतरं कालानंतरमन्त्रकूलंकषासारथि
नाथालेन नीयमानरथः सवीरः कर्णः शोभितः ले १ छिन्नभिन्नप्रतिचंदनोङ्क्षवमहाघोषैर्नगाड्डीश्च
नाणासारसृजा यत्र जलसुवानवस्त्रस्रष्टि॰स्वगाः नानावीरविमर्दवर्तिनभुजाकेयूरविनोदः तूणा
तूर्णं प्रलयार्णवप्रतिनिधिः सुग्रीवपतेः प्राप सः ॥ छिन्नेति सदंइन्द्रजित् सुग्रीवपतेः श्रीरामस्याभ्यर्णं
समीपं प्राप किंभूतः प्रलयार्णवप्रतिनिधिः प्रलयाकालीनसमुद्रसदृशः सोपि प्रयाते सुग्रीवस्य
समीपं प्राप्नोति नानावीराणां विमर्दवर्तिनो भुजयोः केयूराः विनोदः प्रपतयनेयेन सततयादिशाभि
न्नयपववदिविभिन्नयः नासाप्रतिचंदनेन सचंदनेन नतद्भवायशोभिवंभूतैः महाघोषैः महारवैः जगत्
त्सवंसंसारं भीषयन् बाणानामासारं बाणाएवासारा इतिवा तान् सृजतीति बाणासारसृक् ता
दृशेन यत्र जलसुवामेव्रसदृशेन यत्रवाप्रस्रष्टिस्वगाः रुधिरनदीस्तन्वन् विस्तारयन् प्रतेसकः
र्णः सुग्रीवपते सुधियिषिवस्सतणाद्विरान् शेषंसमाने ११ कर्णेनाबाणवर्षैर्विधतिदिविषदोसेरथे
ध्वोतरायंहुंकारैः कर्षयेते बहुलमदनदीनिर्गमे दिग्गजानां सद्यः प्रस्पर्धिवर्गैरपिगुणविशेषः
स्तूयमानप्रकर्षौ प्राप्नुयोतां प्रवीरौ सभटजनहृष्टां लसभूतावुभौ तौ ॥ कर्णेनाविर्धितावुभौ प्रा १२५

वीरोल्लसणेंद्रजितो कर्णार्जुनौ वा प्राग्युध्येतां प्रकर्षेण युद्धमकुर्वेतां कीदृशौ सभदजनदृशां वीरस्त्वल्लक्षो
लसभूतौ दृश्येषौ कदाचित् शिलावशात् कदाचित् खरदृष्टौ कथंभूतौ द्विविधदोदेवनेश्वो विरयन्निगता
नैसेरयाचायः स्वेच्छागमनस्यांतराये विघ्ने कर्णेणासायकदृष्टिभिर्बाणवर्षैर्वितर्घः द्विराजानौ कर्के
रैर्वहलमदनस्यानिर्गमेव हिर्गमनेकर्षयंतौ सघस्तकाले प्रत्यर्थिवरैरपिशास्त्रसमूहैरपि गुणवि
वर्धाः गुणपराधीनैः स्तूयमानः प्रकर्षयुद्धैकोयमयोर्मेलो १२ सवाक्कर्लैरावृहितमर्मच्छानेश्वकारपी
डांमहतीमहीपतेः त्रणेनसीतात्तपणव्यलीकात्कर्षीवलस्येवमहानवग्रहः सश्रुतिरिंद्रजितमही
पतेः श्रीरामस्यमहतींपीडांचकार कृतवान् कीदृशः वाचः शरारवः वाक्करः तैरावृहितंमर्मच्छेदनं
यत्र कृतरत्याह त्रणेनेति सीतायामैथिल्याः त्रणेनयत्तपणंमारणंतदेवव्यलीकमप्रियंतस्मादि
ति सकिलसमित्रोमायामयीं सीतांनिर्माय केशाग्धृत्वाआकाशेरसमक्षेहतवानित्रिणे स
हानवग्रहइरवयथामहानवग्रहोवृष्टिप्रतिबंधः कृषीवलस्यकृषिकस्यपीडांकरोतिश्चवग्रहोवृष्टि
प्रतिबंधइतिनिपातितः पदे सकर्णोमहीपतेः युधिष्ठिरस्यपीडांचकार श्रवग्रहइरवकार्षकस्य
वहेतः सीतात्तपणव्यलीकादिति सीतायाहलपद्धतेर्यत्तपणंक्षीणत्वंशुष्कत्वमितियावत् तद्य
लीकात् अप्रियत्वादिति १३ नैर्हंण्यात्तमथशाश्वोः नरदेवमुपस्थितः त्वद्भिरावफल्गुणोयायभ्रातृ
विततस्यविक्रियां नैर्हृण्यादितिभ्रातालक्ष्मणः नरदेवंसमुपस्थितः प्राप्तः किंभूतःशत्रोरिंद्रजितःनै

रा॰यो॰ टी॰ १२२

र्येणाक्लिष्टकर्मणैवेन समग्रधैर्येण सहितेन तच्छिरा इन्द्रजितो वा एणा भ्राता रामस्थिरस्य विक्रियां किं करमाप किं
भूतस्यापि च फल्गुनोपि घर्जस्यापि पक्षे भ्राता फल्गुणः अर्जुनोपि तच्छिरा कर्णे वा बाचिनस्य विक्रियां वि
कारमापन्नवदेव युधिष्ठिरमुपगतः शत्रोः नेर्ह्येणाक्लिष्टकर्मणन वान्तमश्वमिव फल्गुन्यां नक्षत्रे जातः फ॰
ल्गुनः १४ कृतानुशापयोरंतः प्रतियोगिविभीषणः अपनिन्ये तयोः कृष्णः कार्यज्ञो मन्युमूर्छितेन कृतेति
विभीषणेन एवं भ्राता तयो रामलक्ष्मणयोरंतःस्थितेन मन्युमूर्छितेन रोषहृद्दिंअपनिन्ये नीतवान् किंभूतं प्रतियोगि
कर्तृमप्रतिर्वेधि कीदृशयोः कृतानुशापयोः कृतरोषयोः स कीदृशः कार्यज्ञः कार्यवेत्ता कृष्णः श्यामलः पक्षे
तयोः युधिष्ठिरार्जुनयोः अंतरभ्यंतरे रोषमूर्छितेन कृष्णो वासुदेवः अपनिन्ये किंभूतः प्रतियोगिनां शत्रूणां
विभीषणो भयानकः रोषापनयनेनैवाग्रे कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति कार्यज्ञ इति १५ धृतप्रमादेन ततोन्व
येण वधाय शत्रोः प्रहितः कनीयं बलेन सार्थं हृहताबलिष्ठो रोद्धुं द्विषामुपयममुपयतोभूत् धृतेति ततस्त
दनंतरं कनीयान् भ्राता लक्ष्मणः शत्रोरिंद्रजितो वधाय न्वयेण श्रीरामेण कृतप्रसादेन प्रयत्नेन हृहताब
लेन सार्थं प्रहितः स द्विषां शत्रूणां तपमंयुद्धायोधां रोद्धुमुपयतो भूत् हृतः बलवान्बलिष्ठः निर्जंभिलायोहवं
नेकर्वन् समरसमैन्ये तलक्ष्मणेनेंद्रजिद्धृत इति न्वयेण राज्ञा युधिष्ठिरेण कणीयान्भ्राता अर्जुनः शत्रोः कर्णस्य
द्विषां शत्रूणां कर्णादीनां अग्रमं रोद्धुमुपयतो भूत् १६ अर्तलबलहृन्मकल्पितस्यंदनश्रीदवदहन इवासौ
वैरिकक्षं विगाह्य प्रतिहृतनृपसेनारेवराजुर्णमेनं प्रसभमकृतबाहो विक्रमाणां निकर्षं अर्तलेति असौ १२०

लक्ष्मणः यत्र मिहन्ति तेन प्रसभं समस्त्यर्थं बाह्वोर्विक्रमाणां निकर्षकषणं सकृत्तत्कृतवान् कीदृशः अतुलबलो यो
हनूमान् तस्मिन् कल्पिता संयमनश्रीः शमनलक्ष्मीः येन स तथा हनूमत्सहमानः कृतः इत्यर्थः वैरी शत्रुः कस्य
मिव वैतिक संविग्राह अव गाहयिता रुवत्हनतः वरुवा विनिविव प्रजिघ्नतो निराकृतो लृषाइंद्रो यथा एवं
भूतायाः सेनाया आरुढेवरस्य प्रथंवस्या चूर्णं चूर्णं तेयस्य स तथा एते अतसावर्जनः एतेकर्णभुजयोः विक्रमा
णां निकर्षकषणं याषाणं पट्टं अकृत अतुलबलेन हनूमता कल्पिता संयदन श्रीः यशोभाय स्य हनूमद
धिष्ठानेन समग्निनरथको निर्जितन इत्यर्थः कपिकेतनवान् प्रतिनो विनाशितो वृषसेन स्य कर्णपुत्रस्य
इंद्रवाहुचूर्णो यस्य ७ अत्रांतरे पार्श्वि समुद्भयदहन् विभीषणः संयति भीमसेनः उग्रासने वैरिबले प्रम
थ्य बलेन बाह्वोर्यमसाम्यकार अत्रेति अत्रांतरे विभीषणो रावणभ्राता बाह्वो बलेन प्रमथ्य वैरिबले शत्रु
सैन्ये यमसाधम स्य प्रदेयं चकार यमस्याय मस्यायत्ने कृतवानित्यर्थः सात्त्वदेयइति सा तिः अत्रेषु लक्ष्
णस्य पार्श्वि यश्चात्मनैव दहत् संयति संग्रामे भीमा सेना यस्य स तथा कीदृशो नत उग्रासने उद्भाशासने
आसनाय स्य तत् एते अत्रांतरे भीमसेनः वृकोदरः उग्रासने दुर्योधनानुजे यमसाम्यकारेति शुश्रूषय अर्ज
नस्य पार्श्वि दहन् विभीषणो भयंकरः वैरिबले शत्रुसैन्ये प्रमथ्य इति ८ अथानिरुक्तकलरणा निरोहंधे
स्य कृष्णा भीषणबाहुदंडे तथानमालोकारणे चरंते स्मातात्कृतांतमनुते स्म लोकः अथानीति लोको
जनस्ते विभीषणे सातात्कृतान्तेयम मेव मनुते स्म ज्ञातवानित्यर्थः तथा तेन प्रकारेण रणे समरे चरंतम

वलोकाद्दृष्ट्वा किंविशिष्टं भ्रामयन्तीया गदा तया भीषणो बाहुदंडो यस्य तथा अरातीनां रक्तस्रवणेन रक्तस्रव
णेन प्रतिरोहसमर्थं भयंकरं पदे लोकस्तं भीमसेनात्क्रान्तं तं मन्यतेस्म प्रत्यक्षतयमं जानातिस्म कथंभूतं
अरातेः दुश्शासनस्य यदसृक्क्षरणं रक्तस्रवणं रक्तपानेन जातं तेनातिरौद्रं शेषं समाने २५ तद्वै भीषणमा
लोक्य रणकर्म महाजनः राजयारोपरोधस्य ईलमासममस्त तद्वै भीषणमिति महाजनः राजयारोप
रोधस्य फलं प्राप्तमसमन्यत समन्यतेस्म राज्ञो रामस्य दाराः सीता तस्याः तपरोधस्य हरणफलमित्यर्थः तत्
रणकर्म वै भीषणं विभीषणमेव पिश्रालोक्य पदे राज्ञो युधिष्ठिरस्य दाराः द्रौपदी तस्यास्तपरोधस्य केशा
बराकर्षणस्य फलमेतदिति वै पादपूरणे तद्भीषणं भयंकरमालोक्येति २६ तदा सौमित्रिणा बाणैर्जि
त्वना संमुखीकृतः प्रेतानामीश्वरः त्वभ्यन्तो घननादो रुषं ददौ तदेति मेघस्येव नादो यस्य स मेघनादः इं
द्रजित् रुषं रोषं ददौ ध्वनवान् सकीदृशः सौमित्रिणा लक्ष्मणेन जित्वना जयनशीलेन बाणैः संमुखी
कृतः संमुखत्वं नीतः प्रेतानां हृतस्य सर्वस्य पादानानामीश्वरः त्वभ्यन् सोमं राक्षन् पदे तदा तस्मिन्
काले अश्वत्थामा प्रेतानामीश्वरो राजा कर्णो रुषं ददौ त्वभ्यन् संत्वभिंतं जित्वना अर्जुनेन मित्रिणा मित्रेषु
क्षेत बाणैः संमुखीकृतः रणाय इत्यर्थः मेघस्येव नादो यस्येति २७ बलभारनिरन्तराथ विदीर्भाराभेनिर्वि
वरं च दिक्षु लोकैः रजसापिहितं तदं तरालेन विभागो निरणीयत त्रिलोकाः बलेति त्रिलोकाः लोक
त्रयस्य विभागो विभजनं पृथक्करणेन निरणीयत न निरणीयत न निर्णीयतेस्म तदेव विवृणोति १२८

पवित्री पृथिवी सैन्यसम्मर्द्देन निरंतरा यस्य वनाशं शून्यावासमित्यर्थः गगनमपि दिव्यलोकैः देवैः दर्शनार्थ
मागतैः निर्विवरं छिद्रशून्यं निरवकाशं नदं तत्तरं यावापृथिव्योरंतरालेमयथेरजसा सम्पूरितेन नरेणनापि
हितमाच्छादितं २१ प्रथममनन्तभिस्तौ जघ्नतः सिंहनादैः परमपि च महोल्काजेपदसैः कटाक्षैः प्रथ
ववचनवाणैर्मर्मभेदप्रवीणैस्तदनुदलितकायैः सायकानां निकायैः प्रथमेति प्रथमनस्तौ लक्ष्मणैः
द्रजितौ अर्जुनराघवयोर्वा अनंतभिर्दृप्तैः सिंहनादैः परं शत्रुं जघ्नतः महोद्धितैः निघ्नतः अपि वानंतरम
होल्कानां तेपवत्येरणवत् उक्तैः कर्तिनैः कटाक्षैर्जघ्नतः प्रथवा नंतरं मर्मभेदप्रवीणैः समर्थैर्वचनवा
णैः जघ्नतः तदनुप्रमाद्दलितकायैर्विदारितशरीरैः सायकानां निकायैः समूहैर्जघ्नतः २२ नभश्चरैर्मा
र्गणपातभीतैरभ्यर्णमुत्सृज्य विलोकयद्भिः सविस्मयैर्व्याहृतसाधुवादं तयोः समानं समरे बभूव सवि
स्मयं यथा स्यात् नभश्चरैर्गगनचारिभिः व्याहृतः साधुवादो यत्र तादृशं मार्गणपतनाद्बाणपतनाद्भृत
एवाभ्यर्णं समीपमुत्सृज्य त्यक्त्वा विलोकयद्भिरिति २३ निर्भिन्नराथावरगर्भनिर्यत्कीलालकल्याहित
भूमिरूपाः द्वंद्वं वनेतो विशिखास्तदीया दिशां शिरो भेदमिव व्यतन्वन् निर्भिन्नेति तदीया लक्ष्मणेंद्रजि
तोरर्जुनराघवयोर्वा संबंधिनो विशिखा बाणाः दिशां शिरो भेदमिव व्यतन्वन् अकुर्वन् किं भूता
निःशेषेण भिन्नानां विदारितानां धराधराणां मेघानां गर्भान्निर्यांति बहिर्भवंति यानि कीलालानि जलं
नि तेषां कल्याभिः कृत्रिमनदीभिः कल्पिताः सिक्ता भूमिभागा यैस्तैः द्वंद्वं वनेतो गच्छन्तः २४ दृष्टानेकयुग्मा

रा.पां.
टी.
२२५
129

णवीरसमरश्रीभिः समं विचचैरावणस्तनितनादेन तेन मुनिना निर्णीयमानोन्तरे भेरीध्वानभवद्भयाश्रितम
हादिक्कुंजरदिक्कुंजरं युद्धं वर्धितपक्षपातमुभयोः प्रेक्षन्त देवासुराः ॥ इहेति देवाश्चासुराश्चेति तयोर्लक्ष
णेंद्रजितोः कर्णार्जुनयोर्वा युद्धं प्रेक्षन्त पश्यन्ति स्म विचचैरावणस्तनितयथास्यात् इष्टानामनेकानां प्राणा
नां रक्षणे वीराणां समरश्रीभिः संग्रामलक्ष्मीभिः समं सह नारदेन मुनिना निर्णीयमानान्तरं निश्चीयमा
नान्तरं यस्मिन्तथा भेरीणां ध्मानेन रथांकारेण भवद्भयेन नाश्रितं महादिक्कुंजरं येस्तादृशा दिक्कुंजराय
त्र २५ विरचितमविरणा हि क्रूरबाणप्रयोक्ता सह ववहरि शक्तिभ्याहतारातिवांछः रणभुवि दर्पस्तु मौ
लिरत्नापहारं भुजग इव न सेहे स्तोकमप्यास्य भोगं विरचितेति दर्पस्तुः लक्ष्मणः स्तोकमपि स्वल्पम
पि भोगं न सेहे नासोढ रणभुवि समरभूमौ भुजग इव सर्प इव यथा सर्पो मौलिरत्नस्य शिरोमणेरपहारं न स
हते हि यादृशः अविणा इंद्रजिता कृते किंभूतेन क्रूरबाणप्रयोक्ता प्रयोजकेन सह हवराणामनुयायि
नो हरीणां वानराणां शक्तिभिः पराक्रमैः व्याहता प्रराति: वांछा जयकांक्षा येन सः एतेन दर्पस्तु अर्जुनेनः ।
स्तोकमपि मौलिरत्नापहारं किरीटापनयनं न सोढे ग्राम्यग्रीवे भंगो यस्मात् अविणा कर्णेन विरचितं की
दृशेन प्रहरि वक्रो बाणः शरस्तस्य प्रयोक्ता प्रयोजकेन कर्णेन किल स्तीय तूणस्थितो विजयनामा ।
बाणार्जुनवधाय दिव्यम् इति २६ ग्राम्यरोधवशवर्तिनाम्यनाज्यातिनादकृततीव्रभर्मनाः प्रत्यातिवि
शिखाः प्रेतेनिरेकर्णार्जुनं रलविगेहनोक्तदाः अथ नालक्षणेन ग्राम्यग्रीवेरोधवशवर्तिनाकष्टेन प्रम १२५

गतिश्च गाते रश्मिस्तु त्वतोलक्षीकृत्य विशिखा वाणाः प्रेतेनिरे विस्तारिताः दिशाः इत्यर्थः अभिप्रतिश्चारादा
भिमुख्ये इत्यव्ययीभावः कीदृशाः ज्यानिनादेन धनुर्गुणशब्देन टंकारेण कृतातीव्ररभसेनायर्थ्यणाये
ते कर्णयोः कुंडलविशेषं दत्तेनोत्कदातीसर्गाइति पदे अर्जुनार्जुनेनेन कर्णस्य राधेयस्य कुंडलयोः विशेषं दत्तेनोत्क
टभक्तीसर्गाः तत्सममत्यत २७ ग्रस्तचक्रस्य धरयान्निषण्णस्यंदनापदः रणकर्ममहत्कृशोत्रासोऽधनरदेव
नः ॥ नरदेवजो लक्ष्मणः शत्रोर्विद्विजितो रणकर्ममहत् नसोऽधनमर्षितवत् किंभूतस्य ग्रस्तचक्रस्य
ग्रस्तमैत्स्यस्य धरया भूम्या निषण्णासंदनस्य गमनस्यापद्विषयस्य तस्येति पदे नरदेवार्जुनः शत्रोः कर्ण
स्य धरयापृथिव्या ग्रस्तचक्रस्य ग्रस्तरथचक्रस्यातस्य धरयैवनिषण्णास्यंदनस्यापदस्य २८ ततः प्रतीतो
जगतींद्रसूनुः समाप्तिमिच्छन्समरार्णवस्य संधायसंधां सफलीकरिष्यन्कर्णान्तसंज्ञेशरस्तत्ससर्ज ॥
ततइतिजगतींद्रस्य दृष्टीशास्य दशरथस्यसूनुः लक्ष्मणः शरमुत्ससर्जत्यक्तवान् कर्णान्तेकर्णपर्यंते
सज्जः कर्णान्तसज्जः तं संधायसंधानं कृत्वा धनुषीति शेषः संधां प्रतिज्ञां सफलीकर्तुमिच्छन् ततोनंत
रं प्रतीतः समरार्णवस्य संग्रामसमुद्रस्य समाप्तिमिच्छन् सन्नद्धे संस्कृते सज्ज इति प्रकाशः पदे जगति
प्रतीतः इंद्रसूनुअर्जुनः कर्णस्य राधेयस्यांतो विनाशः तदर्थं सज्जं संधायेति तत्समत्यत अंतःस्वरूपेण
नाशेनास्त्रीशेषंतिकेविधेति मेदिनीकरः पृथाज्येष्ठसुतेकर्णः स्ववर्णालोकृतावपि २९ नयदंजलि
केनासौनानाविक्रमशोभितः विद्धिं विविशिखेनत्वलिस्मयंकस्यनाकरोत् ॥ नयदितित्रिसौलक्ष्मण

रा॰ टी॰
१३८
130

कस्य विस्मयं नाकरोत् अर्पितमर्वस्य विहर्षं शत्रुं विशिखेन नन्नं निवारयन् नयतेनांजलिकेन बाणेन नाना विक्रमेण शोभितः कीर्तियुक्तः परेषां सावर्तनः शोभं समाने ३॰ त्रिप्रहिमकृत्कादिभुजगाभीमभालपु रस्ताद्यस्तापोरं विशिखवशिखयासाकमेवाविकेंठे तूर्णं तेन प्रसभमिषुणा भूषयामास भूमिं जिष्णुः ईश्वरुमशानकैर्मतकाद्भुकामेव सजितः जयनशीलोलक्ष्मणोर्जितो विवातिने षुणा बाणेन भूमिं भूषयामास अलेकरोतिस्म हेतुः शत्रोर्गलं च शनकैः स्वैर्मतोऽकारो येन तत्तथा प्रसभमत्यर्थं कीदृशो त्रिशीर्षं त्रिमाभ्रुकुटिरिव भुजगस्तेन भीमो भयंकरो भालो ललाटं यस्य पुरस्तात्सुमतोऽत्यस्तापोरेन स्तनेन शोभते विशिखविशिखयासाकं तूर्णं तेनिश्चितमविकेठे शत्रुकंठे त्यस्तनेन शोभतस्मिन्नर्थः तूर्णमिति पाठान्तरं तत्र तेन विशिखेन लूनं छिन्नं देहस्य गलं भूमिं च भूषयामासेति ३॰ ग्रीवा भर्तुः शिरश्छिन्नमिति राज्ञः वादिनी अपलायत संग्रामात्मा परेषां पताकिनी श्रुत्वेति परेषां शत्रूणां पताकिनी सेना सेयाः मात्यपलायत परो शत्रुस्त्री जाता ग्रीवानां सेनोयानां भर्तुः इन्द्रजितः ग्रीवा राजस्य वा शिरश्छिन्नमिति गा हृदभाषिणी शोकेन भयेन राज्ञहृदयं यथा स्यात् एवं भाषणशीलेति ३॰ समं सहद्भिर्जयिने समेतः स भूपतिं शात्रवमभ्यनंदत् तपेंद्रमग्रेण तेमहेंद्रः परेव वैरोचनिमंगादहृष्टः समकमिति स भूपतिः रामो युधिष्ठिरो वा भ्रातरं लक्ष्मणमर्जुनं वा समेकत्यमभ्यनंदत् कीदृशः सहृद्भिर्मित्रैः विभीषणादिभिः श्रीकृष्णादिभिर्वा सह समेतमागतेवा महेन्द्र इव यथा पुरा पूर्वं महेन्द्रः शक्रः वैरोचनः बलिदानवस्य १३८

भेनेनहृष्टः हर्षयुक्तः तेयैरिंद्रविक्रमप्रेषणेन समभिनंदितवानिति ३३ चमूपतिर्मारुतिरश्विनंदनौ गदाधर
पुरःसरजनेश्वरस्तथा पुरःस्फुरत्कीर्तिधनंजयं प्रभो त्वमद्य राजेन समं प्रतस्थुषः चमूपतिरित्येते सर्वे त
त्वामेव प्रतस्थुः किंभूतं प्रभोः रामस्य पुरोऽग्रे स्फुरंती निःकीर्तिरेव धनं यस्य तं तथा धनंजयं जययुक्तं केनस
त्याह चमूपतिः सेनापतिः नीलः मारुतिः हनूमान् अश्विनीकुमारपुत्रौ वानरविशेषौ मैंदद्विविदौ ग
दाधरः गदायुधः पुरःसरजनेश्वरः राक्षसपतिः विभीषणः अद्य राजेन समं जांबवता सुग्रीवेण वा सह प
हे प्रभोः युधिष्ठिरस्याग्रे तं धनंजयमर्जुनं प्रतस्थुः त्वमेवं तिस्र कथं स्फुरत्कीर्ति स्फुरंती कीर्तिर्यस्य त
त केनसहेत्याह चमूपतिः पांडवसेनापतिः धृष्टद्युम्नः मारुतिः भीमः अश्विनंदनौ नकुलसहदेवौ पु
एणापविशेषा ये जनाः तेषामीश्वरः श्रीकृष्णः कथंभूतो गदाधरः गदेनाम भ्राताग्रे यस्य कनिष्ठो यस्य तं
कीदृशो अद्य राजेन चंद्रसमसात्वत्वं अद्य यः पर्वतभेदस्य अलूकेशेण केशवमान् कृतभेदस्य लिंगे स्यात्वद
द्वेषं तं पुंसकं मिति मेदिनीकरः ३४ रणाभिभूमिः कटकद्वये सा शोकप्रहर्षाव भजत्समाने निवेशयो
र्विजितकैरवाणां निद्राप्रबोधौ युगपन्निशेव रणेति सारणस्याभिभूमिः यथा काष्ठा कटकद्वये राम
१३१ रावणयोः दुर्योधनयुधिष्ठिरयोर्वा शोकप्रहर्षं मनोसमानं तत्पकालम भजत् निषेवे यथा रात्रि पुंग
पंकेकदा वा विजातानां पद्मानां कैरवाणां च निवेशयोः ३५ नराहवेतीव्रकरस्य हनोजं चरेस्मो निधाने
निशास्य अशेषवराजावरुधार्तराष्ट्रः स्वशर्मयस्यानुभवत्फलानि ३६ तदेतितस्त्रातसिम्का लेराजारा

रा॰ पां॰ टी॰ १३१ 131 रणः शुशोच यथा शुचनतीव्रकरस्य उग्रदंष्ट्रस्य सूनोः मेघनादस्य निधनं मरणं निशम्य केभ्यः न केभ्यो राक्ष
सेभ्यो राजा कीदृशः बन्धुयात्रार्त्तिपीडितेराष्ट्रं येन सः एवं च सङ्ग्रेयस्यापि फलान्यनुभवन्तीति यद्वा राजा
यातेराष्ट्रा दुर्योधनः शुशोच तीव्रकरस्य हर्योस्य सूनोः कर्णस्य निधनं मरणं न केभ्यो रात्रौ चरेभ्यः प्राणि
थिभ्यः विशम्य शेषं तत्त्वं ३८ स्वामिना दशमुखेन नोदिता दिङ्मुखानि रजसा निरुन्धती प्रययाविति वि
चचाल वाहिनी वारणाद्यपरशाल्यनायका स्वामिनेति वाहिनी रावण वाहिनी प्रययाति शत्रुसंमुखं
विचचाल कीदृशी स्वामिना दशमुखेन रावणेन नोदिता प्रेरिता रजसा दिङ्मुखानि रुन्धती आच्छादयन्
ती वारणाद्यानरविशेषा वानराः अपरेषां शाल्यप्रमुखाः प्रतिद्वन्द्विकारिकेत्यर्थः यद्वा दुर्योधनवाहिनी प्रययाव
ति विचचाल कथंभूता स्वामिना दुर्योधनेन मुखेन सम्मुखेन प्रेरिता तथा दशादिङ्मुखानि रुन्धती वार
णान् हस्तिनः हस्तिनमारुह्य इत्यर्थः अपरः शाल्यो महाधिपो नायकः सेनापतिः यस्याः सा ३९ ततः
श्रितबृहद्गुणाश्च सम्भृताशिरप्रभावा नरनाथसैनिकाः समभ्ययन्नितरेतरानि संकुले निशांधकारे यु
मणेर्विशेषणं ततः अनन्तरं नरनाथसैनिकाः रामसैनिकाः युधिष्ठिरसैनिका वा अनुरागानि संकुले शत्रु
सम्मुखे तेन समभ्ययुः आगच्छन्ति स्म कीदृशाः च सम्भृतानानीलेन धृष्टद्युम्नेन वा श्रितबृहद्गुणाः श्रित
मूहः सम्मूहलन्न एवं यथेति द्युमणेः सूर्यस्यापावः किरणा निशांधकारमिव नाशयन्तीत्यर्थः ४०
द्वक्षविरलधूलिध्वान्तरुद्धाम्बरान्ते विचदितस्वरलोकद्वारशाखाकवाटे समदविबुधनारीनेत्रदत्ता १३१

155

उपारे नवितिविविधयोर्वैर्यंयुद्धमासीद्ध्वजिन्योः अवदिति ध्वजिन्योः रामरावणसेनयोः युधिष्ठिरस्यैव य
नमेवयोर्वायुद्धमासीद्ध्रुव किंविशिष्टं इवतास्रविरलेन निविडेन धूलिनेवध्वांतेन रुद्धमेवरोतं यत्र
इवदखिलभूमीनिपालांतरं तथाविघटिते स्वर्लोकस्यद्वारशाखयोः कवाटं यत्र यद्वाद्वारशाखेवक
वाटंच विघटिते चस्वर्लोकस्यद्वारशाखेकवाटे यस्मिन् समदायाः विबुधनार्याः स्वस्त्रियः तास्तैने
वैर्वैज्ञाभ्रनयायाश्च पक्ष्मात्क्रमते यत्र नवाचेतो विविधानेकविधायोधायत्र शाखोपलेन देवास्तोवेदभा
गडुमांतायोविति मेदिनीकरः ३५ अभिशाप्र समापतन्निर्मांते हतनानोपतिरेयितानन्वस्त्रीः रजसा
पिहितोऽशुमद्राजस्यवायन्योमया भीरवीरनादैः ॥ अभि इति हतनानोपतिः सेनापतिः रावणः र
राजस्य अभि अभिशापुरिपुं लक्षीकृत्य समापतन् राक्षवनितानां तमतिशयेन पथिजातपथिकाश्रान
रुद्धीः मत्वपोषाभायस्य रजसारेणुना पिहितोंऽशुमान् पिहितस्सूर्य यथा स्यादेवं राभीरैर्वीराणांनादैः
गगनं स्थगयन् पिदधन् पते मद्रराजः मद्राधिपतिः शल्यः शालोरभिमुखं समापतन्न आराक्षन सेः
नानोपतिः स्वामी रजसा पिहिताः अंशवः यत्र तन् पिहितांऽशु इति क्रियाविशेषणं मद्रराजस्यवायवि
त्यचलवर्णे विसर्जनीयस्यलोपोवक्तव्य इति विसर्जनीयलोपः जनितशोखरवानरकुंजर दनुजं रंजि
नदिकखिदिवौकसां अभिमतावदशास्यसमालोद्भटापरचमूं संजनेस्वरमाहत्य आनतजनितेनेति परसेना
रावणसेनासमजेस्वरं रामस्समाहृणोत आहृणोतिस्म जनिताः शाखानो आहः यत्र सा मराणां कुंजरा

रा·पां·
टी·
१३२
132

एवं च तत्तेन कपिवरेण रंजितादिक्षु यथा त्रिदिवौकसां देवानां प्रतिभटा यथा वदानि सन्नद्धे देशाय यत्र शल्यमा
मस्त्रविशेषाणां शंकूनां वा प्रवेयस्यास्तादृशीतदृष्टाप्य वेगाव पक्षे परवसः दुर्योधनरसेनामगुजे सुरं
युधिष्ठिरं प्रतिभटा नाम वत्स्यास्कंदनं यस्मादीदृशाः शल्याः सद्यापिपासु विद्ध्वयस्यासीदृशीनड्डाचे
ति नरेश्वरशिरश्छिन्ननरनावीरशावस्तृतं भूभारभरसंहारविग्रथनं तत्र यग्रथे नरेश्वरैः तितग्रग्रथनं सर्ग
मः पग्रथे ग्रथते स्म किंभूतं भुवो भारस्य यो भारः गौरवं तन्नेर हर्तृशीलं यस्य तत् नरेश्वरस्य रामस्य शिरः
छिन्नानि यानि नानावीराणां शिरांसि तैः विस्तृतं आमे पक्षे नरेश्वरः शेषं तल्प ॥ तथा प्रसभं तेन निरंतरा
णि हत्वा बहूनि द्विषतां बलानि तेन धर्मप्रसवः हितोदशाः शास्त्रा हितेन तद्वरति स्म शल्यं ५ तथेति हतो
शः श्रीरामः शास्त्रासामर्थ्येन हितैः पृथिव्याः शल्यं व्यथामुद्धरति स्म द्विषतां शत्रूणां राक्षसानां बहूनि
बलानि सैन्यानि हत्वा विनाशपक्षं भूतानि रथैः अश्वैः मातंगैः करिभिर्मातंगे गौञ्जिरंतरं बलानि निरवकाशा
नि धर्मप्रसवो धर्मप्रधानः धर्मस्य प्रसव उत्पत्तिर्यस्मात् वा पक्षे धर्मप्रसवः धर्मात्मजः युधिष्ठिरः तेणेन
शास्त्रास्त्रविशेषेण शल्यं मद्रराजमुद्धरति स्म हतवान् शेषं तल्प ॥ विननाशाविरूपाक्षस्तीव्रतापनिपा
तितः यथा विपक्षः शकुनिः सहदेवनिपीडितैः विननाशोपि विरूपाक्षो नाम राक्षसो विननाश नयाति
स्म किंभूतः तीव्रेत्यादि तीव्रस्तापो यस्य स तीव्रतापो रामस्तेन निपातितः विपक्षः शत्रुः यथा शकुनिः प
ती देवनिपीडितैः मेघनिपीडितैः सह विपक्षाः पतंति देवा मेघे संदेशो सिस्यान्नपुंसकमिदं यो मितिमेदिनी १३२

करः पक्षे शकुनिः सौबलः सहदेवस्य कौन्तीसुतस्य निपीडनैर्विनिनाशितो अतापेनानिपातितः विपक्षः पक्ष
रहितः विरूपाक्षः कपित्थनेत्रः विरूपाः कपित्थाः अक्षाः पाशकाः इति वा ॥ सुग्रीवेण हृष्टकोपादेन मथितं भी
मेर विहितं हृष्टवक्त्रं सेनानीर्युयुधान पक्षे जनार्दने श्रीपद्मा विहासेर्जयः उत्सां च कृतर खिनो सुतनयो शोणी द्वि
षत्क्षोणिनैर्नेहताणामधिपेन पद्मवनवद्ध्वस्ताः परे जिष्णुना ॥ सुग्रीवेणेति विहितं हृष्टवक्त्रं विहितं वा शातेन सु
ग्रीवेण वानरश्रेष्ठेन मथितं विनाशितं हृष्टः संगरो वालिप्रयोगस्य भीमेन च वानरविशेषेण च यद्वा सुग्री
वेन ग्रीवादेन भीमनाम्ना वानरविशेषेण च विहितं हृष्टवक्त्रं मथितमिति योजना पक्षसेनानीः नीलः युयुधा
नो युद्धकर्ता जनार्दने श्रीपाद्मा विहितं हृष्टवक्त्रेन नतत्याज श्रीपद्मा विश्रो क्षशत्रुं हृत्वा नीतिश्रीपद्मा विहाहते तेक्षिप्त सम्य
क् जयोपायस्य ससंजयः अश्विनो सुतनयो सदहितयौ विहितविहितं क्षोणिनैः शत्रुरुधिरैः शोणीकृतपि
वीमुत्सां च कृतः सिंचनः सः सहस्राणामधिपेन जाम्बवता च परे शत्रवो ध्वस्ता विनाशिताः पद्मवनमिव
जिष्णुना जयनशीलेन पक्षे भीमेन वृकोदरेण विहितं हृष्टवक्त्रं शान्ते मथितं श्रीमना श्रीवायसुतात्हषेण
हृष्टः संगरे बाह्लिके कौरवस्य नाहषेण च पक्षसेनानीः धृष्टद्युम्नः विहितं हृष्टवक्त्रं जनार्दने युयुधानः सात्यकि
श्रीपद्मा विहासेर्जयः अश्विनो सुतनयो नकुलसहदेवौ द्विषत्क्षोणिनैः शोणीमुत्सां च कृतः [illegible] जिष्णुना अ
र्जुनेन परे ध्वस्ताः सहस्राणां तारकाणामधिपेन चन्द्रेण पद्मवनमिव कौशीशायकानन सिन्धेति विलयं च ज
नितः कृष्णाहलोत्पलसेनामसद्योयानो विलोक्य गुरुपुत्रकृतान् वेषभावः कृतवर्मा सहभद्रो विहस्य मामान

रा॰पां॰
टी॰
१३३
133

विलयमिति समदो रावणः विहरमाणानाहवाविष्टोऽभूत् कीदृशः कृतवर्मा कृतं वर्म सन्नाहो येन सः त्वप
सेनां श्रीराममित्रानां सनुसूयोधानां क्रुद्धयोधानां विलोक्य दृष्ट्वा कस्मिन्नति बलो हेकमाहिना संग्रामे जाति
सति गुरूणां महतां भूत्रानाणां इन्द्रजित्प्रभृतीनां कृतेनोऽवैधभावो येन सन्तथा कृपाणुवं धरति पारे गुरू
णां भूत्राणां कृपयानुबंधः संयुक्तो भावः स्वभावो यस्य सः यद्वा कृतवर्मा हार्दिकः विहरमाणान्सरोत्रो सो
मिकयुद्धेकर्तैपांरवशिविरं जगामेतिभावः यदुपुत्रः अश्वत्थामा मातस्य कृपानुबंधेन भावो भियायोधा
ससतथा नसयोधानां दुर्योधनो यद्रण एवंभूतांस्तु सेनां विलोक्येति नलसमन्वयः आग्नेयेन रणे धृष्टद्यु
म्नेनान्ये निपातिताः वसंते कामदेवेन श्रेष्ठा विनाशं वराणिणः आग्नेयेन स्वस्त्र निपुत्रेण नीलीने ग्रन्येषिद्विषः
शत्रवो हताः समरे किंभूतेन धृष्टद्युम्नेन धृष्टं द्युम्नं तेजो यस्य सः द्युम्नं वित्ते बले पि चेति मेदिनीकारः
राविणः सकामाः श्रेष्ठिनाः गुवासिनः वसंते कामदेवेन समनसिजेन यथा हन्यं ते यद्वा राजविशेषः
ऐतत्कालंकर्णी यथा हन्यते यद्वा धृष्टद्युम्नेन द्रुपदपुत्रेण न्येद्विषो हताः आग्नेयेनाग्निकेरोतस्त्रेन
शेषं तल्ले ॥ इति श्रीहलधरणीप्रहतकादेवकुलचक्रवर्ति श्रीकामदेवशेषाहितकविराजपंडि
तविरचितेराघवपांडवीयेमहाकाव्ये इन्द्रजित्कर्णवधोनामद्वादशः सर्गः ॥ अथ सभरहतिरणवा
कुरुश्रेष्ठं गारपोषानलसन्निभस्य अल्पावशिष्टात्मबलस्य शात्रोन्नराधिपो निर्गममन्विष्य अयेति
अनंतरं नराधिपः श्रीरामः शात्रोः रावणस्य निर्गमसमागमनमन्विष्य इच्छति स्म किंभूतस्य अल्पमव १३३

शिष्टं यान्मबले स्वसैन्यं यस्य तथा अंगारशेषीयानलः वह्निः लक्ष्मविभस्यततत्मलं यथा वह्निः निर्वाप्यते:
तद्वद्दमावयीतिभावः सकीदृशाः तस्मैरम्यर्थेस्फुरन् दक्षिणोबाहुर्यस्य बाहुस्पंदने प्रियासमागमेस्ह॰
चयतीतिसामुद्रिके पक्षेनराधिपोयुधिष्ठिरः शोकोः दुर्योधनस्य निर्गमे जलमध्याद्विनिर्गमने १
रिपोरसहमानास्तेहरिसख्याविलंघनं ननधुस्तदधिष्ठानं सरोवर[?]मिवद्विपाः ॥ रिपोरिति तेहरि
मुख्यावानरश्रेष्ठारिपोरावणस्यतत्तदधिष्ठानं लंकाख्यस्यपुरः नेथनिस्म किंभूताः विलंघने स्थिकर्त॰
कपराभवंअसहमानानास्तेषंतः सरोवरमिवयथाद्विपाः हस्तिनः सरोवरंसंधंति पक्षे हरिः श्रीकृ॰
ष्णः मुख्योयेषांतेहरिमुख्याः पांडवाः रिपोः दुर्योधनस्याधिष्ठानमवस्थितस्यानंतत्सरोव्यासस्सरोव
सयुः द्विपाहस्तिनइवेति वरंश्रेष्ठसरोवरमिवतवास किलशिविरमतस्त्यजलस्तंभित्वा विययाआ
समरः प्रविश्यस्थितइति २ ततः सगर्वंनिरयादरातिर्विपक्षसिंहध्वनिकीर्णकर्णः तदामहाना
गइवस्वधाम्नः संदर्शितोत्साहमहीनलक्ष्मा ततइति एवंनतरमरातिः रावणः स्वधाम्नः स्वकीय
गृहात् निरयात् निर्जगामसगर्वंसाहंकारं यथास्यात् विपक्षाणांशत्रूणांरामादीनांसिंहध्वनि
ना सिंहवत् गर्जितेन कीर्णाःआसन्नः कर्णौयस्यसः तदासंदर्शितोत्साहं प्रकाशितोत्साहं॰
यथास्यात् नहीनं लक्ष्मचिह्नंराजचिह्नंयस्यसः महानागइवमहागजइव पक्षे अरातिः दुर्योध
नः स्वधाम्नः स्वाश्रयात् सरोवरात् निरयात् विपक्षस्यभीमादेः सिंहध्वनिराह्वे हितेनाकीर्णक

रा॰पां॰
टी॰
१३४
134

र्योधस्य ३ दोर्विहृते परमंदैः परिहृशानमिव व्योम्नि संचारयंतं हकृवारे मंडलेषु प्रतिदिशमशानैर्दर्शितानेः
कवक्रं ऊर्वीणं हृष्टिपातैरनलकवलितानीव सैन्यानि हृतानि कोपादापतंतं कथमपि दृष्टुः प्रत्यनीक
प्रवीराः ॥ दोर्विहृते परेरिति प्रत्यनीकप्रवीराः विपक्षयोधाः सुग्रीवादयः रावणं कथमपि दृष्टुः पश्यं
ति स्म किंभूतं दोष्णो भुजानां विहृते श्चालने व्योम्नि आकाशे परिहृशानमिव संचारयंतं परिघालोहमुद्ग
राः किंभूतैः रमंदैर्दृहद्भिः तं कथंभूतं मंडलेषु सैन्येषु हकृवारे हुंकारोच्चालने प्रतिदिशं दिशि दिशि प्रशानै
रमंदैर्दर्शितमनेकवक्रं नानाशस्त्रवियेनदर्शनात् पक्षे मंडलेषु हकृकारे प्रतिविहिते प्रतिदिशं द-
र्शितानेकवक्रमिति योज्यं हकृपातैः सैन्यानि परबलानि अनलकवलितानीव वह्निग्रस्तानीव क्रू-
र्वीणं कोपादापतंतं समायांतं शत्रुसैन्यं लघीकृत्य कोपादापतंतं सुग्रीवादयः कथमपि दृष्टुः पक्षे तं दु-
र्योधनं कोपादापतंतं प्रवीराः भीमादयः प्रतिदिशं हकृवारे बह्वाघः प्रतिदिशं चालनादनेकवक्र-
मिति विशेषं तत्त्वं ४ नमाहृत्वा याह्न तद्दूषणघ्नोऽहृकोदरः कालरूपानलकोपः ततो जितश्रीर्दूषवाहने
नभर्ता भृगुणामिव कार्तवीर्यं तमिति दूषणं रक्षोविशेषं हतवान् दूषणघ्नो रामः तेन खरमाहवा-
यसमराय आहूतवान् आर्तः कोपायेन सः यमश्वेति तन्नाभाकलादिति किंभूतः तदरं हृकोऽनिर्ये-
स्य सहकोदरः कश्च भृगूणां भर्ता स्वामी भार्गवः परशुरामः कार्तवीर्यमिव यथा दूषवाहनेन जिते-
जितश्रीः रुद्रतेजाः परशुरामः कार्तवीर्यमाहूतवानिति पक्षे वृकोदरो भीमः तं दुर्योधनं आहूतवान्

कथंभूतः दूषणं शुक्लपक्षदोषं हन्ति दूषणघ्नः तथाहृकोऽपि धर्मः ग्रहस्य वा हन्ति यस्य तेन श्रीकृष्णेन तनेन जितानयो
हलिना स्त्रीः वीरस्त्रीः यस्य भ्रकुनां भर्तारवीर्यमिवेति शेषं तत्ले ५ मावार विंदेस्सर संहरीणां नभो बभू
वे हससमुपवंद्ये सहस्रयोगं च तदोत्सुकानां विमानहंसावलिभिः सुराणां ॥ महेति इहास्मिन् संग्रामे
रामरावणयोः कोरवयोरुवयोर्वा नभोगगानं सहस्रवर्षं बभूव कैः सुरसंदरीणां मवामविंदेः तदस्मि
स्मिन्नेव समये सहस्रयोगं च बभूव अर्थाद्युद्धदर्शनायोत्सुकानां देवानां विमानहंसावलिभिः ५ सर
स्वतीं प्रतनतुल्लरत्नी चिराय जाया विरही प्रतस्थः तेऽपि पिबां संयुगायामरामो हरिप्रियानैर्ईदृशी सरह
द्भिः सरस्वतीति रामो दाशरथिः हरिप्रियानैः वानरमुख्यैः सहद्भिर्विभीषणैर्ईदृशो दृष्टः संग्राम यामसंग्राम
स्थाने तेऽपि पिबात्प्रयातः सरस्वत्यां वाणप्रतानं तर्पयन्तरस्वी वेगवान् चिराय चिरकालं जाया विरही
सीता वियुक्तः अत एव प्रतस्थः वनवासी पक्षे रामो बलदेवः संयुगायामसंग्रामस्थानमपि पिबान् हरिप्रि
यानैः श्रीकृष्णमत्यैः सहद्भिरर्जुनादिभिः दृष्टो सरस्वती नदीविशेषः तथाभूतानतः यस्य जाययारे
वत्या विरही वियुक्तः प्रतस्थः तीर्थयात्रायाः प्रस्थानवान् ८ जनेते तयोरथ ददर्श भुवनाय भीतिं स्फीतां श
दोज्ज्वलभुजावलिनत्समीकं अन्योन्यहेतिपरिघट्टनकीर्णवह्निज्वालापरिस्फुरणतर्जितविद्युदर्चिः
जन्येति अथ अनेन तरं तयोः रामरावणयोः भीमदर्शयतयोर्वा तत्समीके संग्रामः जन्ये जातः भुवना
यलोकाय भीतिं ददत् नाम्यताक्षनतिरितिं विशेषः किंभूतस्फीतः सोत्साहोदायः प्रगदो नाम बालि

रा॰यो॰ टी॰ १३५ 135 युद्धः तस्योज्ज्वलाभिः सहिता भुजावलिर्यस्येति रामपक्षे रावणपक्षे तु स्फीतः अवगाहेऽलंकारविशेषो यस्येव
मज्ज्वलाभुजावलिर्यस्य विंशतिबाहुत्वाद् भुजावलिरिति भीमदुर्योधनपक्षे स्फीतो गदाभ्यां बाहुलेका
राभ्यां समुज्ज्वलाभुजावलिर्यस्येति तयोश्च तयोरन्योन्यं परस्परं हेतीनां शस्त्राणां संघट्टनेन मीलनेन कीर्णस्य
विहितमस्य वह्नेः ज्वालानां परिस्फुरणेन तर्जितो विष्वग्दर्विर्येन तं ७ आद्यैरायुधपातनदृप्तमतिभिर्वीरैर्वि
मानस्थितैरभ्यस्तामरसुन्दरीरतिरसैः सास्मयमालोकितः घोरः स्यंदनवेगनिःसहमहीदिक्कुंभिकुं
भीनससंश्लिष्टप्रार्थितशान्तिराहवविधिस्तत्रासमनिस्त्रासयोः आद्यैरिति तत्र संगरे निस्त्रासयोः त्रासशून्य
योः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा समरविधिः संग्रामविधानमासं बभूव किंभूतः आद्यैः प्रथम
स्वर्गगतैः वीरैः आयुधपातनतनुभिः अभिमुखसंग्रामपतितैर्विमानस्थैरभ्यस्तामरसुन्दरीरतिरसैः अ
भ्यस्तः अनुभूतः अमरसुन्दरीणां रतिरसः संभोगरसो यैस्तैः साश्चर्यं मत्क्रोधमालोकितः निरीक्षितः
घोरो भयानकः स्यन्दनवेगेन निःसहायां मह्यां स्तोष्टयितुं दिक्कुंभिना दिग्दन्तिना कुंभीनससंश्लिष्टेन स
र्पश्रेष्ठेन शेषेण प्रार्थिता शान्तिर्यस्य स तथा कुंभीनसः कृतसर्पविशेषोलवणादानरीति मेदिनीकारः ८
धृतचापलतया विराजतोर्मार्गणाभिहतमर्दनोर्मिथः नान्तरं ददृशुराहवे तयोः साधुसाध्वसवशा न
भस्वराः धृतेति तयोः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा आहवे संग्रामे अन्तरं विशेषेण भस्वरा गगन
चारिणो देवाः दृष्टवन्तः ददृशुः न पश्यन्ति स्म किंभूतयोः धृतचापलतया सत्कृतचापलेन विराजतोः मि १३५

यः प्रत्येकं मार्गणैः बाणैरभिहते मर्मणी ययोः कीदृशाः नभश्चराः साधुसाधिति वचनेन स्तुवन्तः ४ मुक्ता
शेषकस्तवकनिकरैः सावनेसा इवाशा विप्रुड्भिरिव शबलिताः शारदा वारिवाहाः उल्काजालैरिव
जटिलिताज्जतिरेवोमगभा स्वर्णकीलैः प्रसभमुभयोः सायुधास्त्रिंभिकलापैः सुकेति उभयोः रामरा
वणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा नाराचैः शीघ्रैरुक्तकीलैः विततिमैरायुधानामस्त्राणामविषलेनसः कलापे
समुहैराशा दिशः सावनेसा इवजातिरे किंभूतैः मुक्तास्तबकैः प्रशोकस्तवकानां निकराः समूहाघे
स्ते प्रवर्तमाना स्त्रियाकर्णाष्टे शेष ``इतिमेदिनीकरः शारदाः शरत्कालीनामेघाविप्रुड्भिः सैल
मिनीलैरिव संवलिताः कर्तुराविर्तिरेयत्रत्वनिजः कलापैरिति व्योमगाभोगानां नभोगानामुल्काजालै
जटिलिताइवबभूवुः दैतितेजोनिकरैर्भूषिता इति सर्वत्रोत्प्रेक्षालंकारः मुक्तास्तौ मौक्तिके प्रावलमु
क्तिमोचितयोस्त्रिष्विति विश्वः १० मनोरथ्यानि धंसपरिवर्धितरोषयोः रणकर्मसदृशत्वाद्रामान्त उ
भयोरभूत मनोरथ्येति उभयोः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा रणकर्मसमरव्यापारः प्रयोजनमन
वरतमभूत् सदृशत्वात् प्रत्यर्थकुशलत्वात् कीदृशयोः मनोरथस्य कोदण्डयोः यामानिसत्साधंसे
नपरिवर्धितोरोषयोर्ययोस्तौ ११ तथानयोर्विक्रमउद्दीपितदिदृक्षयाम्भोनिधयः समेताः दिवौकसो
ऽप्यकतरेणलब्धेजयेननिश्चेनमलंबभूवुः तथेति तयोः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा विक्रमः
पराक्रमः तथानेनप्रकारेणउद्दीपितप्रकाशितः यथा दिवौकसोपि देवा अपि दिदृक्षया दर्शनेच्छ

या बोत्क्षिरागान्मेसमेतामिलिताः एकतरेणैतयोर्द्वयोर्लभ्यं प्राप्यं जयं निश्चितं नालं बभूव न संसमर्था बभूवतु
किं रामस्य रावणस्य वा जय इति किं भीमस्य दुर्योधनस्य वा जय इति ॥२॥ मध्ये तयो रामयुधं हेहजन्मा प्रतिह
णो वह्निशिखोल्लसन्तौ भीता तयोरेकतरं गृहीतं सा हा ताजयश्रीर्विवलस्य मध्ये इति तयोः रामरावणयोः
भीमदुर्योधनयोर्वा मध्ये आयुधं हेहजन्मा प्रत्यहं हेहज्जन्मा प्रतिसरण वल्लसन्तौ वह्निशिखाच्चन लज्जाला
लस्य तेस्म करवन योः द्वयोः मध्ये एकतरं गृहीतं सा ताजयश्रीरिवेति ॥३॥ पौष्पी वृष्टिः श्रवस्तात्तदुपरि क
स्मोपलत्ये विचरीतैर्मुक्तामुक्ताकलापः किल तदुपरमेके वलाः साधुवादाः संयतं संभ्रमभीता स्त्रिदशा
ध्रुवनयोग्यं वलैरं शुकानां वक्षे विक्षादयैत्यादि विदधितमैः स्मरमालिंग्य नीताः पौष्पीति तयोराम
रावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा तत्परि खेचराणां वा गन वारिणां मेघैः समूहैः पुष्पसंबंधिनी वृष्टिः वर्ष
णं मुक्तामुक्ता श्रवस्तात्त्वथमतः क्रमस्मोपलत्ये क्रमस्य मानाम्बुपलत्ये श्रुत्वा भेसति मुक्ताकलापा मुक्ताः
मुक्तमस्तुता स्यन्क्ता इति तदुपरमे तद्युद्धये सति केवलाः साधुवादा मुक्ताः त्रिदशा ध्रुवनयो देवांगनाः दि
विष्ठाकाशे दधितनमैर्वल्लभैः आलिंग्य परिरभ्य संभ्रमाहूरं नीताः देवागर्भे विशेषणं यतः संयतः सम
रस्य संयोगं रभेन भीताः त्रस्ता अत एवांशुकानां वस्त्राणां संवलैरेकदेशो वक्षे विक्षादयन्ताः पिदधानाः
दिग्भित्ति प्रतिनादि दुंदुभिरवप्रस्तोभि ताम्यामां स्यलन्नानानागानेगोंदनफनिकरैः प्राप्ति मवीचिक्षुब्धाः
वेतालोतानुदलेच्छयनक्रपितयोर्न्तं तयोरायुधात्ज्वालोर्वानललोचितस्य नभसो निर्वापणाय द्युभि १३५

तिमिभनीतिर्यग्द्युचिः समुद्रः वेलां नात्यलंघयन् ऊर्ध्वं गतः इत्यर्थः नूनमुभयेहायोधंनयोः रामरावणयोः भी
मदुर्योधनयोर्वा कुपितयोः क्रुद्धयो रागुयानामस्त्राणां ज्वालाहीमिः सैवर्त्तो वा नलः तेन लेढितस्याको
नस्यतभसो गगनस्य निर्वापणाय शान्त्यर्थं स किंभूतः तिमिभिनोऽशनिनाहीयः उंद्रभिरवः देववाद्यविशि
षध्वनिः तेन प्रकर्षेणोह्योभितः येनाभोत्यंतबाड्भलैलोनानानागाः सर्पाह स्तिनो वातनोंगाः सैनाक
प्रभृतयः नक्राः जलजंतुविशेषाः तेषां निकरैः समूहैः प्रकर्षेणोल्लिमाऊर्ध्वं प्रेरिता वीचिचक्रवाके लोल
पंक्तिः यस्य स तथा २४ विलोक्य विद्वेषि विध्वंससंशयं रणे जगत्त्राणभुवेऽन्त्यातमं जं उपायमस्मै निभृ
तंन्यवेदयज्जयोवितेकोपि प्रशान्ततनो मुनिः ॥ विलोक्येति कोपि प्रशान्ततनो मुनिः अस्मै श्रीरामाय जयो
जितं जयप्रदं भयपुपायंन्यवेदयत् न्यवेदयति स्म निभृतं गुप्तं किं कृत्वा स्यघात्मजे रामे रणे समरे वि
द्वेषिणो रावणस्य वधे संशयं संशयितमालोक्य जगत्त्राणभुवं संसारिणां त्राणभूमिं जययाप्यं क
यितवानित्यर्थः यते अस्मै भीमाय प्रशान्ततनो मुनिः श्रीकृष्णः जगत्त्राणभुवायुस्तस्माभूत्कृत्यनिः यस्यात
न्यघात्मजं भीमं विद्वेषिणो दुर्योधनस्य वधे संशयितमालोक्य कृष्णेन किल दुर्योधनोरूभंगाय निजो
रुस्पर्शो दत्तं भीमायदत्तेति २५ प्रवर्त्य भीमो यलसन्महायुधं विरोधिवीरं निजघान मर्मणि अथैव
रामः शातमस्त्रसंभवं महास्त्रमोहेन निशाचरेश्वरं प्रवर्त्येति रामो दाशरथिः विरोधिवीरं निशाचरे
श्वरं रावणं मर्मणि महास्त्रस्य मोहेन महास्त्रं प्रदिश्य जघान हतवान् किंभूतो भीमो भयानकः प्रव

ए॰ यो॰
टी॰
१३७
137

न्नेप्रवर्तते कृतवाल सन्महाप्रुषे यस्मात् यथापुराशातमन्युसं भवेवालिनं मर्मणि इवेति पदे भीमोरु को
यरोपिवींरेडु र्योधनं मर्दनिजवानरामः भुराणिसाणावे रेशवरं रावणमिव किंभूतं शतमन्योः कोपस्यसं
भवोयस्मात् १९ ततस्तत्तमेर्शतमानसोपिडुर्योधन क्षिप्रदशानन श्रीः प्रोप्य कस्मेभंजगतींजगामस
मरविषयेम्र्तं इवाभिमानः ॥ ततइति कृष्णंयोधनंयुद्धं यस्य सडुर्योधनः तावशः सरावणोजगतीपृ
थ्वीजगामगतः तत्कः महान्यासौ भंगः पराजयः ते प्राप्यते मेर्शते मानसंयस्य सततम्मानस इत्यर्थः अभि
मानयुक्तत्वाद्धिक्षतनाहतत्वाखे निगतमानसः गतप्राणइतिवा मानसंसरमिस्त्वोतेरतिविग्रहः क्षिप्रा
दशानां दशासं ख्यानामानतानां शुभानां श्रीः लक्ष्मीः यस्यसः स्वरद्वि षामसुराणांमन्तैमूर्तिमानम
हेकारइव यहे ईर्योधनः पार्तराष्ट्रः ऊर्वोभंगः ऊरुभंगः तंप्राप्यजगतींजगाम क्षिप्रा दशाग्रवस्याय
स्यसः एवंभूतात्मानतद्वीः यस्य क्षिप्रदशानन श्रीः सोपंतत्वे ७ अंतेसंग्राम यत्तस्यसयः सर्णाङ्क
तीकृतः तत्कायः पविचस्कारदाकणांरणमंडले अंते इति तस्यरावणस्य दुर्योधनस्यवाकायः शरीरं
रणमंडलेपविचस्कारप्रलेकारोतिस्म संग्राम एवयतस्तस्यातेसयः तत्कालस्वर्णाङ्कतीकृतः अन्य
थापियत्नोतेस्वर्णाङ्कतिः क्रियते ८ विसस्तज्जरयहर्षिकोत्सीमंत्रुवाहानत्तरमरवधोदधत्तः॥
किम्भृताः जगरनिमिषसंख्यादिकारं थाप्रमे उक्तं त्रपुरविललोकामेगालेनेव स्वर्णः विसस्तजरिः
तिमंगालेनेव स्वर्णाइ निसर्वंत्र संबध्यते मंगालेन स्वर्णाइ वशं त्रुवाहाः मेघाः अथाप्रतेतरेजस्तमसे। १३७

वेधिंनीदृष्टिंविससृजतुः तत्सृजतुः अमरवधो देवांगनानामन्तराः किंनरानेमस्त्रेणाः दधतुः शाङ्गेशाङ्गाः दिशायुग्मं
यस्माद्दिक्वदृश्यः प्रमेदः अनिमिषाणांदेवाणांसंज्ञाजगुः अनिमिषभूताइतिपाठेदिशायुग्मंदृश्यः अनि
मिषभूताः अनिमिषाः प्रवृद्धाः भूताः जगतः या सा अनिमेषभूताः निर्निमेषाअखिललोकाअस्मिन्युद्धेसं
न्नद्धाबभूवुः ११ सीताप्रतिज्ञांपवनात्मजेनप्रत्यागतेनाभिहितांविभंगा मेनेनतदानींमनुजेन्द्रपत्नीमहा
त्सवंभर्तृसमागमावलोके सीतेति मनुजेन्द्रस्य श्रीरामस्यपत्नीसीताभर्तुः समागमावलोकेस्वामिसमागमदर्शने
महोत्सवंमेनेतदानींतस्मिन्कालेप्रतिज्ञांसीतापवनात्मजेनहनूमताप्रत्यागतेनअभिहितः अविभे
गः रावणवधायसैस्यान्तया पक्षे मनुजेन्द्रपत्नीद्रौपदीभर्तृसमागमावलोकेमहोत्सवंमेनेपवनात्मजेन।
भीमेनाभिहिताविभंगाकथितदुर्योधनवधाइतिशेषंतत्सवें २१ महावराहेणमहीवसागरात्समुद्धृता
भीमबलेनसंकटात् नरेन्द्रपत्नीप्रतिपन्नमंगलाजहर्षजन्मान्तरमाप्तिनायथा महेति नरेन्द्रपत्नी।
सीताजहर्षतुष्टाबभूव जन्मान्तरंपुनर्जन्मप्राप्ताइवतथायथेतिद्वितीयजन्माप्राप्तेवेत्यर्थः साकिंभूताप्र
तिपन्नमंगलाप्राप्तमंगलाभीमंभयानकंबलंसैन्यंयस्यतेनभीमबलेनरामेणसंकटात्दुर्गात् समु
द्धृताआदिवराहरूपिणाविष्णुनासागरात्समुद्रमध्यात्पृथ्वीव पक्षे नरेन्द्रपत्नीद्रौपदीभीमसहकोदर
स्यबलेनसामर्थ्येनमत्स्यतत्त्वमस्यत् २२ पत्युः प्रतिज्ञार्णवलंघनेनसमेकेतुकासंचितचारुवेणी मनत्य
संतापमुक्ताप्रमध्याहिनिस्सृताराजवधूर्विरेजे पत्युरितिराज्ञोरामस्यवधूः सीताविरेजेसुशुभेयतस्म ः

रा॰पो॰
टी॰
१३८
138

सेनापोयस्यएवंभूतस्यऽनाशस्यवक्रेर्मध्याह्निनिस्सृताववहिर्योत्ता प्रतिनप्रवेशंकृत्वा विभुञ्जरराजेत्यर्थः यस्
स्वामिनः प्रतिस्रुणेवस्यप्रतिज्ञामशुद्धस्यलंघनेनसकेतुकाकेतुकप्रकान्तथासंचितावार्वेणीवेणीयः
स्याः स्नानयाकृतवेषपरिष्कारेत्यर्थः पदे राजवधूः स्रोपदीप्रनलेपायः सेनापोऽर्ध्वंसएवऽनाशेशावक्षि
त्वक्ष्यायस्यभीमस्यप्रतिज्ञार्णवलंघनेनसकेतुकासंचितवान्वेणीयराउः शासनेनतस्याःकेशोन्मोक
र्षणांकृतेतदारभ्य वऽवेणेवासीत्स्मात्तस्मिन्हतेपरिष्कृतवेणीवेयेत्यर्थः २२ राज्येनियुक्तेनविभीष
णेनहृष्टमनेचानुगतोवलेन नराधिपःस्वांनगरीप्रतस्थेविमानराजप्रभ्रतांप्रपन्नः राज्येश्रिन्नराधिपः
श्रीरामःस्वांनगरीमयोध्यांप्रतस्थेजगामविमानराजस्यविमानश्रेष्ठस्यपुष्पकस्यप्रभुतांयानःप्रपन्न
रावणवधानन्तरंपुष्पकानामानेविमानेव्योमयानमारूढोऽभिभावः राज्येप्रर्थाज्ञावणस्यनियुक्तेनवि
भीषणेनलंकाधिपतिनाअनुयातःकृतपक्षमाङ्कमतःवलेनवानरस्यसैन्येनहरीणांवानराणांप्रणे
नायकेनसुग्रीवेणानुयातःपदे नराधिपोयुधिष्ठिरःस्वांनगरीमिंद्रप्रस्थंप्रतस्थेकिंभूतःविमानावि
राजमानान्सूत्याद्येराजानःतेषांप्रभुतेप्रपन्नः २३ समुद्दहन्भक्तिविभक्तिमुक्तदंकृपयानुयासीकृतव
नोदरः तमन्वगाच्छुद्धकुलवंशवर्धनःकृपाचवीराजवरंविभीषणः समुद्रनिति तथा चयो विभीषणस्तं
राममन्वगाच्छत् अनुजगामराजवरंराजश्रेष्ठंसकीदृशः भर्त्तनिस्वामितितन्मदासयिकोभक्तिमुद्द
हन्वहन्कृपयाकरुणयानुगामीअनुगमनशीलःकृपानुगामी तथाकृतेवरसमाराहोयेनसकृतवर्मोयो १३८

इस्लेनोक्तमिश्रेयमियः सतयां यद्वाकृतेव र्मणः सन्नाहस्पनोदनमपनयनं येन सतया त्यक्तसन्नाहस्य
घेः गृह्य या स्यात् तथा वेशास्यस्वकीयवंशास्यवर्धनः नक्त र्मकर्ता यद्वा परोजनकस्य पितः वंशावर्धन
यास्य संवेशारहकः यद्वे तेराजवरं युधिष्ठिरं शरोः द्रोणस्य वंशावर्धनः पुत्रः अश्वत्थामा सन्नत्वगाश्चन यत
वेलत्तीकृत्यजगाम किंभूतः कृपाचार्यो राजिराचिवारीकृतः कृपाचार्यश्च जगामी यस्य सतयाहृतनव
र्मणा राजविशेषेण नोदने प्रेरणे यस्यआर्ति दिव्यैर्यायुनेतत्कर्दोयधिकां भक्तिमहद्दमिति विशेषणं॥
भुयंकरः स्य सकलस्यानुकूलेन घाने यानात्मलाकिनी प्रभंजनः अंभजाश्शां भवसामवर्धयत् सर
त्रिप्रभंजनो वायुः तां पताकिनीं रामसेनामस्य स्मामारिसेनां वा अवर्धयत् हर्थयत्तिसमशनैर्मंदं आयात
समीपे कूलस्यानुकूलेन राजकूलस्यानुकूलकारिणो अर्थः हृतोन्नतीयाकं भजोरास्यः तस्याश्रादि
कृदक्षिणान्तसंस्संभवोजन्मयस्यासनत्थेति दक्षिणादिक्संभवश्च त्यर्थः अभ्यर्णे कीर्णे सेनापतिष्टपु
कृणपंक्तनभीष्मादि वंशे ये यावात् प्रतीके विषमितवसयोधस्तनानाकुमारे खेलद्हेतालसाराड्य
त्रिपरिपतस्केकभेके रक्षेत्कु ष्टेसानालमासीत्तपथि पुनरण वृषुराजपुत्राजितंगो अभ्यर्णे इतिन्रपवधूः
सीताद्वैपदीवाराजपुत्राणां रामादीनां युधिष्ठिरादीनां वा आजिः संगरः स एव रंगो नर्तनभूमिः तेड्
ष्टुयधिष्ठवर्त्मसनेवालमासीत् नेवसमर्था बभूव अभ्यर्णे समीपे कीर्णा वितता याये सेनापतयः तत्र
दृष्टवीवहृवः कणपाः प्रेतायत्र यद्वा कीर्णाः सेनापतेः प्रष्टयवः कणपायत्र ते यामकन्नाहाथिकरेप

रा॰पा॰
टी॰
१३५
135

बहुव्रीहिः यद्वाकीर्णः समंततो विकीर्णः सेनापतिः हस्युः महान् क्रूणेपोराहृसः च होलकवादिः यत्र तं क्रूर :
क्षितो भीमो भयानकः अरिकं डोयत्र यत्तः क्रूरतः भीमिन गौरैयेनारीणां कं डोयत्र तं योयज्ञानानां वीरस
महान्तो प्रतीकेः शरीरे विषमिता वस्त्रस्य एष्यिवीयत्र तं धक्ता नानाविधाः क्रूमारायत्र तं खेलंतो वेता
लायत्र तं शाराहृत्तनपरिपरिपतेनः पतमानाः फेरवः स्त्यालाः तैः भैरवाभयानकाः केशाः कबंधायत्र
तं भीरुहृदयैवताभेदपदितिएवं तयोः स्त्रियां भयानकेवाच्य लिंगो मार्तोऽः कोशस्त्वयेयोरितिमेदिनीक
रः २८ अनंतप्रतीकारमरेः अनंतनामः समग्रहज्ञामणिमौलिनिग्रहात् अभीष्टवंतो विजये महाभुजे समो
दरं तं सहदेवश्च बकुलः अनंतेति सहदेवोमित्राणि तेषां रामसतु वबतः अग्रजं तस्य समो दरं सकलसमणे
महान्तो भजेता यस्य ते महाभुजे अनंतनामः अनंतापराधस्य शत्रोः समग्रहज्ञामणिमौलिनिग्रहात् अनंत
प्रतीकारं इत्यर्थात् नामः समग्राक्षज्ञामणयो यत्र एवं भूता ये मौलयः किरीटानि तन्निग्रहात् तस्य
हरणात् ते किं भूताः विजयमभीष्टवंतः आकांक्षंतः यद्वा ते विजयमर्जुने समो दरे युधिष्ठिरादिसहि
ते हरेः अश्वस्थानः अनंतनामः सौमिकेराजपुत्रहंतः समग्रहज्ञामणियो मौलिः तस्य निग्रहात् छेद
नात् अनंतप्रतीकारे सहदः कथं भूताः अभीष्टवंतः अभीष्टं विघनं येषां चूडामणियोऽब्दलमौलिवाग्
वाऽभूषणे इति प्रकाशः मौलिः किरीटे धम्मिले चूडायामवतंसके इति मेदिनीकरः २९ एवं विलंघ्यो
पदामणे वंवाजवेणपश्चात्क्रमतदीर्घमार्गः सर्वेषु वर्गभरतप्रधाने इदर्शी राजा अष्टनराष्ट्रमते ॥ एवमिति १३५

महाराजाश्रीरामः बंधुवर्गेदृदर्शनप्रसन्नकीर्हर्षो भरतप्रधाने भरतः कैकेयः प्रधाने सुखे प्रवर्तते एवमनेनप्र
कारेणाय दैविपदे शूर्ण्णवे समुद्रमिव वारिविलेह्यजवेन वेगेन पश्चात्कृतो लेखितो दीर्घो मार्गो येन सततया
अग्रेग्रयमतो भूतेराष्ट्रेयेन ते पदे राजा युधिष्ठिरः अग्रेग्रसरलाद्भुतराष्ट्रे कौरवे धृतराष्ट्रं दर्शी सबंधुवर्गे स्वज
नसमूहसहिते भरतानां भरतवंशानां प्रधाने २० शिखावलानामिव वारिवाहे वनप्रियाणामिव चैत्र
मासे उदन्वतामिंदुमिवोज्जृंभे प्रीतिरसमालोकयतो जनानां ॥ शिखेति तेषां मेघयुधिष्ठिरे वा आलोक
यतो जनानां प्रीतिरुज्जृंभे मेघवृंदे केषामिव शिखावलानां वारिवाहमिव यथा मेघं पश्यतां मयूरा
णां प्रीतिः वर्धते वारिवाहपदेन वर्षाकालीनमेघस्य यथा चैत्रमासे पश्यतो वनप्रियाणां कोकिलानां य
थाइंदुं चंद्रं पश्यतां समुद्राणामिवेति शिखया वलते शिखावलस्य मतीति शिखावलः २९ वि
राद्विपयोगेन यमेव नीवेरा तेसमासिंपरिपाकभाजा फलोदयेनेव नदीहीनेन कृतार्थतामापुर मासाद्य वी
विरादिति अमात्यवर्गाः प्रकृतिगणाः तयोः श्रीरामयुधिष्ठिरयोः ईक्षणेन विलोकनेन कृतार्थतामाप
कृतार्था बभूवुः परितः सर्वतोभावेन पाकभाजा परिपक्वेन निष्पन्नेनेत्यर्थः नीवेकदिनेवियोगोविशेषे
समासिंगाते मनि तपसीव फलोदयेनेवेति तथा न पसि समासिंगाते सति फलोदयेन तपसः फलप्रा
कृतार्थतां यथा प्राप्नुवंति परिपाकभाजेति समाने ३० श्रीविंद्रुद्र वणीरजी कृतनपथावल्लान्यताका
कविज्ञास्त्वेनोरणराजि कन्तकजनपारश्मभ्मोतमवा ह्यानाघरवातसत्सुमवधूकां तामद्रूपीव

र॰यो॰
टी॰
१५
150

लीयमावेष्टितकामिनीवनराजीमालमशोभावभो श्रीहंडेतिसानगरीअयोध्या इन्द्रप्रस्थवाबभौ सुशुभे
पत्नैस्त्वामिनिश्रीरामेयुधिष्ठिरेवाश्रयाकांक्षतिसतीतिकामिनीवसापिपत्योवल्लभेश्रयाकांक्षतिशोभते॥
कीदृशीश्रीहंडेरूस्यवंदनस्यइवेणनीरजेनकृतःसमार्जितःलिप्तइतियावत् पंथामार्गोयस्यसा श्रुत
मेरुमध ...... रजसांससलोपश्चेतिसलोपःकरकद्रूमपथामनतहइत्यकारःसमासांतःवलोग्यःप
ताकायस्यसा तथाक्रविशितिकस्मिंश्चित्प्रदेशेभास्वनीसीमिगुक्ताताोरणानोराजिर्यस्यसा तथा नक्ष
केतमेसांकेटेनमनेनधारयः रम्यतमस्तोयस्यांसा तथा लब्धःमनोहरःआतोयानांरागीनत्कनवाद्यानां
वोयस्या तथा समेःप्रमाभिःमास्वाभिःवसुभिःकांताकमनीया तस्माहम्यावलीरदहस्रेणीयस्यसाल
माररचिताशोभायस्यसा कामिनीपक्षेयथायोग्यंत्वतीयांतःषष्ठेतस्मान्यपदार्थइति ३॥ करकिसलय
मुक्तैर्लाजवर्षैर्वधूनासलङ्गभिरजवेलेकीर्यमानोवायष्टिः प्रमुदितजनवर्गराजमार्गेणनवाभवनम
वनिलायःप्राविशात्पूर्वजानां ३॥ कवेतिसर्वजानांस्ववंश्यानांपितृपितामहादीनांभवनंरदस्मवनि
पालोराजाश्रीरामोयुधिष्ठिरोवाप्राविशत्कीदृशः अनुवेलंवारंवारंवडभिर्लाजवर्षैःकीर्यमाणः
श्रृंगायष्टिःयस्यसःकीदृशैःनगरांगनानांकरकिसलयमुक्तैःहस्तपल्लवत्यक्तैःअलङ्घभिःहृदतैः॥
किंभूतंभवनंप्रमुदितोजननवर्गोवंधुजनसमूहोवायत्रतेनराजमार्गेणराजपथेनराजाआवासमित्य
र्थात् लाजाःस्युःहादहंतेंदुलइतिमेदिनीकरः ३२ नाथेनसाकेतपुरीमेतानायासंभवसाकेप्तनरागता॥ १५

याः साताङ्क्रियोमूर्त्तिर्निवाविवेशपुरेनेनेंदस्यनदाधरेथी नाथेनेति तदातस्मिन्कालेनरेंद्रस्य श्रीराम
स्य युधिष्ठिरस्य वा पुरं नगरं पुरं श्रीसीताद्रौपद्यौ वा आविवेशप्रतिहासाद्दानन्दनं त्रिंश्रियालसा मूर्त्ति
विकमद्रौपसेव वा तेन नाथेन रंस्वरेण श्रीरामेण युधिष्ठिरेण वा साकेसह प्रथमं गता याः वनवासमि
त्यर्थात् यस्मात् नैव साकं पुनरागतेत्या पुरागतेत्याः २२ तदा तदालोकनसमवराणां सुविर्वधूनोनिवि
तम्यवातः विकासिहेमांबुजनिर्मराणां मरीवराणां समतामवाप्तुः नदेतिनस्मिन्कालेगवाताजा
लमार्गाः सरोवराणां मरस्तोसमतां सांप्रवापुः प्राप्नुवंतिस्म वधूनां सुवि: निविनांतराला नासो
किंभूतानां तदालोकने श्रीरामादीनां युधिष्ठिरादीनां वा आलोकने दर्शने समवराणां शीघ्रगामिनी
नां सरसां कीदृशाः नांविकासिभिः हेमांबुजैः निर्भराणां व्याप्तमानां तस्याः सीतायाः द्रौपद्यावादर
शीनार्थं समवाप्तिमिति केचित् वचेन दन्तायलोचनस्थितं विलसमाणानुभवेन समुकवां स्तवणवा
तायनपंकयस्तदाविदितवर्णतैः रचिताइवबभुः वचेनेति तदा तस्मिन्कालेसुवर्णवाता इलपंकयः
कणकरावातर श्रेणयः आबभुः शुशुभुः विविधैः नानारूपैः रत्नैः रचिताः संबद्धा इव केन वचनेन का
सां सकवासं वे थिंदता यलोचननिषां दंता नामध्वराणां वंतक्षमदानांलोचनानां चनिषां दीसीतो
कथंभूतेन विविधेन नानारूपेण तमाणेनुभवायवत्ते नेति २५ शारीरं संधारणाद: रवराशेरेतस्फ
लेग्रेयरतिस्मरंतीं स्तुवामगतेस्यलसवाधात्दृष्टिंभत्वावर्वेदेजननीनरेंद्र: ॥ शारीरेति नरेंद्र: श्रीरामे

रा· पां·
टी·
१४१
141

युधिष्ठिरो वा जननीं मातरं कौसल्यां कुन्तीं वा भक्त्या ववन्दे नमस्करोति स्म किंभूतां स्नुषायाः पुत्रवध्वाः
सीतायाः द्रौपद्या वा अश्रुक्लिन्नस्तना सवाष्पा आनन्दवाष्पयुक्ता दृष्टिर्यया तां तथा इति स्मरेतौ इतीजि·
किं शरीरस्पर्शं यावद्रणे योद्धुः खरारिः संहृतः तस्यैनत्र श्रेयः कल्याणं पुत्रस्नुषामुखदर्शनरूपं फल
मिति यद्वा भक्तिः स्वामिसेवा सीता द्रौपदी वक्रनावान यद्धितभूतस्य स्नुषामुखेन्यस्ता सवाष्पा
दृष्टिर्ययेति योजनीयं अस्त्रकणः पूर्वावस्थावाष्प इति वृद्धाः ३९ आयोधनान्तरसमुखो दिवोग्राहि
निसृते भ्रातृसहाय समरे कृतप्रणाममेनमवेक्ष्य माता बालस्य राजानमितीव मेने ॥ आयोधनादि निर्गता
स्मिन्काले माता जननी कौसल्या कुन्ती वा तं श्रीरामं युधिष्ठिरं वा अग्रे कृतप्रणाममवेक्ष्य हृष्टा इतीव मेने
स्तीव कार बालः शिशुः जात उत्पन्न इति कीदृशे स्त्रसमरत्वा दिवयस हस्ता दिवोग्राद्भया न कान आयो
धनान्समरात् विनिसृतं समागतं भ्रातृसहायं सलक्ष्मणं भीमादिसहितं वा ३० संमोचितेन स्वजटा·
कलापेषु प्रसाधकैः केकति सकहस्तैः निरन्तरग्रथितपि सप्रेथाभूत राजनानां हृदयेषु शोकः संमोचि·
त इति तदा तस्मिन्काले जननानां स्त्रियं जनानां हृदयेषु निरन्तरग्रथित पिशाचग्रथित शोकः स्नुषावभू
व विग्रथितस्फूर्दिन्यर्थः कस्मिन्सति तस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य वा जटाकलापे जटाच्छेदे संमोचिते सति के
प्रसाधकैः स्त्रभिः सेव्या जितनहृछग्रथीसति कथंभूते प्रसाधकैः केकतीकवचकर्षणमस्कारहस्ताय येषा
ते विति ३१ अथाभिषेकाय स्वयमस्य मौलेः सर्याविस्कृष्टानि पुण्णाः पुमांसः तीर्थाम्भसामाहरणाय वेद

१४१

हृष्टैः रमानामिव सूर्यपादाः यथानेन नरेन्द्रेणः कुशलाः ग्रामाः पुष्टाः पुरुषाः मोदलैः प्रधानामात्यैः
रात्रैः कृतीनीर्थाभिषेको तीर्थजलानां मरुद्गणाय यानयनात् दृष्टैः देवस्मैरे नित्सा सघलकालं विस्तृताः प्र
स्थापिताः किमर्थं अभिषेकाय राज्याभिषेकार्थं सूर्यपादाः इवा यथा रवेः पादाः रम्मानां जलानां सम्पद्
रणाय जगतामस्तु इति ३९ तेनावर्जिन्ना सह ह्रदयिनतया भद्रपीठोपविष्टे वाग्ोद्दुरैः कनककलशावर्जिते रम्भ
सिंचन् रहणानन्दं जगद्द्वह्रदयान्यहारेणो मुनीन्द्रा मे कं मेघाः इव सविनदाः सेवितेकल्पवल्या नमिनिते
श्रीमान् मेघुर्यिशिरवाम्मुनीशा वसिष्ठादयः योग्यादयोग्यम्मषिंचन् अभिषिंचन्ति स्मकेर्वा राजजलानां पूतैः
सम्पूर्णैः किंभूतैः कनकस्य कलशेभ्यः आवर्जितैः स्तकैः कीदृशो तेनावर्जिनसंदरां ययाद्दयितया सीत
याद्दो पत्न्या वा सह स मे भद्रपीठे सिंहासने उपविष्टमासीत् तं यत्र सम प्रधानमेनान्वयस्तत्र साहित्यसम
मदशावरारत्नमुपासीद्रविन्नितिपद्वैकस्य प्रधानमेनान्वयः अपरस्य तत्गुणत्वेनन त्र मद्दत्वमिति नियच्छायक
त्वं चदनयासहेति यतस्सहमाहित्यविवेके विहितं ते किंभूताः जयनाम वस्य हृदयानन्ददारकान्
हाननेत्राणि हरंतः तस्मा रथंतः मेने मेघाः इवेति यथा कल्पवल्या कल्पलतया संचिते सम्यग्धामे
मुनिनादाः शोभनविनादयुक्ताः मेघा अभिषिंचेति ४० जलोद्भव यस्तक्रतदा श्रभायामिपतल्या चेप
रिंगो विसर्पन् रराजमेरोः शिखराभिघातादिव विसारीव स्वरापदोर्योगाः जलोद्भवः पानीयसमूहः
हः राराजवभौ कइव स्वरापगौघ इव यथा मेरोः शिखराभिघाताद्विष्ठक्रसर्वतो विसारी विसरणशी

रा॰पो॰
टी॰
१५२
152

लः स्वरापगायाः गंगायाः जलौघवेगाभ्रमेतेइति तं विनष्टि नयस्य श्रीरामदेवस्य पुरिपिशरस्ववासज्जनाग्रभा
गान् निपत्यमानं परितः विसर्पन् परितो भिस्समयानि कणाहि फणोकोहितीयापि हृष्य नइति हितीं
या सयो विद्याधरकरपुटैर्वारिवाहैस्सुखकाहरो नसर्पन्परिमलमिलद्भृंगसंगीतहृद्या ज्योत्स्नाफेन
स्तवकसदृशी मेतत्पर्यस्तरत्नो देवोद्यानद्रुमशिखरजाप्रफुल्लपुष्पवृष्टिः पुष्पवृष्टिः सोऽदृष्टिवी·
पर्यस्तरत्न परिस्तनं व्याप्तां चकार कीदृशी सद्यस्तत्काले विद्याधरकरपुटैः विद्याधराणां करपुटैः वा
रिवाहैस्सु सुखकाय सुकाहरान् उनसर्पन् विसारीयः परिमलः पुष्पगंधस्तेन मिलितो ये भृंगा भ्रमराः तेषां
संगीतेन सम्यक्गायनेन हृद्या मनोहारिणी ज्योत्स्नेव फेनस्तस्य स्तवकः उत्सदृशीति समानासंत
नत्त्वणान् दिव्योद्यानस्य नंदनवनस्य द्रुमाणां शिखराद्यशाखाग्रातप्रफुल्लाः प्रफुल्ला स्वात्परिमलो वि
मर्देति मनोहरगंधयो व्याप्ति स्ववेतोयमर्दविकसच्छरीरसरागादि सोमभेपुष्प इति मेदिनीकरः धव
प्रासादान् प्रति नादयन्निव निभृतं टंकृकेदराः शृरवयत् द्विविभक्तीः प्रति घंटयन्नमृगुणः पद्मभो निधीनो
धनिं मूर्छद्भरङ्ग विमानसमसमुद्रस्वलो काव्यायस्वैरा भानः शिवसाविरामज्जगानः कल्याणसूर्य
धनिः कल्याणस्य सूर्यध्वनिः शब्दः प्राविरासम् आविर्भूत प्रकाशोभाइरावीः स्यादित्यमरः जगतः
शिवं कल्याणमिति क्रियाविशेषणं किं कुर्वन् प्रासादान् धवलमहान् प्रतिनादयन् प्रतिरवयुक्ता
नकुर्वन् विनिभृतं केसराः शूरयवरनाकपशीघ्रे दिविभक्तीः प्रतिघंटयन् प्रतिघर्षयन् अंभोनिधीनांस १५२

मुहारणांधनिघ्रगुणायन् प्रकृष्टगुणांकुर्वन् अधिकंकुर्वन्नितियावत् तस्यविमानसमूहस्यरुचीरंवारंमूर्छे
न् वर्धमानः स्वर्लोकवाधानांदेववाधानांस्वैराध्मातः स्फुरितइति ४३ तेनरूपेणाभिषेकांतेराजानेनि
राजयन् शीर्यैर्विद्युत्कलापेनमेघमालाइवावले तमितितेराजानेश्रीरामेयुधिष्ठिरेतद्रूपेणनिरा
जयन् नीराजनांवक्तुः अभिषेकस्यराज्याभिषेकस्यांतेकैरीदृशैः कमिवयथावलमिवयथामेघमाला
विद्युत्कलापेनावलेनीराजयंतीति ४४ परितापमपानुदन्जनानांक्षितिभर्तुः कृतशोभमातपत्रं
निरवद्यतरीयकीर्तिपानवपूरतैस्तकहेमसंडलाभं परितापमिति आतपत्रंछत्रंजनानांप्रजानांप
विताये समंतात् इहैतां अपानुदत् स्वीयकार तस्मिन्राजयतिसति जनानांमहेशोनाभूदिति किंभूतंतत्
क्षितिभर्तुः श्रीरामस्ययुधिष्ठिरस्यकृतशोभमाकांतिः येनतत् राज्ञः शोभामात्रजनकं संतापनोदनेन
प्रजानामितिभावः क्षितिभर्तुरातपत्रंजनानांपरितापमपानुदद्विनिर्केविधोजयंति अन्यत्र किंभूतं
निरवद्याअवद्यशून्यानिर्मलातदीयारामसंबंधिनीयुधिष्ठिरसंबंधिनीवायाकीर्तिः सैवगंगातस्य
नेवपूरे प्रवाहेतत्र कस्यहेमसमंडलस्यैवभावस्तत् ४५ विमलशुक्कस्मौलिः कुंडलेडांगादधीसं
णिवलयविलासीतारहाराभिरामः परिगतकटकसूत्रः सोधिकंप्रेसभ्रासीदपरवनराणांगुणज्ञ
यारिजातः विमलेति अधिकंयथास्यात्तथेवंसरामोयुधिष्ठिरोवा नराणांजनानांगुणज्ञः गुणज्ञा
नोधर्मावतारः प्रेत्यः प्रेतणीयः संदरः आसीदभूत्अपरः पारिजातस्त्ववनराणांमध्येगुणज्ञानोप

रा॰यो॰
टी॰
१५६
153

रोत्वः पारिजातनश्वेन्निवा कीहशाः विमले मुकुटे मौलौ यस्य स तथा अंकुलाभ्यां सिद्धानपवित्नाश्चे राद
यो श्रीर्यस्य सः मणिवलये विलसितं शीलं यस्य स तथा नारेणाह्वारेणाभिरामः मनोहराः परिवानेक
टिसूत्रे स्वर्णसूत्रं यस्य स तथा ४६ पुराणभूपालपदं पुराणानां साम्राज्यलक्ष्मीवरकार्मणं सः मणि
प्रभाभासुरमध्यनिष्ठसिंहासने सूर्य इवोदयाद्रिं ॥ पुराणेति सश्रीरामो युधिष्ठिरो वा सिंहासनमध्य
निष्ठत अधिपेशी स्यामाकर्मेत्यधिकरणस्य कर्म संज्ञा किंभूतं पुराणानां पूर्वजानां भूपालानां यः प
रंपराः तमो साम्राज्यस्य लक्ष्म्याः वरं श्रेष्ठं कार्मणं वशीकरणमंत्रः कार्मणं मंत्रतंत्रादियोजनेक
र्मेदेष्विति विश्वः मणिप्रभाभिः भासुरं भासनशीलं सूर्यं आदित्यमुदयाद्रिमिवनदयपर्वतमिव ७
माणिदर्पणमंडले मनोज्ञे परिफुल्ला विराजन्त यस्य मूर्तिः सुधियां हृदये पुनः गुणौघः ककुभो भि
त्रिभुवनकीर्तिपूरः ॥ मणीति नस्य श्रीरामस्य युधिष्ठिरस्य वा मूर्तिः शरीरं निर्मले स्वच्छम
णिदर्पणमंडले मणिघटितदर्पणमंडले मनोज्ञे सुंदरे विराजते शोभते स्म परिसर्वतो भावेन
फुल्ला विकसिता दीप्ता सोत्साहेति तयोः सुहृदयो राज्ञोः गुणौघः गुणसमूहः सुधियां हृदये पु
विराज ककुभो दिशोभिः त्रिभुवनः कीर्तिपूरश्च विराजन्तयोः द्वयोः विस्पर्धानपुण्यपर्वसत्तक
नेक्कीवं त्रिभुवनशोभनेरतिप्रकाशः ४८ लीलायानैर्नयनचलनैः संस्मितैर्भ्रूविलासैः शैलं विते
मनसिजदर्पांगागाढमुहो यथायः चेव क्लिन्नहृदयनिजदोर्वल्लरीवेल्लितैर्भंजनेस्सम्प्रणयम १५३

वलाश्चामरालीमरालैः ॥ लीलेति तं श्रीरामं युधिष्ठिरं वा सप्रणयं सस्नेहं भेजुः सेवंते स्म प्रणयः
प्रेम्णि विश्रंभे याचना विस्रंभयोरपीति विश्वः कैः चामरालीमरालैः चामराणां या आली पंक्ति
रासैव मरालाः हंसास्तैः किंभूताः घूर्णंतः कणंतो विनिमन्नसिजदृशां कामासवसां गाफ यथा
स्यात् एवमद्वाधयंत्याः वर्धयंतः कैः लीलायानैः लीलागमनैः नयनचलनैः कटाक्षनिरीक्षणैः
लीलायानैरिति नयनचलनैरित्यस्य विशेषणं वा लीलया आयानाः येषां भ्रूविलासैः भ्रूविक्षे
पैः संस्मितैः सस्मितहासैः वेचन्नरम्यशिंजत्शाह्वायमाने यत्रयपवं भूताया निजाश्चा न्मीयादोर्वल्लरीः
बाहुलतास्तस्या वेल्लितैः प्रेरणैः ५९ प्रसन्नवक्त्रस्थलनेष्ठ पतलाणं किरीटकोटीषु करायसंपुटं
विधारयंतः सुहृदश्चिरायतं यथोचितस्थानजुषस्सिषेविरे ॥ प्रसन्नेति सुहृदो मित्राणि तं
श्रीरामं युधिष्ठिरं वा सिषेविरे सेवंते स्म प्रसन्नयोः स्वच्छयोः वलनेष्ठनयोः दृष्ट्योः रात्रोः सितस्थान
करायसंपुटं अंजलिं किरीटकोटीषु विधारयंतः विशेषेण धारयंतः अंधानंतरं चिरायचिरकं
लात् यथोचितस्थानजुषः यस्य यस्य यदुचितं स्थानं योग्यपदं तत्तज्जुषः सेवमाना इत्यर्थः प्रसन्नवक्त्रस्थल
नेत्रशालनेषु इति पाठे प्रसन्नवक्त्रस्थलनेनयदीक्षणं तस्य यः क्षणः उत्सवः तस्मिन् ६० अथाचितामीश्व
रप्रयाने कृत्स्नाह्वविसंभकैः श्रवाक्यैः कृताञ्जयोधैः शश्वगणानुरूपैः शत्रुघ्नमित्रजनं जनेश्वर
प्रयाचितेनेति जनेश्वरः श्रीरामः युधिष्ठिरो वा मित्रजनमभ्युत्थानम् अंतोषयामास कैः प्रयाचि

रा॰पां॰
टी॰
१५४
155

तस्याः प्रार्थितस्याभीष्टस्य कोऽपि तस्य वरस्य श्रेष्ठस्य भक्तजनाः प्रदानैः वितरणैः कैर्जामानविशिष्टैर्देवता दे
भीप्सिते कं कमेव मनागिष्टं क्लीवे श्रेष्ठे च वा पुंवदिति विश्वः उत्साहस्यानंदः विस्रंभो विश्वासः प्रीतिरि
तियावत् तेऽकुर्वंतियेतेन तथोक्तानि एवंभूतैर्वाक्यैः गुणानुरूपैः गुणसदृशैः कृतानुयोगैः कृतप्रश्नै
स्तु प्रश्नेनानुयोगाः पृच्छा चेत्यमरः ५१ अग्र्यासु संपत्तिशुभसन्निविष्टनाहृतनावरार्घ्यं सुहृदः प्रसाद्य यया विवे
संपद्मानना लेतन्नूत्ननावाद्यधिकोनकोऽपि वित् अग्र्यास्विति तेसुहृदो मित्राणि तन्नूत्नभावात् तस्य
श्रीरामस्य युधिष्ठिरस्य वा स्नृत्यभावाद्यधिकां कोऽपि न संपदं न ययावि विरेन यावंतेस्म किं तत्तन्नूत्नभाव
एवया वित्तस्तैः सुहृद्भिरिति किंभूताः आनताः प्रणताः अग्र्यासु श्रेष्ठासु संपत्तिशुभसद्धिशुभसन्निविष्टाः स
म्यक् निविष्टाः इत्यर्थः प्रमात्यप्रसन्नीकृत्य वरार्घ्यमभिमतार्थं प्रसाद्येति वा हृताः प्रार्थिताः ५२ अनुक्लि
तास्थानकरारंभमानकैः धुंनद्भिरारात्य प्रमं निवेदितैः प्रशोषसंगीतकलाविचक्षणैः तूणाक्षभेजेक
शालैः कुशीलवैः ॥ अनुक्लिनेति सश्रीरामो युधिष्ठिरो वाकुशलैः कुशीलवैः नाटैः भेजे सेवितः तूण
तूणं ध्यानकिंभूतैः समस्ताः संगीतस्य गीतनृत्यवाद्यात्मकस्य यः कलाः तत्र विचक्षणैः पंडितैः प्रय
समानकैः पटहैः निवेदितैः अनुक्लिनः आस्थानकर्गारंभः सर्वं रंगारंभः यत्र तत् तथा धनद्भिः शाद्वाय
मानैः ५३ ततेनु विस्तै वितते सुकोविदेऽर्चौरेषु दत्तैः सबिरेपु स्तुतिभिः प्रवादिवाद्यपरतोस्यवादकैर
सुक्रतोद्यैलयवेयसंदरं ततेनेति अस्य श्रीरामस्य युधिष्ठिरस्य वा प्रततोद्यवादकैः वाद्यमवादिवादि १५४

ते कथंभूतैः ततेषु वीणादिषु विततैः कुशलैः विततेषु विस्तीर्णेषु घनेषु कांस्यतालादिषु दक्षैः निपुणैः त
था सुषिरेषु वंशादिषु स्थितिभिः कुशलैः तथा अनुबद्धं गेयं यैस्तैः लयस्य साम्यस्य वेद्यस्तेन तत्संवादिभं
क्रियाविशेषणं वा ५४ सकेतकदलेषु यथा चतुरनेत्रचारैः सदः सपल्लवचयं यथा करतलावलैः शो
भयन् सविद्युदिव गात्रकैः सकमलावली वांछितभिन्नर्तललितक्रियां चतुरलास्यकस्त्रीगणः ॥ सके
तकेति निपुणः कुशलो यो लास्यकस्त्रीगणः नर्तकस्त्रीवर्गः ननर्त नृत्तं चकार किं कुर्वन् सदः सभां
शोभयन् शोभितां कुर्वन् कैः चतुरनेत्रचारैः मनोज्ञनेत्रसंचारैः सकेतकदलेषु यथा भवति तद्वदित्य
र्थः सपल्लवचयं पल्लवचयवत् करतलशोभैरित्यर्थः गात्रकैः प्रशस्तशरीरैः सविद्युदिव विद्युत्सहित
मिव दीपचांचल्येन साम्यं स्त्रिभिः स्त्रैणैः सकमलावलीव सपद्मपंक्तीवेत्यर्थः ललितक्रियं यथा
स्यात् ललिता मनोहरा क्रिया यत्र ५५ सचंद्रलेखमलहंसपततिः सपद्मकोशः मुकुलत्रिभाक्षः
करांगहारः सदृशामशोभयत्तदा शरत्कालश्च विभोः सभां सचंद्रेति तदा तस्मिन्काले विभोः शिव
मस्यपुधिष्ठितां सभां सदृशां कामिनीनां करांगहारः करणं हस्तानामंगहाराः क्रियांगविन्यासः अ
शोभयत् शोभयति स्म सदृशां करांगहार इति शंकरश्च वेति उभयं विशिनष्टि सचंद्रलेखं इति सह चं
द्रलेखया वर्तते यस्मात्तथा अर्धचंद्रवत् करांगन्यासेन तथा नमितिभावः चलहंसपतत्रिरिव करवि
चलहंसपतत्रिविकरांगन्यासेनेत्यर्थः पक्षे चलाश्च ते चलहंसपतत्रियश्च तथा सपद्मकोशः पद्मको

रा॰पां॰
टी॰
१५५
155

शुभ्रहिमसहस्रकरो गतान्याऽस्यार्थः पद्मकोशसहितः तथा शुकतेऽरवभास्वरः कश्चित्कीरवंशुरिवभा
स्वरो दीप्तमंडलाकारः कश्चित्करो गतान्यासइतिभावः पद्मे शुकतेऽसैः भास्वरइति ५९ सम्भूत्प्तनभिषेकोऽते
स्वापितयैरस्तु पुत्रान् यथातेसंपदाश्रापुत्ररकितरराजतो॥ सइति सश्रीरामः युधिष्ठिरो वा सम्प्राप्त
ब्राह्मणादीन्मान्यान् स्वापितैर्यैः धनैरस्तुपुत्रान् पूजितवान् अभिषेकोऽतेराज्याभिषेकावसानेय
थानिस्वः संपदासम्यग्ज्ञानरराजतोभूमिपतिर्वा किन्नरराजतो कुबेरतेव शश्रुः गतानाइति ६० सस्थ
लेलद्रोवकुलसंसंख्यैर्वनीपकौघानवनीपवीर्यैः धनैस्तदानीमथिनोऽद्यपिस्त्रीः सस्यानि पाथोऽभिरि
वांबुवाहाः॥ सस्थलेति सः अवनीपानां राज्ञां वर्यः श्रीरामो युधिष्ठिरो वा वनीपकौघान् अर्थकस
मूहान् धनैर्वह्वभिरथिनोऽत् प्रीणयतिस्म तदानीं तस्मिन्काले कीदृशः अथिकाश्चीर्यस्य सः वहुल
स्वीकइत्यर्थः स्थूलतरः वहुप्रदः स्थूललक्षो बहुप्रदइति प्रकाशः धनैः किंभूतैः वहूनि लक्षाणि
शतसहस्राणि संख्यायेषां तैः बहुलक्षसंख्यैः अंबुवाहाइव यथा मेघाः पाथोभिर्जलैः सस्यानि
धान्यानि प्रीणयंतीति ६१ रमारससासारमारसानन्नाननतानमारनारामामारानारमानमान
नमानमा॥ सर्वतोभद्रं रमेतित्युगमे माऽस्तपर्याप्त सरसा राजलक्ष्मीः रामे श्रीरामे रमयतीराम
क्रीडाजनको मनोहरो वा तं युधिष्ठिरं वा गाता तदा तस्मिन्काले श्रीरामं युधिष्ठिरं श्रितवती अर्थः
इति अग्रिमश्लोकेन रमेत्यादिनान्वयः कीदृशीरमा रसा दृष्ट्वीतस्यां साऽरो वलीयो सारः केदा १५५

र्थः रसासारसारः तस्य मानं चिंतनं तस्मै नतिं तनोति विस्तारयति या सा ताम् ईदृशीं रसासारस्मारसमनंता
ननोऽलेरम्यैभ्योऽपि हृष्यतः इत्यनश्रान्तयेदेविनिलोपे दापि द्रुपम् पुनः किंभूता ननता अनतमा अननता
ततीनकस्मैचित्प्रणतेत्यर्थः यन्नताभवति सानन्ता ननताईदृशीत्यर्थः तथा किंभूता रताशमा रतः अनुरक्त आ
गमो यस्याः सा पुनरपि किंभूता असमानेसा अविद्यमाना मा यस्याः सा असमा प्रमाणरहितेत्यर्थः पुनश्च
किंभूता रसानमानननमानसा रसेन शान्तरसादिना अनुसं अनतं आननमानसं मानसं सरो यस्याः सा सा
वर्तेस्थिरवितवत्ता वेल्लीवेश्च वेविष्णुइति प्रकाशः पादचतुष्टयेपि यथाक्रमं त्यक्तप्रतिपदं प्रत्यागते तेन प्रममणेस
र्वतोभद्रः यद्वा सा रमा लक्ष्मीः रसासारं रसात् हृष्टीतस्यां सारे श्रीरामं पुष्पितिष्ठिरेवा गता कीदृशी आरं ई
तारं तया आनतानननतानमा आनतमाननं यस्य तस्य भावः आननतानन्मातया नमा कृतनमस्का
रा तथा रता गता मा रतः अनुरक्त आगमो यस्याः रताशमा आ समंतात् माशोभा यस्याः सा तथा र
सानमाननमानसा रताशमा आ समंतात् माशोभा यस्याः सा तया रमानमा ननमानसा रसेन इ
च्छया आनसमानतमानं समं मानसं यस्याः सा सर्वतोभद्रोऽयं श्लोकः ५९ रम्यां कलविनासिनीं हि
तिपतेर्लीवण्यतेजस्विनी त्वयाविष्कृतमेरुनाश्रितिसती या भीष्टलोकांतरा रहोराजसभाजकेस
तिसता मायं संस्मेवं मुदा श्रातारं रमिताज्जेनरमता नीके नरामं नदा ॥ रमेति रामं श्रीरामं वेदं क
थंभूतं रहोराजस्य रावणस्य सभाया आजके हेपके अजगतिक्षेपणो योदिति याव तु सारात् सतिम

रा॰ यो॰ टी॰ १४५ 1146

तामायंशस्थमयाएणे स्नेहसेव्ये सङ्कुसेवंसेवनीयं सुरासुहर्षेण दातारं धनप्रदं पहे रमयकीनिरामेक्रीडाजन॰
केमनोहरं वा युधिष्ठिरं कीदृशोरसः रसायाः रवसणेरसन् किवंनः तस्या हेतोः राज्ञां सभोजकेचेकिम
तिमतां स्नेहसेव्यमितियोजनं यंजिघांसमानं सारमाकाशस्याह यावस्याद्रमणीयायाश्चाकल्पंकल्पांते॰
विलसितंशीलंयस्याः साश्याकल्पविलासिनीहि निपते श्रीरामस्य युधिष्ठिरस्य वालावणनेजस्य
श्रस्य मल्लीति तथा वम्यास्तनस्या तथा श्चाविकृतंमेउलेयया तथा स्थितिमती स्थितिमुक्ता तथा श्रभीष्ट
माकोदितंलोकानामेनरंयस्याः सा अमृतश्च किंभूता श्रवजेलसणे रमिता सेनशानाशानसमनीके
तेनलक्षितापते श्रवजे अर्णेनेरमिता यस्यजस्यमानं वक्रबंधः प्रत्येकविनामगर्भः श्लोकः कविराजस्य
काव्यमिति ९॰ स्फुनवित्रकथस्तीर्थभूतात् कंभभूवः कवेः स्वपुरगामयेच केराजाहरिविसर्जने स्फुते
तिराजा श्रीरामो हरीणां वानराणां सुग्रीवादीनां विसर्जने चके स्फुतवान् स्वपुराणं गामयेसस्तस्यान्ते
प्रतिकिंभूतः तीर्थभूताउपाध्यायभूतात् कवेः वाल्मीकिनः तथा कंभभवः कंभाभूवसलिर्घस्तन॰
स्मात् कंभसंभवादगस्त्यात् स्फुतविचित्रकथः स्फुता सिजानानाश्चाकाराः कथाः पूर्वहृतांतायेन अथव
तावेविउस्तीर्थंपात्रोपाध्यायमेविश्वित्रिशाखतः पसे राजायुधिष्ठिरः हरिविसर्जने श्रीकृष्णप्रस्थाप
नेच केस्वपुरसहामकायाः प्राप्तयेयोधनलं ९१ श्रियात्तहृः सभावत्यासानुजः साधुवत्सलः पृथि
वीपालयामासकामदेवश्वापरः॥ श्रियेति सश्रीरामः युधिष्ठिरोवापृथिवीपालयामास रवल्वकी १४५

रा॰ पां॰ टी॰ १५७

हृष्टः भरतादिसहितः भीमादिसहितो वा श्रिया राज्यलक्ष्म्या जुष्टः सेवितः भारत्या सरस्वत्या वाण्या च जुष्टः
निषेवितः साधुवत्सलः स्नेहनः प्रचुरः कामदेवश्चक्रे दर्पश्च वर्णनकाव्यकर्ता राजविशेषश्च वा ९२ इति
श्रीहलधरणीप्रसूतकादंबकुलतिलकचक्रवर्तिवीरश्रीकामदेवयशोमाहितकविराजपंडितविरचिते
राघवपाण्डवीये महाकाव्ये कामदेवांके राघवपाण्डवीयवचः श्रीरामयुधिष्ठिराभिषेको नाम त्रयोदशः
सर्गः ॥ इति समस्तप्रक्रियाविराजमानविप्रराजकेसनारायण श्रीनारायणपरायणमहाराजा
धिराजश्रीमदमरसिंहकारिते महाश्रीशशिधरकृते राघवपाण्डवीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥
समाप्तमिदं काव्यं सटीकमिति भद्रम् ॥ श्रीरामः

147